

Tamáska Máté

ALSÓMECENZÉF ÉS TORNA TÖRTÉNETI
TELEPÜLÉSKÉPÉNEK KIALAKULÁSA
ÉS MAI ÖRÖKSÉGHELYZETE

PhD ÉRTEKEZÉS

Témavezető: Dr. Mezős Tamás

Budapest 2009.

TARTALOM

1. Bevezető	2
2. A falusias kisvárosi településkép fogalmáról és védelméről	6
3. A Kassai-medence kutatástörténete és építészeti karaktere	21
4. Torna és Mecenzéf összehasonlításának alapkérdései	30
5. Az empirikus adatok összegyűjtése	33
6. Torna településképi karaktervizsgálata	39
6. 1. A történeti város kialakulása	39
6. 2. Torna történeti szerkezete	41
6. 3. Történeti háztípusok Tornán	44
6. 4. A történeti településkép felbomlása	48
7. Mecenzéf településképi karaktervizsgálata	55
7. 1. A történeti város kialakulása	55
7. 2. Mecenzéf történeti szerkezete	57
7. 3. Történeti háztípusok Mecenzéfen	63
7. 4. A történeti településkép felbomlása	66
8. A két város karaktervizsgálatának összevetése	71
9. Az eredmények tézisszerű összefoglalása	82
10. Hivatkozott irodalmak, források, felhasznált térképek jegyzéke	92

Ábramelléklet – összefoglaló magyar és angol nyelven

1. BEVEZETŐ

A dolgozat célkitűzései: Alsómecenzéf (továbbiakban csak Mecenzéf) és Torna településtörténeti szempontból alig ismert a magyarországi recenzió számára. Kivételt talán a tornai vár, és a szintén a város fölött emelkedő gazdag falfestményekkel rendelkező gótikus templom jelent, az ipartörténet iránt érdeklődőknek pedig a mecenzéfi hámorok juthatnak eszükbe. A közlekedésföldrajzból kölcsönzött műszóval élve az általam vizsgált települések műemléki árnyék helyzetben vannak, amit egyfelől Kassa kiemelt jelentősége, másfelől a szepességi gótika vagy a Gömörben található számtalan középkori templom freskója, megint más irányból a Cserehát egyedülállóan egységes formában fennmaradt népi építészete indokol. A tágabb környék „nagy” emlékeinek gazdagsága mellett a Kassai-medence erősen urbanizált világa mindezidáig csekély tudományos érdeklődést generált. Holott emlékekben ez a terület sem szegény, amit jól jelez, hogy Mecenezéf belső magja egyike Szlovákia 93 műemléki zónájának.¹

A két, Kassáról nyugatra légvonalban mindössze 30 kilométernyi távolságban fekvő, kisváros kiválasztása önmagában is komoly előkészületeket igényelt. A 2006 óta végzett terepmunkák során félszáznál is több Kassa környéki falunak és kisvárosnak készítettem el fotó és térképi dokumentációs anyagát. Ezen tapasztalatok birtokában merem kijelenteni, hogy a Kassai-medencében nem találhatnánk két szomszédos, egymástól mégis ily gyökeresen különböző települési karaktert. Már az is igen beszédes, hogy az egymástól 12 kilométerre fekvő városok között nincsen közvetlen közúti összeköttetés. A kapcsolat hiánya egyenes következménye mindazoknak a kulturális és történeti különbségeknek, amelyek hozzájárultak az eltérő építészeti arculat kialakulásához. Mecenezéf a Bódva felső, hegyvidéki szakaszán fekszik, német bányaváros, középkorig visszanyúló autonómia hagyományokkal, komoly kézműves tradíciókkal rendelkezik. Torna ellenben a medencére tekint, fejlődését mindvégig meghatározta a mezőgazdaság, társadalmi rendszerét a földesúri hatalom, lakosai pedig jobbára magyarok voltak. A dolgozat elsődleges célja tehát az volt, hogy az építészeti karaktert a földrajz és a társadalomtörténet segítségével írja le és értelmezze.

A vizsgálat nem kevésbé fontos célkitűzése volt, hogy ne csupán a kisvárosi településkép történeti tényezőit, de a hatvanas évek nagy fejlesztési koncepciói óta eltelt változásokat is nyomon kövesse. Hiába rendelkezünk ugyanis ismeretekkel a telekosztódás vagy éppen a telekösszevonás hagyományos logikájáról, a helyi parasztház vagy éppen az iparos ház alaprajzi fejlődéséről, a tetőidomok alakulásáról, ha a mai örökségvédelemnek egészen más társadalmi környezettel kell számolnia. Hiszen még ugyanazok a társadalmi mechanizmusok is másként hatottak száz éve, mint a mögöttünk álló évtizedekben. A státusz kifejezés igénye a huszadik század tízes-húszas éveiben a gang és a hajlított ház megjelenését, az eklektikus vakolat architektúra térhódítását hozta magával. Fél évszázaddal később ugyanez a státusz igény volt az oka a házállomány gyors cseréjének, a kockaházak és más típusépületek divatjának, a homlokzatok modernizálásának. A történeti szövet az őt ért kihívásokra különbözőképpen reagált. A régi és új településképi elemek kapcsolata éppoly változatos, mint amilyen változatosak voltak történeti településképeink, és amilyen eltérőek a hatvanas évek óta megfigyelhető fejlődési tendenciák. Torna és Mecenzéf a maga vidékies megjelenésével, de városiasan összetett szerkezetével nem csupán egy-egy példáját jelenti az örökség helyzeteknek, de azon belül számtalan árnyalatra mutat rá: miként alakultak át a szegénynegyedek, a gazdák lakta övezetek, a polgárság vagy éppen az arisztokrácia lakhelyei, miként változtak meg a közösségi terek, a központok, miként hatott a népességcsere, miként a házhelykimérés és miként az ipari beruházás.

¹ A műemléki zóna 1989 óta létező fogalom a szlovák műemlékvédelemben. Korábban már létezett a műemléki rezervátum kategóriája, amely a legkiemelkedőbb városképeket és falusi együtteseket fogta össze (pl. Kassa, Pozsony, Bártfa, a falusi területekről lásd később, DVOŘÁKOVÁ 2004: 218).

Az imént említett két alapcél, tehát a két város történeti arculatának bemutatása és értelmezése, valamint a hatvanas évek óta lezajlott modernizáció hatásainak számbavétele mellett, további hozadékokra is szeretnék utalni. Az építészettudomány, de különösen a népi vagy naiv építészet kutatása a kelleténél talán erősebben kötődik a kialakult államhatárok megszabta keretekhez. Hazánkban a második világháború után lezajlott kodifikációs munka – már csak az akkori politikai légkör miatt is – nem lépett túl a trianoni határokon. Ugyanebben az időben a Csehszlovák állam is megteremtette a maga építészettörténetét, benne a naiv építészet hagyományával. A kilencven utáni újabb határváltozás pedig szükségessé tette az önálló szlovák diskurzus megteremtését is. Anélkül, hogy megvilágítanánk e gyakorlat mai tudományszervezési pozitívumait, látnunk kell, hogy a történeti építészet más regionális keretekben működött, amihez a műemléki felméréseknek is alkalmazkodniuk kell. Éppen ezért a dolgozat - egyéb kezdeményezésekhez társulva² - igyekszik kitágítani a hazai diskurzus kereteit. Ehhez nem csupán az szükséges, hogy a magyarországi szemléletet exportáljuk Szlovákiába, de épp annyira elengedhetetlen a szlovákiai recenzió figyelembevétel. Igen termékeny lehet példának okáért a szlovák szerzők jegyezte tanulmányokban tetten érhető gyakorlat, amely nem tesz éles különbséget népi és nem népi építészet között, lehetőséget teremtve ezzel a vidéken lezajlott urbanizációs folyamatok jobb megértésére. Szlovák szerzők munkái - ha nem is nagy számban - de hozzáférhetőek magyar nyelven. Nem mondható el mindez a két világháború között működő német kutatási programok eredményeitől. Holott a kitelepítések után az NSZK-ban tovább működő kárpáti-német tudományos diskurzus látásmódjának ismerete szintén gyümölcsöző lehet a magyar kutató számára. A „németes szemüveg” elsősorban a nyugat-keleti német-szláv (magyar) kapcsolatokra, a kolonizáció folyamataira és kihatásaira, az „óhaza” település- és épülettípusainak kárpáti jelenlétére koncentrál. Még ha néhol túlzóak is állításaik, aligha férhet kétség hozzá, hogy a Felvidék építészeti örökségének megértéséhez a németországi szerzők látásmódjának ismerete elengedhetetlen. A dolgozat a maga szerény eszközeivel - amennyire csak azt egy empirikus beállítottságú munka megengedi - igyekszik hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar recenzió betekintést nyerjen a szlovák és német szakmunkák fogalomrendszerébe.

A dolgozat szerkezete: A dolgozat központi részét a 6-os és 7-es fejezet alkotja, amelyben a két város karakterológiai leírása olvasható (Torna településképi vizsgálata, Mecenzéf településképi vizsgálata). Minden további egység e tanulmányokhoz kapcsolódik: azokat készíti elő, illetve az ott feltárt ismereteket rendszerezi, értelmezi. A bevezetőt követő 2. fejezetben (a falusias kisvárosi településképi fogalmáról és védelméről) azokat a műemléki szakterületeket vázoló fel, amelyekhez a dolgozat közvetlenül kapcsolódik. Kiinduló gondolatom, hogy a ma igen széles palettán mozgó örökségvédelem multidiszciplináris kutatási gyakorlatot igényel, amelyben egyre inkább helyet kell, kapjanak a modern társadalomtudományok is. Különösen igaz ez a településképi védelemre, amely szorosan kapcsolódva az urbanisztikai gyakorlathoz, kezdettől fogva számolt a szociális faktorok jelenlétével. A területi védelem kialakulásának vázlatos áttekintése után térek rá azokra a sajátos szempontokra, amelyek megkülönböztetik a komplex történeti örökséget a tisztán építészeti örökségtől. Kitérek továbbá ezen örökség összetevőire, a táji kapcsolatra, a telek és utcaszerkezetre, a házformákra, minduntalan utalva arra, hogy a kialakult morfológia mögött korábbi vagy a jelenben is ható földrajzi, társadalmi és gazdasági okok rejtőznek. Az áttekintés egyben kijelöli a 6-os és 7-es fejezet szerkezetének főbb sarokpontjait és hangsúlyait is. A fejezet további részében a naiv építészet emancipálódásának útját követem végig, hiszen a két kisváros karakterének legfeltűnőbb jellegzetessége éppen a helyi energiákat és hatásokat összegző nem professzionális építőgyakorlatban érhető tetten. Rámutatok a tényre, hogy a szlovákiai – egyébként igen aktív - népi-falusi műemlékvédelem mindezidáig elkerülte a Kassai régiót. E gondolatmenet zárásaként – megelőlegezve az örökséghelyzetek fogalmát – felhívom a figyelmet a vidéki építészeti kutatások során mindezidáig kellően fel nem tárt huszadik századi folyamatokra. A tudománytörténeti áttekintés zárásaként definiálom az általam falusias kisvárosoknak tekintett települések legfőbb sajátosságait.

² Utalhatok Bodrogköz elkészült kataszterére vagy a ma is zajló erdélyi vizsgálatokra.

A 3. fejezetben tekintem át a Mecenzéfet és Tornát magában foglaló tágabb építészeti-néprajzi nagytáj főbb vonásait (Kassai-medence kutatástörténete és építészeti karaktere). A szlovák és magyar szemlélet különbözősége leginkább itt érhető tetten: míg előbbi a hegyvidéki faépítészet-síksági vályogépítészet dichotómiában gondolkodik, addig utóbbi az alföldi központi táj felől tekintve szemléli a házvidékeket. Az áttekintésből az is kiviláglik, hogy Kassa urbanizációs hatása jóval erősebb annál, semmint a medence építészetét besorolhassuk valamelyik néprajzi tájegységbe. Ebből kiindulva a dolgozat regionális keretét a csak a természetföldrajzi irodalomban szereplő Kassa-medencében (annak is keleti felében) határoztam meg. A fejezet további részében a medence településszerkezeti és házépítési szokásainak főbb vonásait, valamint a mai örökséghelyzeteket tekintem át, hogy képet alkothassunk magunknak a két város regionális beágyazottságáról. Mivel a térségről alig találunk építészeti ismertetést, a leírásban főként nagyobb összefoglaló munkákra valamint saját korábbi kutatási eredményimre támaszkodtam. A 4. fejezetben pontról pontra haladva fogalmazom meg a két város összehasonlításától remélt tudományos eredményeket (Torna és Mecenzéf összehasonlításának alapkérdései). A regionális érvényű, tehát a két településre vonatkozó primér kérdésvetetések mellett utalok azokra az általános hozadékokra, amelyek a naiv építészet korszakainak behatárolása vagy a hatvanas évektől lezajlott modernizáció tipizálása kapcsán felmerülnek. Az esettanulmányok előtti utolsó, 5. fejezetben ismertetem a kutatás gyakorlati lépéseit, az alkalmazott módszereket, a feltárt forrásokat és irodalmakat (Az empirikus adatok összegyűjtése).

A két várost tárgyaló 6. és 7. fejezet egységes szerkezetű, megkönnyítve az összehasonlíthatóságot. A cél mindenekelőtt az volt, hogy a mai városképben kimutatható jellegzetességek kerüljenek a középpontba, ami egyben azt is jelentette, hogy a középkori előzmények tárgyalása, azaz a történeti város kialakulása kisebb hangsúllyal van jelen a munkában. A másik oldalon viszont igen komoly szerepet kapnak azok a huszadik századi modernizációs törekvések, amelyek a századfordulótól a hatvanas évekig nyomon követhetők, és amelyek a mai, még történetinek tekinthető települési arculatot döntően meghatározzák. Mindezen előzetes megjegyzések után tárhatunk rá az esettanulmányok tényleges felépítésére. Néhány bevezető gondolat után az első alfejezet foglalja össze azokat a földrajzi (helyi energiák) és történeti okokat (helyzeti energiák), amelyek hozzájárultak a város megszületéséhez és fejlődéséhez (a történeti város kialakulása). Mindezek után a 18. századtól térképi ábrázolásokkal is bizonyítható városszerkezeti sajátosságokat és azok változását tekintem át (a város történeti szerkezete). Végül a városképi mozaik apró köveit, a lakóházakat veszem sorra, azok történeti változatait és polgárosodó, mezővárosias formáit (történeti háztípusok). Az esettanulmányok zárásaként bemutatom mindazokat a modernizációs kihívásokat és morfológiai alakulásokat, amelyek a hatvanas évek rohamos életmódváltásával jártak (a történeti településkép felbomlása). Kitérek a táji kapcsolat jellegében beállt törésekre, az utcahálózat és a telekállomány bővülésére valamint a történeti belső mag és a történeti külvárosok régi és új keverékéből összeálló mai arculatára. A 8. fejezet egymás mellé helyezi a két városban külön-külön megfigyelt jegyeket (a két város karakterjegyeinek összevetése). Ennek segítségével kidomborodnak azok a markáns különbségek, amelyek a két város történeti karakterében kimutathatók, valamint azok a tendenciák, amelyek a mai örökséghelyzetet befolyásolják. Végül a 9. fejezetben, szorosan kapcsolódva 4. fejezetben megfogalmazott kérdéskehez, kilenc pontba gyűjtve foglalom össze a dolgozat regionális, konkrétan a két helyszínhez köthető eredményeit, valamint az általánosítható, a tágabb szakmai diskurzushoz kapcsolódó állításait (az eredmények tézisszerű összefoglalása).

2. A FALUSIAS KISVÁROSI TELEPÜLÉSKÉP FOGALMÁRÓL ÉS VÉDELMÉRŐL

A dolgozat helye a műemlékvédelem palettáján: Mint azt a hivatal 2001-es névváltozása is kifejezi, a kortárs műemlékvédelem egyre inkább multidiszciplináris tudománygá válik (BUZINKAY 2002: 41, ERDŐSI 2000: 26, FEKETE 2005: 101, lásd.: MAKAY 2000, forr: 2001. évi LXIV. törvény). Egykoron a művészeti emlékek megóvását célul kitűző társadalmi mozgalom kilépve az alapítók lefektette keretek közül az emberi múlt fennmaradt értékeinek lehető legszélesebb, legátfogóbb megőrzésére törekszik (CSÁSZÁR 1983: 7, HARTOG 2000: 4, MAROSI 1996: 9, MEZŐS 2002: 173, forr: 1881. évi XXXIX. törvény-cikk). A nyugati világ örökség fogalma megjelent a nemzetközi szervezetek szintjén is. Az UNESCO világörökség testülete olyan országokba is exportálta az európai kultúrkörhöz kapcsolódó értékvédelmi ideológiákat, ahol ezek nem bírnak kialakult történeti háttérrel (LIPP 2005: 19, STRASSER 2007: 101). Az örökség nyugati értelmezése valamiképpen az elmúlás tagadása. A kelet ázsiai országokban például nem a tárgy, hanem az azt létrehozó szokásrendszer az örökség legfontosabb eleme. Nyugaton ezzel szemben a tárgy válik fontossá, amelynek eredeti jelképi rendszere feledésbe merült és csak hosszas magyarázat útján válik érhetővé. Európában a hagyományok nemzedéki kontinuitása egyre inkább feledésbe merül, és helyébe a tárgyi örökséghez kapcsolódó emlékezetkultúra lép (NORA 1998: 9). Az objektumok saját értelmet alakítanak ki, amelyek nem minden esetben hozhatók összhangba a használat jellegével, de a közösség új identitásainak alapjait jelentik.

A kultúrák között jelentkező különbözőség dilemmáját a szellemi örökség fogalmának bevezetése megoldotta ugyan, de egyúttal újabb ellentmondásokat is generált (forr: UNESCO 2003). A bírálókat egy része a szakmaiság hiányát kifogásolja, mert a kulturális örökség eltorzítja a múlt valóságát (LOWENTHAL 2004: 463). A nagyközönség beáramlása a történeti hitelesség posztulátumát zárójelbe teszi, és helyette a látványelemek és az élményszerűség hangsúlyozását várja el. Kétségtelen, hogy az örökségvédelem társadalmosodásával párhuzamosan egyre több külső érdek jelenik meg, mint a turizmus, a gazdasági-reprezentációs feladat vagy az identitás kifejezés (ERDŐSI-SONKOLY 2004: 9). Gyakran elhangzó kifogás az is, hogy a műemléki kategóriák kibővülése, és a védett objektumok számának abszolút növekedése az értékek inflációjához vezet (lásd: CHOHAY 1998). Bárhogyan is álljunk a kérdéshez, azt nem tagadhatjuk, hogy a 21. század műemlékvédelme egészében komplexebb hozzáállást kíván, mint akár csak a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek helyreállítási hulláma. Elég, ha egy pillantást vetünk a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen folyó szakmérnöki képzés tematikájára, hogy belássuk, mennyire különböző tudományterületek találkoznak az örökségvédelem ernyője alatt: anyagtan, hivataltörténet, városkutatás, néprajz, történeti földrajz, történelem, régészet, s a sort lehetne folytatni (ISTVÁNFI 1999 o. n. MEZŐS 1999 o. n.)³. A dolgozat e sokrétű diskurzushoz két szűkebb témában kíván hozzászólni. Az első a településképi védelem kérdése, a második a falvak-kisvárosok naiv építészetének kutatása.

A településképi védelem: A műemlékvédelem hivatali apparátusa eredendően egyes objektumok gondozása céljából jött létre. Franciaországban a forradalom során államosított javak kezelésének igénye hívta életre az első intézményt (CHASTEL 2004: 102). Hazánkban békésebb körülmények között született meg 1853-ban a bécsi székhelyű „Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale”, amely szintén az egyedi ingatlanokra fókuszált (SZENTESI 1996: 50). Az akkoriban uralkodó városépítési koncepció, amelynek mintaképe Párizs nagyszabású átalakítása volt, egyáltalán nem értékelte a történeti városszövetet. A nagy

³ Amennyiben a hivatkozás után o. n. azaz oldalszám nélkül megjelölés szerepel, úgy a hivatkozott információ elektronikus kiadású folyóiratban vagy konferenciakötetben, könyvben stb. jelent meg.

műemlékeket, mint óriási nemzeti emlékműveket, kiemelte a szomszédos épületek szorításából, hogy az új város jelképeivé válhassanak (SZENTKIRÁLYI 1980: 310). A huszadik század hatvanas éveinek műemléki irodalmában ez a korszak a történeti városok pusztulásának legintenzívebb szakaszaként jelenik meg (POGÁNY 1954: 152, GERŐ 1966: 9, 1958: 68). Ahol lehetőség adódott, mint pl. Budán a Szentháromság téren, vagy Győrben a Széchenyi téren vissza is bontották a 19. századi „túlkapásokat”, eltűntették a belső udvarokat elárasztó hozzátoldásokat (DERCSÉNYI 1980: 28, WINKLER 1996: 234). A városkép értékelésekben az eklektikát túlfűtött díszessége mellett elsősorban túlzott léptéke miatt bírálták. A 19. század monumentális köz-és lakóépületei ugyanis sok helyütt a történeti utcaszerkezet üres, vagy üressé tett telkein jöttek létre. A korábban földszintes, vagy legfeljebb egy emelet magas térfalak helyett négy-ötzintes tömbök jöttek létre. A magyar városkép, amely addig mentes volt a túlnépesedés számlájára írható szűk sikátoroktól, néhány évtized alatt megváltozott. Különösen a pesti belvárosban feltűnő a rálátási szög zavaró élessége. A mai szemmel brutális értékpusztításnak tűnő átépítéseket a kor embere örömmel fogadta, mint a modernitás és a haladás jelképét (lásd: SIKLÓSSY 1931, TOMSICS 1993: 37). Különösen így volt ez a falvak esetében, s nem csak hazánkban. A századelőn a „haladó közgondolkodás” az Egyesült Államoktól a Szovjetunióig a fejlődés feltételét a mezőgazdasági orientáltságú falvak sorvadásában és ezzel együtt a nagyvárosok növekedésében látták (ENYEDI 1982: 11)

A historizmust kritizáló modern mozgalom, ha lehet a századfordulónál is radikálisabban kívánta megreformálni a városépítészetet (ALLSOPP 1983: 74, lásd LE CORBUSIER 1968, MEGGYESI 2005: 65, VÁMOSSY 2002: 316). A modernitás nem csupán léptékében szakított a történeti várossal, de elhagyta annak telek és utcaszerkezeti sajátosságait is. A második világháború pusztításai után elkészült modern városközpontok ridegnek érzett megoldásai nem csupán a műemlékes szakmát készítették cselekvésre, de egyúttal a közvéleményt is a régi városok megóvása felé terelték. Az üres telken építkezni kívánó befektetők és a helyi lakosok közötti konfliktusok mindennapossá váltak. A folyamatokat a Nyugat Európában lezajlott gazdasági csoda felgyorsította, és a termelési lehetőségek hihetetlen mértékű bővülése a háborútól megkímélt örökségek bontásához vezetett. A városalakók mozgalma pl. a hatvanas-hetvenes években Amszterdamban utcai zavargásokhoz vezetett, mivel a metróépítéshez kapcsolódóan a történeti negyedek jelentős részének bontását határozta el a városvezetés (MAK 2001: 217). A rendkívül gyors átalakulás felértékelte az állandóság szigeteit, amelyet az ideológiáktól mentesnek vélt épített környezet tudott biztosítani. A történelemszemlélet és a regionális öntudat megannyi formája találata meg hivatkozási pontját a műemlékekben (SONKOLY 2000: 45). Az örökség egyszerre vált a modernizmus elleni tiltakozássá és a nemzeti nacionalizmusból a helyi nacionalizmusba átforgató kollektív tudat színterévé (HUSZ 2007: 46). Silány építészeti megoldásnak tartott munkásnegyedek, primitív falusi építmények emancipálódtak a középkori katedrálisok és királyi paloták mellé. A védelmet egyre gyakrabban kezdeményezték helyi civil csoportok.

A nemzetközi tendenciákhoz igazodóan az ötvenes-hatvanas évektől napjainkig hazánkban is lezajlott egy jelentős szemléletváltozás, amelynek egyik eredménye a hazai történeti városfejlődés építészeti értékeinek felfedezése volt.⁴ A magyar városképi együttesek esztétikai és történeti értékeinek felfedezését kezdettől fogva meghatározta a nyugat-európai összehasonlítás igénye. Még a településkutatás hőskorát meghatározó, erősen

⁴ Granasztói Pál „Városaink sorsa” címet viselő szakmai önéletrajzkötetében saját példáján keresztül mutatja be ezt a folyamatot (GRANASZTÓI 1976: 33). A szerző fiatalon az akkor divatos Bauhaus lelkes híveként tervet készített a budapesti Erzsébetváros átépítésére. A modern szemléletű beépítés minden tekintetben szakított a városrész építészeti hagyományaival. „Az azonban eszembe sem jutott a terv kapcsán, és munkatársaimnak sem, hogy egy létező, a város belsejében lévő, sokféle értékkel, hagyománnyal meg nem fogható atmoszférával bíró városrész helyén lehet-e, indokolt-e valami egészen mást, újszerűt építeni, ha az önmagában véve szép is, egész is, korszerű is. Műszívet tenni egy többé-kevésbé ép szív helyébe” (GRANASZTÓI 1976: 33).

nemzeti orientáltságú Teleki féle földrajzi iskola sem tagadta, hogy a magyar városok zöme nyugat európai eredetű, a harmincas évek nyelvhasználatával élve úgynevezett gyarmatváros (PRINZ-TELEKI 1931: 397). A politikailag más nézeteket valló, de szellemi értelemben az imént említettekkel rokon Erdei a tanyás mezővárosok kapcsán egyenesen magyar típusú fejlődésről beszélt. Erdei szerint a Dunántúl nyugati mintákat követő városaival ellentétben az Alföldön egy sajátosan helyi városépítészeti alakult ki, amelynek különlegessége az agrárium tartós dominanciája (ERDEI 1939: 49).⁵ Építészeti értelemben a nyugatias megjelenésű dunántúli városok tűntek értékesebbek. A két világháború közötti előzmények ismeretében nem csoda, hogy az 1950-es években újtárra induló magyar városképi vizsgálatokban elsősorban a nyugati értelemben vett urbanitás feltárása volt a fő cél. Jól jelzi ezt, hogy a munka eredményeit is felhasználó munkákban a legszebb magyar városképek alatt olyan településeket értenek, mint Buda, Sopron, Kőszeg, Pécs, Győr vagy Eger (lásd: GERŐ 1966, POGÁNY 1954).

A településképi védelem kibontakozásának nehézségeire jellemző, hogy a műemlékes szakmában fontos szerepet játszó Dercsényi Dezső egy helyütt kifejti, nem tartotta életszerűnek a városképi vizsgálatokban leírt követelményeket (DERCSÉNYI 1980: 28). A hatvanas-hetvenes évek voluntarista fejlesztéspolitikája valóban nem igazán tudott mit kezdeni a városképi szempontokkal. Budapest példája illusztrálja legszemléletesebben, milyen hosszú távú anomáliákat okozott olyan modern funkciók erőltetett alkalmazása, mint a távolsági közlekedési folyosók átvezetése a belvároson (lásd: MIKLÓSSY 1993, 1995 o. n.).

Amellett, hogy a városképi vizsgálatok első hulláma nem fordított kellő figyelmet a nem nyugatias városok karakterére, volt egy másik hiányosság is. Nevezetesen e munkák alig érintették a kevésbé értékes puffer zónák kezelését, a települési műemlékvédelem „második vonalát” (HARRACH 1998: 331, ROMÁN 2004: 229, WINKLER 1995: 58). A lakótelep építések után ma már mindenki számára világos, hogy a történeti városközpont védelme nem lehet teljes az átmeneti zónák városképi szerepének megőrzése nélkül (KISSFAZEKAS 2008: 99). Akármennyire is értékes a belső részek épületállománya, a városkép torz lesz, ha hiányzik mögüle az elővárosok puffer zónája (MEGGYESI 1994: 25, WINKLER 2002: 213). Jól érzékelhető ez, ha összevetjük Szeged és Székesfehérvár mai karakterét. Utóbbi hiába kapott helyett a történeti magyar városok között. A védelemben nem részesülő külvárosok (Rácváros, Palotaváros) lebontásával, és az ott felhúzott lakótelepekkel elvesztette atmoszféráját. Ami megmaradt, az egy igen értékes rezervátum betonfalak közé zárva. Szegeden ezzel szemben a Lechner Lajos féle palotás belváros körül fennmaradt egy földszintes, vidékies külvárosi öv, amely mind látványában, mind funkciójában képes kiszolgálni a belvárost.⁶

Szlovákia történeti településképeinek huszadik századi sorsa annyiban hasonlít a Magyarországról elmondottakhoz, hogy elsőként itt is a nyugati hatás alatt fejlődő városképi együttesek védelmét határozták el. 1950-ben Bárfa, Besztercebánya, Késmárk, Körmöcbánya, Lőcse, Eperjes, Szepesszombat és Szepeskáptalan nyerte el a védelmi zóna címet (forr: PAMIATKY 2009). Mindennek hatása mind a mai napig érezhető. Szlovákia műemléki térképén a Szepesség jelenti az ország legértékesebb szegletét (1. ábra). Hangsúlybeli eltérés tapasztalható ugyanakkor Magyarország és Szlovákia között a hatvanas évek iparfejlesztési politikáját kísérő urbanisztikai fejlődésben. Északi szomszédunknál a lakáskérdés megoldására hivatkozva a legtöbb nagyobb műemléki együttest körbebontottak.⁷ Kassának vagy Besztercebányának gyakorlatilag nincsen „középszerű” öröksége. Ezek a városok valójában egy műemléki zóna köré felhúzott hatalmas lakótelep konglomerátumok.

⁵ Erdei nem említi, de a Felvidék és Erdély szász alapítású városaiban a dunántúliaknál is erősebben érződik a nyugati minták átvétele.

⁶ A témáról, illetve Szeged külvárosainak szecessziós örökségéről lásd részletesen a szerző korábbi cikkét: TAMÁSKA Máté: Védőbeszéd hátrányos helyzetű örökségünkért- Észak-Rókus szecessziós emlékei. 2006/1. 38-43.

⁷ Magyarországon Székesfehérvár esete tükrözi legtisztábban ezt a gyakorlatot.

Igaz ez az örökséghelyzet is szerencsésebb megoldás volt, mint a teljes bontás. A jelentéktelennek minősített örökség a Salgótarjánhoz hasonlítható módon tűnt el többek között Dunaszerdahelyen, Királyhelmeceken vagy Vízközben (NAĎOVÁ 1994: 103, Salgótarjánról lásd: POGÁNY 1973). Az imént említett városok átépítését látva, egyre sürgetőbbé válik a még meglévő kisvárosi értékek felkutatása és védelme szerte a Kárpát-medencében.

A kisvárosi karakterek évtizedeken át a szlovákiai településképi védelem mostohagyerekei voltak, mivel a „nagy” városi együttesektől éppúgy távol álltak, mint a falvak népi emlékeitől. Az előbbi kategóriába nem illettek, mert túlságosan vidékiesek, az utóbbiba pedig azért nem, mert túlságosan urbanizáltak, nem egyszer semmiféle népi tradícióval sem rendelkeztek. Úgy tűnik az elmúlt évtizedek e téren is változást hoztak Szlovákiában. Létrehozták az úgynevezett műemléki zóna kategóriáját, amely a korábban is létező műemléki rezervátumokat kiegészítve elsősorban a középszerű örökség védelmét szolgálja. Az itt szereplő 82 település zöme falu vagy kisváros (DVOŘÁKOVÁ 2002: 14). Értékeik nem mérhetők ugyan Lőcséhez vagy Késmárkhoz, de identitásformáló szerepük, táji beágyazottságuk hangulati ereje elvitathatatlan. A műemléki zónák működtetésének közel húsz éves gyakorlata komoly problémákat is felszínre hozott. Miközben a műemléki rezervátumokban az örökségvédelmi szempont megkerülhetetlen az urbanisztikai beavatkozások tervezésénél, addig a műemléki zónákban a helyi vezetés lelkesedésén múlik, betartja-e az előírásokat. Különösen a szuburbanizálódó Pozsony környéki borász falvakban szembeötlő az értékpusztulás (DVOŘÁKOVÁ 2004: 218). A telekárak felszökése, a betelepülő, jól szituált családok anyagi ereje rendre felülírja a településképi védelem érdekeit. Pozsony környékének helyzete inkább tipikus, mint kivételes.⁸ A konfliktus mögött a településképi védelem alapproblémája sejlik fel: hogyan lehet a magánérdekeket a szép emberi környezet iránti közérdekekkel összehangolni.

A településképi védelem sajátos problémái: A városkép egészének műemléki kezelése nem jelenti azt, hogy az egyedi ingatlanok esetében alkalmazott módszerek egy az egyben alkalmazhatóak volnának települési szinten is. Nem egyszerűen mennyiségi kérdéstről van szó, azaz arról, hogy fizikálisan nagyobb területet kellene megőrizni, de minőségi kérdésekről is. A települési örökség más szempontokra koncentrál, mint az építészeti örökség. Míg utóbbi az egyes épületeket helyezi vizsgálódásának középpontjába, utóbbi azok összefüggéseit, kapcsolatait, kialakulásuknak történeti, társadalmi mozgatórugóit emeli ki (MÁTÉ 2001: 6). A dolgozat tehát nem építészeti emlékekkel, hanem települési örökséggel foglalkozik. A következőkben áttekintem, melyek a települési örökség legfontosabb összetevői, milyen sajátos problémák merülnek fel megóvásuk kapcsán. A gondolatmenet a táji kapcsolat felől, a szerkezeti sajátosságokon át jut el a településkép legkisebb eleméig, az egyes ingatlanok szintjéig.

Ha városokról beszélünk hajlamosak vagyunk kizárólag a belterületre gondolni. Amennyire természetes a táji kapcsolat vizsgálata a falvak esetében, éppannyira elhanyagolt kérdés ez a városok esetében. Holott a városiasodás, és különösen a korai városiasodás tényezőit tekintve megkerülhetetlen a természeti, topográfiai viszonyok ismertetése (EPERJESSY 1971: 9, MENDÖL 1963: 437, TÓTH 1981: 267). A hajózható folyók évszázadokon át meghatározták a népmozgások és a kereskedelmi utak irányát. Márpedig utóbbiak a várossá fejlődés fontos előfeltételei. A Duna mente éppúgy létrehozta a maga országokon átnyúló városláncolatát, mint az Elba vagy a Rajna. Minél jelentéktelenebb volt a folyó völgy (szűk, rövid), általában annál szerényebb városláncolatot, alakított ki. A Kassai medencében jól érzékelhető ez a Hernád és a Bódva folyó kapcsán. Előbbi mentén olyan központokat találunk, mint Igló vagy Kassa, míg utóbbi mentén a történeti Magyarország jelen dolgozatban vizsgált falusias kisvárosait (CSÍKI 1999: 167, DOBÁNY 2006: 143). A folyó völgy csupán egy a számtalan topográfiai adottság közül, amely városias fejlődést eredményez. Még az olyan látszólag a pusztta közepén létrejött város is, mint Debrecen, pontosan rajta ül a homokvidék és a löszhátság találkozási vonalán (BALOGH 1955:13).

⁸ Hasonló tapasztalatokról számolhatunk be Magyarországon is, pl. Csongárd ófaluban is (MÁTÉ 2009: 225).

A városkép kapcsolata a tájjal tehát éppúgy meghatározó, mint a falvak esetében. Sajnos a 19-20. század extrém területi expanziója a legtöbb helyen menthetetlenül szétrobbantotta a korábbi látképeket. Ez az oka annak, hogy manapság hajlamosak vagyunk a táji beágyazottságot kizárólagosan a falvak sajátosságának tekinteni.⁹ A városok és a táj kapcsolatában beállt változásoknak két nagy tendenciája figyelhető meg. Az első a helyi gazdaságok globalizációja miatt bekövetkező tájhasználati módosulásokhoz köthető. Legfeltűnőbb ez az agrárvárosok esetében, de az egykori bányavárosok kapcsán is látványos. A termelés gépesítése a korábbi mozaikosság helyett egybefüggő monoton foltokból álló környezetet teremtett (BELLON 2003: 28). Ezt látjuk a nagy mezőgazdasági parcellák esetében éppúgy, mint a bányaműveléseknél vagy akár a logisztikai központoknál. A második nagy tendencia a szétterülés. A történeti várost egyértelmű határok jellemezték. Nemcsak a fallal kerített városokra igaz ez, de a tanyás mezővárosokra is (MÁTÉ 2002: 57, GYÖRFFY 1943: 117, SCHNEIDER 1973: 23). Az elkülönülést részben gazdasági, részben védelmi okok magyarázták. A határok eltűnése után a lakóövezet szétterült, benyomult a természeti tájba. A folyamat másfél évszázada tart, de felgyorsulása a hatvanas években következett be. Hazánkban a lakóházak szétterülésének a kiterjedt szőlő és gyümölcskertek (zártkertek) voltak a legfontosabb színterei (CSEMEZ 1996: 114). Állami intézkedésekkel a folyamat megállítható lett volna, mint ahogyan Csehszlovákiában a föld védelméről szóló törvénnyel nagyrészt sikerült is gátat szabni a parttalan terjeszkedésnek (MARKUŠOVA 1999: 93).

A táji környezet fontosságának kiemelése után térhetünk rá a városkép szorosan vett építészeti összetevőire, a városszerkezetre és az épületekre. Ha az átlagembert megkérdeznék, bizonyára az épületeket nevezné meg a városkép legalapvetőbb elemének, a szakemberek ezzel a telekviszonyok elsődlegességét hangsúlyoznák. A telekforma ugyanis stabilabb és állandóbb szerkezetiség, mint maga az épület (GILYÉN-MENDELE-TÓTH 1975: 26).

Történeti városainkban ma is kimutatható a középkori telekrend. A barokk korban átépített budai vár utcahálózata megtartotta a korábban kialakult rostos szerkezetét (BORSOS 1955: 46). Kassán a telekösszevonások és telekosztások után is kimutathatók az eredeti, 40 méter széles telekkimérések határai (KRCHO 1992). A faluszerkezet alapját sem a házak, hanem a telkek jelentették. A telek egyben jogi fogalom is, amely örökítható vagyona volt a jobbágságnak (SZABÓ 1948: 12). Míg tehát falvaink telekkimérései középkori állapotokat rögzítenek – természetesen az újkori telekprózódást is figyelembe véve - mindez a házakról egyáltalán nem mondható el. Ugyanakkor, ha ritkább is, de számtalan példát ismerünk, amikor a telekrendszer egészét átszabták, mint pl. az egykor ólas telkes Balmazújvárosban, ahol szabályos mérnöki város épült fel (forr.: MÁTÉ 2002: 66). Az épületek cseréjéhez mérten azonban a városalaprajz meglepő állandóságot mutat. A Blaha Lujza tér és a Dohány utca vonalvezetése az egykori marhahajcsár utat követi, Nagytétény főutcáján megfigyelhető éles kanyar pedig egy későromai erődítést került meg (MÁTÉ 2002: 41).

A telekszerkezetekben rejlő történeti érték felismerése hosszú folyamat eredménye volt. A 18. századtól napjainkig kimutatható tervezőgyakorlat elsősorban a szabályos, négyzethálós vagy sugaras rendszereket részesítette előnyben. A Bánát török után telepített falvaiban gyakorta a terepadottságok teljes figyelmen kívül hagyásával alakították ki a négyzethálós alaprajzot (TÓTH 1961: 34). A szabályosságot többek között a közlekedési, katonai, reprezentációs igény indokolta, illetve a tervezhetőség, a kezelhetőség. A Wekerle telep kialakítása kapcsán például a magas közmű telepítési költségekre hivatkozva utasították el az egyik pályamű, íves, kacskaringós vonalvezetést javasoló utcatervét (NAGY 1994: 18). A tabánszerű, zegzugos városrészek felszámolását a haladás egyik feltételeként tekintették nem csak a felvilágosodás korában, de a huszadik

⁹ A város környezetével alkotott kapcsolata természetesen nem pusztán esztétikai kérdés. A zöld gyűrű hatása a levegőtisztaság mérséklésére, vagy a klimatikus viszonyok befolyásolására fontos várostervezési szempont kellene, hogy legyen (LÁNYI 2000: 108).

században is. Mikor a szlovákiai Čičmany falu 1921-ben leégett, elhatározták, hogy a páratlan népi műemlékekben gazdag települést mérnöki segítséggel építik újjá. A népies modernizmus neves építésze, Dušan Jurkovič népies stílusban tervezte újjá a községet, de teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a település korábbi szerkezetét (THURZO 2007 o. n.). A második világháború utáni magyarországi faluépítési program szintén a legegyszerűbb, négyzethálós vagy sugaras alaprajzokat preferálta. Holott Lökösháza eredeti terve még egy igen érdekes, oktagonformára alapozott elképzelést tartalmazott.¹⁰ A régi városrészek racionalizálására is sor került. Extrém esetben ez teljes bontással is járhatott, mint a Tabán, majd Óbuda példája mutatja, de a finomabb beavatkozások is jelentős karaktervesztést okozhattak. Sátoraljaújhely sajátossága volt a fő utca mentén szerveződő szalagparcellás beépítési rend. A szűknek ítélt udvarokat kibontották, és szabadon álló tömbökkel építették be.¹¹ Természetesen a telekszerkezet megőrzése még nem jelenti a településkép fennmaradását. Jó példázza ezt a ma is zajló folyamat, amely során Szeged Alsóvárosban a korábbi falusias beépítést egy zárt utcafronttal rendelkező emeletes lakóházforma váltja fel.

Mindezzel már át is térünk a településkép harmadik, leglátványosabb összetevőjére, az épületállományra. Az épületeket három nagy csoportba oszthatjuk: az első a közösségi létesítmények sora, mint a templomok, városházák, színházak. Ide tartoznak a kastélyok is, amelyek ugyan magántulajdonként jöttek létre, de az ott folyó társadalmi élet inkább közösségi megnyilvánulásként értelmezhető (SISA 2007 17, H. TAKÁCS 1970: 19). A második halmaz a lakóházakat, míg a harmadik a gazdasági ingatlanokat foglalja magába. Településképi szempontból a legkönnyebben védhető csoportot a közösségi intézmények jelentik.¹² Ennek oka, hogy legtöbbjük építésekor a reprezentációs funkció kiemelt jelentőséggel bírt, s így művészileg értékes megoldások, emlékműszerű kialakítások keletkeztek. Itt nem csupán a római Szent Péter tér monumentális hatására, vagy a parlament kompozíciójára kell gondolnunk. Falusi környezetben éppannyira kiemelkedő hatású egy-egy barokk templom vagy akár egy kisebb kápolna is. Másrészt éppen a templomok azok, amelyekkel szemben a legkevésbé változtak a használók igényei (ROMÁN 2004: 66). Ráadásul - mint az pl. a francia katedrálisokkal történt - nem csupán vallási közösségi helyként, de nemzeti zarándokhelyként is funkcionálhatnak (VAUCHEZ 1996: 37). Nem utolsó sorban a középületek kutatása és védelme viszonylag egyszerű feladat, hiszen nem érint magántulajdonosi érdekeket.

Az előbbieken leírtak negatív előjellel érvényesek a lakóházakra. Zömük egyszerű kialakítású, még ha rendelkezik is reprezentációs funkcióval, az nem mérhető össze a templomok, városházák szerepével.¹³ A magánházakra tehát rendszerint az áll, hogy önmagukban nem, csak együttesen hordoznak értéket (ROMÁN 1972: 315). Miként Domanovszky írja a falu esztétikájáról: „A ház a szabadtérben létrehozott plasztika. Az utcator, a házak egymásmellettisége már kompozíció. A szépen alakított falusi utca a hagyomány által szabályozott monumentálisabb művészi igény kifejezője (DOMANOVSZKY 1981: 88).” S ebből a tulajdonságából fakad legfőbb sebezhetősége. Egy utcaképben elég egyetlen oda nem illő épület, hogy a többi hatását degradálja. Márpedig - és ez a lakóházak védelmének második sajátossága - lakóingatlanjaikat az emberek

¹⁰ Saját kutatási eredmények. TAMÁSKA Máté: A puszták népének telepes községei 1945 után. In: 20. századi életmódváltozások falun. Szerk.: CSERI Miklós – SÁRI Zsolt. Várható megjelenés: Szentendre 2009.

¹¹ A példák talán némileg egyoldalúak, hiszen nem említik meg azokat a pozitív hozadékokat, amelyek egy ilyen szanalás kapcsán felmerülnek. Az átépítések urbanisztikai értékelése azonban túlmutatna a dolgozat műemléki szempontú rendszerén.

¹² Van még egy negyedik csoport is, a holt műemlékeké, ám ezekkel itt nem foglalkozunk (ROMÁN 2004: 39).

¹³ A lakóházak külön csoportja lehetne a városi palota, amely azonban a kastélyfunkciókhoz fogható reprezentációs igénye miatt már-már közösségi intézményként értelmezhető. Nem véletlen, hogy az egykori főúri paloták a Nemzeti Múzeum mögött ma zömmel kulturális feladatokat látnak el, és közösségi használatban vannak. Mindez nem írható egyedül az államosítás számlájára. Egyrészt az átalakulás már korábban megkezdődött, másrészt Bécsben hasonló tendenciák érvényesültek.

általában szabadon alakíthatják. A problémát a magyar műemlékvédelemben a városképi jelentőségű épület kategóriájának bevezetése hivatott volna orvosolni (DERCSÉNYI 1980: 30). A történeti településeképének védelmének problematikája korántsem volt magyar sajátosság. A nemzetközi szakemberek a kihívásokra adott válaszként fogalmazták meg és fogadták el 1987-ben a „Történeti városok kartáját”, amely a műemléki elvek érvényesítését hivatott szolgálni a városfejlesztés gyakorlatában, a társadalmi tervezéstől a műszaki, építésügyi dokumentumokig (forr.: KARTA WASHINGTON 1987).

Az imént utalt építési szabályok megfogalmazásakor tulajdonképpen a régi és új részek illeszkedésének kodifikációját végezzük el. Az illeszkedés - mint műemléki fogalom és eljárás - azonban maga is sok vita tárgyát képezte és képezi mind a mai napig (ISTVÁNYI 1999 o. n., HORLER 1960: 207, SIMON 2000 o. n., WINKLER-FEJÉRDY 2005: 215). A legradikálisabb felfogás szerint minden korszak rányomta bélyegét a városképre, és e jogtól napjaink építészetét sem szabad megfosztani. A régi és az új feszültsége pedig nemhogy zavaró, de különlegesen szép esztétikai élményt ad. A diósgyőri várban alkalmazott vasbeton kiegészítések ezt az álláspontot képviselik (MEZŐS 2002 o. n.).¹⁴ A másik műemléki szemlélet kerüli az ellentéteket, és az architektúra homlokzati anyaghasználatának, a nyílások ritmusának és a színezésének harmóniáját keresi. Főként a foghíjbeépítéseknél jellemző, hogy nem az ellentétek feszültsége, hanem a ritmus, a környezetbe olvadás a fő szempont. Miközben az egyik megoldás mindenáron magára kívánja hívni a figyelmet, a másik éppen a történeti környezetre igyekszik terelni a tekintetet. Abban azonban mindkét álláspont megegyezik, hogy ragaszkodik a Velencei karta azon megállapításához, hogy a kiegészítéseknek a kor szellemében, modern anyagokkal kell megvalósulniuk (forr: Velencei Karta 1964). Időközben azonban megindult egy társadalmi mozgalom, amely nyíltan felvállalja a régieskedést, nem törődve a műemléki szakma által vallott alapelvekkel. A mozgalom helyszínét tekintve falusi, társadalmi bázisát azonban a városi értelmiség adja. Az újonnan épült falusi parasztházak divatja eleinte a hétvégi házakra korlátozódott, mint pl. Vérteskozmán, de ma már lakóházak is készülnek régies köntösben (SZÍJÁRTÓ 2000: 7).¹⁵

Az illeszkedés kapcsán felmerülő dilemmák leginkább azt az álláspontot erősítik, hogy ameddig csak lehetséges, a régi épületek megtartásához kell ragaszkodni. Csakhogy a lakásigények igen gyorsan változnak, és éppen ez okozza, hogy a régi épületeknek nagyon jelentős a funkcionális, vagy civilizációs avulásuk (ROMÁN 1972: 316).¹⁶ Nem csupán a belső lakótér iránti igény megnövekedésére kell gondoljunk, amelyet pl. egy régi zsellérház nyilvánvalóan nem képes kielégíteni. A módosabb társadalmi csoportok lakásmódja is igen nehezen egyeztethető össze a mai elvárásokkal. A kastélyok mintáját követő, egybenyíló szobákból álló polgári otthonok a legtöbb mai család számára már kényelmetlen örökséget jelentenek. Szintén problematikus, hogy a konyha rendszerint az épület legsötétebb helyére került, hiszen itt korábban a cseléd és nem a ház lakói tartózkodtak (GYÁNI 1983: 38). Falun a háromosztatú parasztház praktikusabb alaprajzzal bír ugyan - a középen lévő konyhából két külön bejárattal szoba nyílik¹⁷ -, de más problémák jelentkeznek. A régi házak vizesednek, nem elég

¹⁴ Felmerülhet a kifogás, hogy említett példa tulajdonképpen csak korlátozott mértékben él az ellentétek fokozásával. Szándékosan nem választottam egy minden elemében a környezetét tagadó épületet, hiszen ott már nem beszélhetünk illeszkedésről.

¹⁵ A problémáról lásd részletesen a szerző korábbi cikkét: TAMÁSKA Máté: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. In: Szociológiai Szemle 2006/4, 36–62. Az persze vitatható, hogy tényleg a múlt másolásáról van-e szó, vagy egy sajátos eklektikáról, amely a múlt elemeiből építkezik, de saját korának hangján szól. A dolgozat sorainak írója inkább az utóbbi megfogalmazást tartja helyesnek, hiszen ezek az új parasztházak rendelkeznek a mai kor követelményeinek megfelelő műszaki tulajdonságokkal éppúgy, mint a gépészeti berendezésekkel.

¹⁶ A műemlékvédelmi szakirodalomban a jelenséget igen sokszor az „erkölcsi avulás” kifejezéssel szokták illetni.

Ugyanakkor ez az elnevezés nem a legszerencsésebb, hiszen nem az erkölcsökhöz nincsen köze.

¹⁷ Érdekes, hogy a szocialista évtizedekben a parasztházak feladták ezt az alaprajzot, s a konyhát a ház végébe helyezték. Ezzel itt is létrehozták a polgári lakásideál egybenyíló téréfűzését.

napfényesek, túl szűkek. Ha pedig a korszerűsítés költségei megközelítik, vagy pláne meghaladják egy új épületét, racionális döntésnek tűnik az utóbbit választani. Falun, ahol az ingatlanok államosítása nem történt meg, láthatóan éltek is ezzel a lehetőséggel az emberek (MAJOR 1981a: 240, MAJOR 1981b: 195). Ám még ott sem feltétlenül számíthatunk az utcaképi érték megmaradására, ahol valami oknál fogva a korszerűsítés mellett döntenek. A történeti településkép kisemlékei rendkívül sérülékenyek. Elég egy rosszul megválasztott homlokzati kiképzés vagy szín, egy ablakcsere, és az akár száz-százötven éves porta elveszíti patináját.

Az imént elmondottak ellenére nem a lakóházak képezik a történeti épületállomány legsérülékenyebb rétegét, hanem a gazdasági létesítmények. Az általánosan veszélyeztetett népi építészetben belül is leginkább a melléképületek pusztulása feltűnő. A dombvidéki falvaink képét olyannyira meghatározó hatalmas csűrök funkció hiányában kikopnak a faluképből.¹⁸ Ám nem szabad azt gondolnunk, hogy kizárólag a paraszti gazdálkodás emlékeinek problémája ez. A háború előtti uradalmak magtárjai, hatalmas istállóik, ha lehet, még nagyobb mértékben veszélyeztetettek, legalábbis az a kevés, ami még megmaradt belőlük. Az utóbbi évek régi téglavárosa például óriási bontási hullámmal indított el vidéken. A városokban sem jobb a helyzet. Nem csupán az olyan jellegzetességek tűnnek el, mint a tímárházak emeleti szárítóhelyiségei, de a jóval fiatalabb ipari emlékek is. Az ipari műemlékek védelme megint csak túlmutat a szűk műemléki dimenziókon, hiszen itt a rozsdáövezetek szanálásáról, rehabilitációjáról van szó.

A településképi műemlékvédelem legfőbb sajátossága az egyedi védelemmel összevetve éppen az, hogy komplex urbanisztikai szemléletet kíván meg (TÓTH 1997: 267, TÓTH: 2001: 110). Figyelembe kell venni a lakosság szociológiai jellemzőit éppúgy, mint a közlekedési szokásokat, a gazdaság teljesítőképességét. A településszintű műemlékvédelem tehát olyan kutatási módszereket kíván meg, amelyek képesek kezelni az építészet társadalmi kapcsolatait is. Nem elégedhet meg a látvány pusztán leírásával, meg kell értenie az okokat, amelyek az építészeti egységet kialakították, és meg kell értenie a huszadik század második felében bekövetkező karakterváltozások logikáját is. Az építészet társadalmi hátterének változásairól ma a falvak kapcsán rendelkezünk a legátfogóbb ismeretekkel (MEZŐS 2009: 4). Ennek oka, hogy a népi műemlékek kutatása kezdettől fogva több szálon futott. A jelentős építész egyéniségek mellett elsősorban a néprajzosok egymást követő generációi végezték el azt az értékfeltáró munkát, amely a városok kapcsán főként építészek munkásságához köthető.

A naiv építészet helye a műemlékvédelemben: Barabás Jenő szerint a népi vagy vidéki örökség kodifikálásának alapvető sajátossága, hogy arra nem az építészek, hanem a néprajzosok a legilletékesebbek (BARABÁS 1989: 17). Ha némileg túlzó is az állítás, hiszen a népi építészet felfedezői között nyilvánvalóan nem csak néprajzosokat találni – gondoljunk csak a Magyar Ház Baráti körének tevékenységére (lásd: HÁMORI 2004) - arra azonban rávilágít, hogy a korai műemlékvédelem építészeti szempontú szelekciója nem volt alkalmas a népi emlékek befogadására.

Hazánkban a műemlékvédelem szervezeti keretei néhány évtizedes osztrák fennhatóság után a tizenkilencedik század dualista államberendezkedésének ideéig nyúlnak vissza. A mérföldkőnek számító – sokat vitatott - 1881-évi első műemléki törvény a falusi építészet tekintetében nem jelentett semmiféle elismerést (HORLER 1996: 105, DERCSÉNYI 1980: 12, FEJÉRDY 2006 o.n.). Több mint fél évszázadnak kellett elteltie, mire a népi építészet védelmének törvényi szabályozása előtt megnyílt az út. A késedelem hátterében egy építészettörténeti-néprajzi és egy szellemi-történeti ok együttes meglétét sejtethetjük. Az építészettörténeti-néprajzi narratíva szerint a 19. században a népi építészet vitális élő anyag volt, amely "nem igényelte" a műemléki gondoskodást. A szellemi-történeti okfejtés alaphipotézise, hogy a műemlékvédelmi mozgalom a nemzeti

¹⁸ A csűrök hasznosításának legnagyobb problémája éppen méretükből adódik. Könnyebb helyzetben vannak pl. a magtárak, hiszen szűkebbek, garázsok is használhatóak.

eposzteremtés részeként bontakozott ki. A romantikus felhangokkal átszőtt nemzetkép építészeti reprezentációjában a szerény technikai tudást felmutató paraszti épületek a kortárs építészek jelentős részének szemében kifejezetten rontották a középkori katedrálisok uralta kánont.

A 19. század végi Magyarországon a falusi-paraszti építészet virágkorát élte. A kapitalista átalakulás által megnyílt mobilitási csatornák révén a tehetségesebb, vagy egyszerűen szerencsésebb paraszti közösségek számára új építőanyagok és építési módok álltak rendelkezésre. A kereskedelem és a fűrészipar fellendülése lehetővé tette a deszkaoromzatok alkalmazását, a gombamód szaporodó téglagyárak a falvakban is találtak megrendelőt, a mesteriskolában végzett ácsok és asztalosok a városokban elterjedt eklektikus ablakokat honosították meg vidéken, akárcsak a kőművesek a díszes vakolatarchitektúrákat. Nem csupán a városi hatás alatt fejlődő szegedi Alsóvárosban vagy Debrecenben találjuk meg ezeket a félig paraszti félig már polgáriasodó épületeket, de a gazdagabb falvakban is, így pl. a Duna szabályozása után gazdag termőföldekhez jutó Sárközben is (lásd: ANDRÁSFALVY 1956, BÁLINT 1959, BALOGH 1955, KATONA 1962). A lakóházak léptéke növekvőben volt: divatba jött a tisztaszoba, ami révén újabb helyiséggel bővült a szoba-konyha-kamra alaprajzi struktúra. A módosabb községekben, illetve a mezővárosokban megjelentek az utcavonalra forduló, hajlított, "L" alakú lakóházak (BARABÁS-GILYÉN 2004: 29).

A látványos fejlődés miatt a kortársak nagy része nem érezhette lezárt történelmi korszaknak a falu építészetét, hiszen épp az ellenkezőjét tapasztalta: forrásban lévő erők harcát, amely szemük láttára formálta, gazdagította a vidék arculatát. Jellemző, hogy a budapesti világkiállítás Jankó János nevével összekötött ideiglenes skanzenjét nem pusztán a múltfeltárás tudományos igénye hívta életre. Hasonló, ha nem erősebb motivációt jelentett a jelen gazdagságának bemutatása, a Magyar Királyság géniuszának feltárása, az ország jövőképe népies, ha úgy tetszik demokratikus megfogalmazása (KECSKÉS 1990: 5).

A népi építészet 19. századi virágzása, erős vitalitása tehát az egyik ok volt, ami késleltette a paraszti építészet műemlékesedését. A másik tényező a műemlékvédelem eszmerendszerében keresendő, amely sokáig csak a "nagy", a nemzeti gondolatot méltóképpen reprezentáló alkotások tiszteletét és intézményi védelmét engedte érvényesülni. Köztudott, hogy a királyság, illetve a birodalmi eszme korróziójával párhuzamosan, a 18. század végén, a 19. század elején előtérbe került az állam legitimitációját új módon definiáló nemzeti gondolat (lásd: SCHULZE 1999). A műemlékvédelem intézményesülése pedig szorosan összefügg az új eszme kiteljesedésével.¹⁹

Az egyházi és főúri épületek nemzeti fenntartásának igénye egy korábban ismeretlen intézmény születésének, a műemlékvédelemnek lett bábja. A formális keretek megteremtése utáni első korszakban a listába vett műemlékek száma igen lassan emelkedett. A védelemre jogosult épülettípusok köre sem bővült, döntően az egyházi építészet legmonumentálisabb alkotásaira koncentráltak. Nem csupán Franciaországra, de Európa valamennyi államára, így hazánkra is áll ez a kijelentés. A nemzeti eposzteremtéshez elegendőnek bizonyultak a legkiválóbb alkotások. A kevésbé monumentális, szerényebb kivitelű épületek inkább zavarták a dicső középkorról alkotott romantikus teóriákat. A Viollet-le-Duc nevéhez köthető irányzat mindent elkövetett, hogy a műemlékek „harmonikusak”, a középkorról alkotott felfogásnak megfelelőek legyenek (MEZŐS 2002: 176).

¹⁹ Eklatáns példája ennek a forradalom korabeli Franciaország, ahol a nemzet egységét korábban reprezentáló királyi hatalommal szemben kialakult a közös nyelvre, közös kulturális hagyományokra épülő, a népfeltség elvét hirdető állameszmény. A forradalomnak szüksége volt olyan kollektív reprezentációs formákra, amelyeken keresztül az alattvalókból polgárokká avanszáltak integrációját biztosíthatta. "Az örökség fogalma Franciaországban az elképzelhető letragikusabb és leginkább vészterhes körülmények között alakult ki" (CHASTEL 2004: 102). A gótikus építészet, különösen a nagy technikai tudást igénylő, nemzedékeken, sőt évszázadokon át épülő katedrális nemzetivé válása jelenti az első lépést az örökségtudat kialakulásában (VAUCHEZ 1996: 37).

A felfokozott érzelmi versengésben, ahol a nemzetek mindent megtettek saját nagyságuk illusztrálására, alig jutott figyelem a szerény kivitelű népi épületekre. Változást az 1867-es párizsi, majd az 1873-as bécsi világiállítás hozott. Itt jelentek meg először a helyszínen felépített vidéki lakóházak (K. CSILLÉRY 1980: 189). A népi építészetben rejlő legitimitáció lehetőségét különösen Európa kis nemzetei tudták kihasználni, ahol stabil, illetve független államalakulat híján a közösségi identitás fokozottan kapcsolódott a kulturális elemekhez. A kis nemzetek gondolkodóinak köszönhetően a parasztság úgy lépett fel az európai közgondolkodás színpadára, mint az "idegen" állami apparátustól független, nemzetalkotó erő (BIBÓ 1994: 15). A parasztság folklórja, szokásai, viselete, tánca, zenéje és nem utolsósorban építésze kiemelt tudományos érdeklődésre számíthatott. Nem kevesen a népies formákban vélték felfedezni a nemzeti gondolat ősi, természetes üzenetét (DÉRY 1995: 101, KOTICS 2007: 25).

A századforduló kiemelt érdeklődése a népi építészet iránt a két világháború között sem lankadt, megteremtve ezzel a népi műemlékek szervezett védelmének szellemi és tudományos alapjait. Hazánkban először Bátky Zsigmond, majd 1938-ban Györffy István vetette fel egy állandó szabadtéri skanzen megvalósításának lehetőségét, de mindkét kezdeményezés elbukott (KECSKÉS 1990: 5).

A fiatal Csehszlovákia identitáskeresése a magyarénál is erősebb táptalajt jelentett a népi emlékek kutatásának és szervezeti védelmének. A mai Szlovákia területén a nagy számban megmaradt fatemplom, illetve általában a faépítészet kapott kiemelt figyelmet. Emellett igen korán megfogalmazódott a komplex, falukép szintű védelem igénye a már említett Čičmany kapcsán (BRÁZDILOVÁ 2007 o. n.). A tűzvészben elpusztult Važec község újjáépítését pedig a modern építészet elveinek népies formában történő megfogalmazása határozta meg (FOLTYN 1991: 255). Látható, hogy északi szomszédunknál sem zajlottak a miénktől alapvetően eltérő folyamatok a népi műemlékek védelme terén. Akárcsak hazánkban, Szlovákiában is a második világháború utáni robbanásszerű átalakulás érlelte meg a szervezett műemlékvédelem kiterjesztésének lépéseit az eltűnőben lévő parasztság építészeti alkotásaira. A hatvanas évek áttörést jelentett mind Magyarországon, mind az akkori Csehszlovákia falusi életvitelében. Másfél évtizeddel az első kollektivizálás után láthatóvá vált, hogy a kistermelői lehetőségeitől megfosztott vidék nem kívánja fenntartani a korábbi életmódjához kötődő lakásformáját. A falvak gyors átalakulását az építészeti szabályozások is elősegítették. Miközben Magyarországon az utcára néző "két szoba" és az ezt megvalósító kockaház, addig Csehszlovákiában a hatvanas évek végétől szorgalmazott emeletes ház jelentette a falvak urbanizációjának "építészeti preferált" útját. A hasonló folyamatok mellett Szlovákiában érezhető egyfajta hangsúlyosabb szimpátia a népi műemlékek iránt. Így például a hetvenes évektől a hazainál nagyobb számban szerveződtek szabadtéri múzeumok, védelmi zónák, ami még beszédesebb eltérés, ha figyelembe vesszük a két ország eltérő nagyságát (2. ábra, lásd továbbá: KURUCZ 1987, ZUSKINOVÁ 2008).

Szlovákia és Magyarország alapvető hasonlósága csak részben magyarázható a szocialista átalakítás vidékpolitikájával. A népi építészet pusztulásának problémája a vasfüggöny mögött élve sajátos kelet-európai jelenségnek tűnhetett, holott a kontinens nyugati fele hasonlóan sokkoló építészeti, táji átalakuláson ment keresztül (FRÉMONT 1996: 3, PÖTTLER 1975: 121). A jelenség nemzetközi jellegének megfelelően az ICOMOS Csorba-tó - Brno szimpóziuma 1971-ben külön foglalkozott a kérdéssel. A népi építészet és a táj szoros összefüggésének hangsúlyozása mellett a határozat kitér az urbanisztikai szabályozásra, az in situ megőrzés fontosságára, a technikai megőrzés mellett a humán revitalizációra. Hatos pontjában hivatkozik a történeti városok példájára, és hasonló területi védelmet szorgalmaz a történeti falvak számára (forr: ICOMOS CSORBA-TÓ 1971).

A négy év múlva Szalonikiben tartott szimpózium hasonló megállapításokat tett, külön kiemelve a népi műemlékek pusztulásának rohamos léptékét. Elég egyetlen mondatát idézni, amely mind a mai napig a faluképek in situ megőrzésének legfontosabb alapelve: "a régi lakóházaknak éppen akkora szerepük van a mai társadalom

lakhatási problémáinak megoldásában, mint az újaknak" (forr: SZIMPÓZIUM SZALONIKI 1973: 146). Mindez éles szembenállás azzal a gyakran hangoztatott nézettel, miszerint a népi építészet megmaradt emlékei eleve elavultak, a modern igényektől elmaradnak, korszerűsíthetetlenek.

A két évvel később Plovdivban rendezett kollokvium kevésbé elvi állásfoglalás, mint inkább a gyakorlati problémákból adódó ellentétek feloldásának javallata (forr: KOLLOKVIUM PLOVDIV 1975). Ilyenek a népi építészeti együttesek megőrzése a mezőgazdasági termelés megváltozott viszonyai között, az állandó lakosság elvándorlása, a nyaralófalvak létrejötte, az - és ebben érhető tetten leginkább a gyakorlati megfontolás - új építészeti elemek harmonikus beillesztése a történeti környezetbe. Az illeszkedés további részleteit nem elemzi a dokumentum. Nyilvánvaló, hogy - mint a városok esetében is - az "illeszkedés" értelmezése alapvető fontosságú a falukép megőrzésében. Az idő múlásával az előregedő házállomány fizikai megmentése mellett ez a kérdés válhat a falusi karaktervédelem sarokpontjává. A hetvenes évek szimpóziumi aktivitására jellemző, hogy 1977-ben még egy konferencia foglalkozott a népi műemléki együttesek védelmével. Szombathelyen fogalmazták meg az azóta általánosan elfogadott tézist, miszerint a népi műemlékek világszerte az örökség legveszélyeztetettebb részét képezik (forr: HATÁROZAT SZOMBATHELY 1977).

Két évtizeddel később, 1999-ben az ICOMOS XII. közgyűlése a Velencei karta kiegészítéseként kartát fogalmazott meg a népi műemlékek védelméről. A dokumentum kiemeli a népi emlékek harmonikus megjelenését, tájba illeszkedő, helyi karakterét. Az irányelvekben leszögezi többek között, hogy a műemlékvédő szakemberek részéről szükséges a folyamatos használatból fakadó átalakulás elfogadása: "Az épület valamennyi részletének egy korhoz való igazítása nem lehet célja a népi épületeken végzett felújítási munkáknak" (forr.: KARTA 1999: 66). A népi emlékek felújítása, megőrzése csak úgy valósítható meg, ha figyelembe veszik, sőt elősegítik a változásokat, így a falusi építészet megtartható elemei megfelehetnek a lakók által megkívánt komfortszintnek.

Az új igények adoptálása impliciten feltételezi, hogy a modernizációnak nem szükségszerű velejárója a hagyományos táji, építészeti karakter pusztulása. A helyi jellegzetességek időbeli felismerése, az átalakulás szabályozása révén összeegyeztethető a történeti településkarakter védelme és a gazdasági prosperitás. A népművészet huszonnegyedik órája elmúlt ugyan, de az új korszak sem maradt megmentendő, mindezidáig fel nem tárt, illetve fel nem ismert emlékek nélkül.

A vidéki települési örökségkutatás új lehetőségei: A vidék polgárosodása a hagyományos építészeti formanyelv felbomlásával, integrációjával járt együtt (BARABÁS 1986: 19, KERNER 1986: 35). A néprajznak a hatvanas-hetvenes években kellett szembesülnie a problémával, hogy lassacskán elfogy vizsgálatának tárgya, a népi kultúra. Mindez komoly belső vitákat generált, és hozzájárult a jelenkor kutatás megerősödéséhez (lásd: FEJŐS 2003. PALÁDI-K. 2000a). A következőkben azt a kérdést járjuk körbe, milyen új kutatási lehetőségek rejlenek egy olyan szemléletben, amely nyitott a huszadik század változásainak megfigyelésére és elemzésére. Gondolatmenetemben a hagyományos vidéki építészetet a népi építészettel azonosítom, holott jól tudjuk, hogy a vidéki építészet ennél tágabb területet jelent (uradalmak építészete, bányászfalvak stb.). A leegyszerűsítésből fakadó veszteségeket azonban kárpótolja, hogy a népi építészet középpontba állításával a legjellemzőbb, legbeszédesebb átalakulásokra derül fény.

A népi jelző egy kronológiailag lehatárolható időszakhoz és konkrét társadalmi csoporthoz kötődik: az európai parasztságához, illetve az ahhoz hasonló rendi helyzetben lévőkhez (ERDEI 1938: 13). A paraszti társadalom eredete, s ezzel a népi építészet is, a középkorig nyúlik vissza, s majd csak a felvilágosodással válik el a későbbi fejlődést meghatározó polgári rétegektől (KÓS 1910: 157).²⁰ A pontosabb társadalomtörténeti körülhatárolás

²⁰ A népinek, és a népi építészetnek létezik egy tágabb értelmezése is, amely világszintű definíciót feltételez (lásd: OLIVER 1997).

meghaladja e munka kereteit, annyi azonban állítható, hogy a 19. században a legélesebb az eltérés a modernizálódó nagyváros rohamos mértékű átalakulása és a vidék viszonylagos állandósága között. A huszadik századig - különösen a magyar viszonyok között – két külön építészettörténet létezett. Az egyik az uralkodó rétegek európai mintákat követő, stíluskorszakokra tagolható építésze, a másik a széles értelemben vett népi rend relatív zárt világa (ROMÁN 1985: 29). A kettő között természetesen voltak átfedések is, különösen a népi építőgyakorlat vett át előszeretettel formákat a nagy építészeti stílusoktól. A ránézésre különböző klasszicizáló vagy barokkos oromzatok mögött a porták térszervezését a sajátos életvitel határozta meg.

A városi polgárság az ipari forradalom lázában fedezi fel a "nép" övétől eltérő mentalitását, hagyományos életvitelét. A romantika megalkotta a maga „svájci ház” mítoszát, amely azonban még messze állt a későbbi házkutatástól (KRÄFNER 1994: 8). Ugyanakkor a svájci házhoz köthető divat hosszútávon meghatározta a népi építészet értékelését. A technikai fejlődés monumentális alkotásaival szemben a népi építészet kedves egyszerűséget, állandóságot, nyugodt építőgyakorlatot sugallt. Ezért kapcsolódhatott a népi építészet fogalmához egyfajta történelmen kívüliség, amely egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan kötődik a nagy stíluskorszakokhoz.

A tizenkilencedik század paraszti és polgári mentalitásának kettősségét a huszadik században az utóbbi javára történő asszimiláció váltotta fel. A város és vidék kulturális mintái közti különbségek elmosódtak, a városi polgárság értékrendje beszivárgott a falusi paraszti közösségek életvilágába. Építészeti szempontból mindez az iparos iskolát végzett mesterek megjelenésével, a modern anyagok elterjedésével járt együtt (BALASSA 1997: 38). A húszas évektől, előbb csak a kutatók számára, később társadalmi szinten is nyilvánvalóvá vált, hogy a nép, mint a parasztság speciális, történeti szituációhoz köthető megjelenési formája eltűnik és a polgári értékrendhez igazodó vidék alakul ki. A modernizálódó falvakban a húszas évektől egyre hangsúlyosabban érzékelhető az okleveles építész társadalom jelenléte is (lásd: BALASSA M. 2002). A professzionalizálódást a második világháború után mesterséges eszközökkel gyorsították fel, míg nem a népi építészet, mint naiv, örökölt, évszázados, évezredek tradíciókon alapuló alkotási folyamat végleg eltűnt falvainkból.

A huszonegyedik század kutatója a terepen járva egyre nehezebben tanulmányozhatja a 19. század kapitalista átalakulása előtti építésmódokat. A falvainkban megmutatkozó hagyományos karakter a századforduló urbanizációjának első hullámától erősen átítatott formában érhető tetten, de gyakran ennél is újabb modernizációs rétegekre bukkanunk. Az értékesnek érzett helyi karakter maga is változó mérce. A korabeli fésűs házsorba nem illeszkedő párhuzamos gerincű tömbök 60-80 év távlatából a *geniuc loci* részeivé váltak. Ugyanez mondható el a huszadik század első felének egyéb változásairól: a megnövekedett méretű ablaknyílásokról, a gazdagon díszített asztalosmunkákról, a magyar táj derűjét hordozó hófehér házak helyett elterjedő színes homlokzatokról, az eklektika és a szecesszió paraszti adaptációiról (BARABÁS-GILYÉN 2004: 146, TÓTH 1961: 137). A huszadik század elején úgy tűnhetett ezek a változások szétrobbantják a táj és ember formálta hagyományos faluképet. Holott nem ez volt az első drasztikus átalakulás a magyar vidék karakterében. Évszázaddal korábban hasonló törést okozott az úrbérrendezés korához kötődő szabályozás, mikor is sok helyütt a belterületet is megregulázták (TÓTH 1961: 38). Ugyancsak döntő változás a magyar földépítészeti jellegzetes sárga házfalazatait a 18-19. században felváltó fehér meszelés vagy a végtelen alföldi határt ellepő tanyák ezreinek megjelenése (BARABÁS-GILYÉN 2004: 140, ERDEI 1976: 74). Ahogy a 20. század kutatóinak feladata volt e történeti folyamatok feltárása, úgy a huszonegyedik század elején nem zárkozhatunk el sem az 1945 előtti modernizációs beavatkozások feltárásától, sem az azután következő időszaktól. A hazai népi építészeti kutatás legnagyobb adóssága éppen a huszadik század változások dokumentálásának terén mutatkozik (BARABÁS-GILYÉN 2004: 164)

A múlt század tendenciái gyakran akkor is történeti patinát nyertek, ha azok nem a népi építészet továbbélésének irányába hatottak. A szentendrei skanzenben pl. felmerült egy huszadik századi egység

felépítésének ötlete, amely a két világháború közötti időktől a szocialista faluképig bezáróan mutatná be a népi építészet átalakulását (lásd: SÁRI 2006). A huszonegyedik század kutatójának - immár kellő történeti távlatból szemlélve - rekonstruálnia kell az 1945 utáni építészeti átalakulást, különös tekintettel a kockaház jelenségre.²¹ Félig-meddig kortársként, félig-meddig a következő generáció tagjaként immár kívülállóként a mai fiatal kutató generáció feladata, hogy a még élő történeti emlékezet alapján részletesen elemezze azt a korszakot is, amelynek építészeti eredményeit jómaga nem tartja védendő értéknek.

A háború utáni átalakulás kutatása közben derülhet fény a hagyományőrzés gyakorlatát segítő, eddig kevésbé ismert és feltárt jelenségekre. Örökséghelyzeteket tárhatunk fel, amelyek többkomponensű választ adhatnak a kérdésre, vajon milyen indokok létrehozta társadalmi magatartásformák játszottak közre egy-egy közösség háború előtti építészetének fennmaradásában, vagy elbontásában. A hagyományos vidéki építészet, mint formálódó, alkotó erő eltűnt. A falu urbanizációja révén új társadalmi közeg jött létre, amely attitűdjének megfelelően felhasználja, átalakítja, megóvja, vagy elbontja elődei hagyatékát.

A Kárpát-medence falusias kisvárosainak arculata: Mindezidáig külön tárgyaltam a városképi védelmet és a népi építészetet. A következőkben a falusias kisvárosok általános karakterjegyeinek leírásával, kíséreltet teszek a két szempont együttes érvényesítésére. A kisvárosok építészeti arculatáról azért is nehéz feladat általánosságban írni, mert a falusias kisváros maga nehezen megfogható kategória, amelynek jogi, földrajzi, történeti, népesedési aspektusait kellene figyelembe vennünk. Egy ilyen összetett definíció azonban elterelné a számunkra legfontosabb szemponttól a figyelmet, nevezetesen a kisvárosról, mint városképi együttesről. A következőkben tehát zárójelbe teszem a fogalom meghatározás elméleti problematikáját. Ehelyett inkább számba veszem azokat a jegyeket, amelyek a kisvárosi karaktert hordozzák: mint a táji beágyazottságot, a földszintességet, a népi emlékek magas arányát, a városi funkciók építészeti kifejeződéseit (városháza, kastély, piactér), valamint egy sajátos, a történeti urbanizáció kezdeti stádiumát hordozó házforma jelenlétét.

A kisvárosi arculat egyik sajátossága, hogy átmenetet képez a falvakra jellemző tájba ágyazottság és a nagyvárosokra jellemző táji elhatároltság között. A Kárpát-medence történeti kisvárosainak zöme mezőváros, ahol a lakosság többsége a mezőgazdaságból élt (ERDEI 1939: 8). Az óriásfalvakként is emlegetett települések sokszor csak méretükben, leginkább pedig lakosságszámukban különböztek a falvaktól, ám ez a különbség igen fontos következménnyel járt a táji kapcsolatokat illetően. A nagyszámú lakosság ugyanis nagyszámú állatot tartott, ami miatt az ilyen városok körül kiterjedt belső legelőv alakult ki (GYÓRFFY 1926: 177). Az apró falvakban ezzel szemben a kezes jószág legelője csupán egy kisebb szeletét vette el a határnak. Az állattartás következménye az is, hogy az alföldi város szerkezete tölcérszerűen kiszélesedik, mivel a csordához csapott állatok egyre nagyobb helyet igényeltek. Az órásfalvak harmadik jellegzetessége, hogy a terepadottságokhoz alkalmazkodva egymástól elkülönült városrészek jönnek létre, amik között vízenyős, tocsogós részek maradtak hátra. Ezeket majd csak a határ vízmentesítése után, a 19-20. században foglalják el a házak (FRISNYÁK 2006: 165).

A történeti mezővárosnak az alföldi órásfalvak mellett van egy másik típusa is, amely méretében szerényebb, de építészetében gyakran városiasabb képet mutat. Főként a Dunántúlon, Erdélyben és a Felvidéken találunk rá példákat (BELUSZKY 1999: 335). Igen gyakran ezek a települések teljesen beleolvadtak a környező falusias településhálózatba. Ez történt az egykori bányavárosokkal, mint pl. Nagybörzsönnyel vagy Verespatakkal, a piacukat veszített helyekkel, mint pl. Kővágóórssal vagy a főúri patrónus nélkül maradt egykori vásáros helyekkel, mint pl. Vállal vagy Csákvárral (az említett helyekről lásd: BENKE 1996, 1997, HORVÁTH M. 2000, KÁROLYI 1904, SIMONFFY 1997). Ám még a mai falusias státusz ellenére is felsejlik valami az egykori

²¹ A kockaházakról a szerző külön tanulmányban számolt be: TAMÁSKA Máté: Kockaházak a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlesztésben. In: Múltunk 2008/3, 98-108.

jellegzetességükből, amelynek lényege, hogy nem kötődtek minden elemükben a táj mezőgazdasági hasznosításához. Egyrészt rendelkeztek olyan funkciókkal – kereskedelem, kézműipar-, amelyek nem igényeltek napi kapcsolatot a határral, másrészt – és számunkra ez a legfontosabb- történeti építészetük zártabb struktúrát mutat. Természetesen a mezőgazdasági lehatárolódás és a zárt utcakép inkább egy fejlődési vonal, aminek egyik végén a minden kapcsolatában a tájba mutató falu, míg a másik végén a magukba zárkózó, illetve egymással kommunikáló nagyvárosok állnak. A falusias kisváros e fejlődési vonalban már nem falu, de még nem is igazán város, átmeneti forma. Az átmeneti formák gazdagsága néhol dilemmákat is rejt magában, hiszen a városias fejlődés és a zártabb utcakép összefüggése inkább tendenciaszerű, mintsem törvényszerű. Egy a kertek végében zárt csűrökkel lezárt falukép pl. nem tekinthető kisvárosinak, miközben Nagykőrös szellősebb, rendetlen halmazos belső magja igen (GYÖRFFY 1943: 84, NOVÁK 1989: 89, 293).

Szoros összefüggés mutatható ki a táji kapcsolat jellege és a kisvárosokra oly jellemző földszintes karakter között, hiszen az alacsony térfalak mögött szinte mindig feltárulkozik a környező táj, a határ (POGÁNY 1954: 150).²² A földszinteséget jellegzetes pannon sajátosságnak tekintjük, noha természetesen más régiókban is kimutatható. A horizontalitáshoz való ragaszkodást rendszerint az építőanyaggal, illetve a síkság kiterjedtségével, az építési telkek bőségével magyarázzák (MAYER 1993: 50). Ez az érvelés implicite a nyugat-európai adottságokból indul ki, ahol a városfalak megszabta szűkösség és a fachwerk építőtechnika, illetve a kő és a téglák alkalmazása húzta magasba a házakat (GROßMANN 1998: 99). Megfelelnek arról, hogy a falvakban és falusias kisvárosokban sem volt végtelenül szabad a terjeszkedés lehetősége, hiszen a vízrajzi adottságok, illetve a földtulajdonviszonyok gátat szabtak az expanciónak (VERES 1968: 224). Másrészt példának okáért a Balaton-felvidéken sem találunk számottevő vertikális növekedést, holott ott építőanyagként a követ használták (FUTÓ H. 1997: 25, CSUKÁS 1997: 53). Szintén horizontális képet mutatnak a szerényebb nemesi hajlékok, de még a kúriák, udvarházak is (DOMINKOVITS 1993: 292. lásd: H. TAKÁCS 1970). Másik közkeletű felfogás, hogy a vertikális az urbánus fejlődés velejárója (HOFFMANN 1989: 290, KLEINEISEL 1981: 59). Általánosságban valóban elfogadható, hogy az urbanitás egy adott pontján túl a népi építőgyakorlatban is megindul az emeletréépítés. A falusias kisváros és a város közötti határvonal éppen ezen építőgyakorlat mentén húzódik. Ám ez az állítás is csak részben felel meg a valóságnak, hiszen pl. az Alpok vidékének népi építészetében a vertikális általános (PÖTTLER 1975: 95). Azt sem állíthatjuk, hogy kizárólag a nyugati fejlődés velejárója lenne az emeletes parasztház, hiszen a Balkánon is széles körben elterjedt (POPOIU 2009: 156 HOFFMANN 1989: 287). A horizontális bővítés mögött tehát fel kell tételeznünk bizonyos helyi lakáshasználati szokásokat, amelyek ma még nem kellően feltártak. Éppen a Kassai-medence kapcsán mutatható ki példának okáért az etnikai jelleg meghatározó volta. A medence alsó részein - még ha a terepadottságok indokoltak volna is egy alapincizet megoldást – szinte sosem terjeszkedett a ház vertikális irányba. Ugyanakkor a Kassától északra fekvő szlovák falvakban a 20. században már emeletes parasztházakat építettek.²³

A kisvárosok építőgyakorlatának további jellegzetessége a népi kultúra meghatározó volta. A népi alatt nem csupán parasztit kell érteni, hanem elsősorban azt, hogy az építető és az építő legalább részben átfedi egymást, és munkája során nagyrészt a szülők, nagyszülők generációjának építészeti megoldásait alkalmazza. Így tehát ha népi építőművészetről beszélünk, az szociológiai értelemben abban különbözik a rangos építészettől, hogy az építető azonosulása az építővel (személyes kapcsolattól az ízléspreferenciáig) erősebb, mint a polgári világban (HAUSER 1982: 653). Utóbbi megszorításra azért van szükség, mert a hatvanas évek kockaházait is kalákában

²² Ez alól kivételt éppen az alföldi órásfalvak jelentenek, ahol olyan nagy a belterület, hogy a kertek végéből csak újabb utcákra látni.

²³ A Kassa melletti Hernádtihany emeletes parasztházairól lásd részletesen a szerző korábbi munkáját: TAMÁSKA Máté: Double-decked peasant House in Ťahanovce . In: "Poruchy a rekonštrukcie obvodových plaš'ov a striech". Edited by Dušan Katunsky. Košice 2008. 115-120. p.

építették, mégsem tekinthetők népi építészetnek, hiszen túlságosan távol állnak a korábbi szerkezetektől. A népi építészet markáns jelenlétéből egyrészt az következik, hogy a kisvárosok építészeti karakterében a falusiaság dominál, másrészt erősek a dialektusjegyeik. Természetesen a városoknak is vannak regionális karakterjegyei, de ezek egy-egy nagyobb térségben érvényesülnek. Abaúj, Sáros Zemplén vármegyék városiaság tekintetében egy régiót alkotnak, hiszen mindenütt a piacutcás forma a meghatározó (Kassa, Kisszeben, Eperjes, Sátoraljaújhely, Homonna). Ugyanezen a területen a népi építészet igen eltérő házdialektusai figyelhetők meg a Keleti-Kárpátok egyhelyiséges, pitvaros-átjárós alaprajzától a déli területek háromsejtes alaprajzáig, és akkor még nem beszéltünk a porták gazdasági létesítményeinek különbözőségeiről vagy a településformák eltéréseiről sem (BALASSA M. 1994: 254, BOTÍK 1998: 131, DÁM 1989: 93, ISTVÁNFI 1995: 206, VYDRA 1958: 181. lásd továbbá: KOVAČEVIČOVÁ 1990). A kisvárosok tehát a népi építészeti dialektusok gyűjtőpontjai, olyan települések, amelyek építészete nagyrészt a környező falvakkal rokonítható. Az utóbbi megállapításban igen fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy a kisváros karaktere nagyrészt és nem teljes egészében azonos a falvakéval. A döntő eltérés abból adódik, ami ezeket a helyeket valamiképpen megkülönbözteti a szomszédoktól, nevezetesen a városias funkcióból. Minden kisváros karaktere magában hordozza az egykor általa betöltött városi szerepkör építészeti lenyomatát. Szándékosan írtam szerepkört és nem szerepköröket, hiszen a kisvárosok a valódi városokkal ellentétben –amelyek minden tekintetben környezetük központjaivá váltak - rendszerint csak egy-egy kiemelkedő funkciót láttak el. A Fertő-tó partján fekvő Ruszt például a bortermelésnek köszönhető városi jogállását, mint ahogy Tokaj-hegyalja mezővárosai is a szőlőtermesztés révén válhattak mezővárossá (lásd: OROSZ 1960). A városiasodás faktorára az alapincézett vincellérházak utalnak (KECSKÉS 1989: 231). Megint más települések, mint pl. Enyicke, Enying, Nagyida - hogy csak a vizsgált régióból említsünk példákat – főként a földesúri hatalomnak köszönhetően mezővárosi rangjukat, és csak másodsorban földrajzi adottságaiknak. Az ilyen falusias megjelenésű földesúri mezővárosokat az óriási kastély határozta meg. Rudabánya és Szendrő falusias megjelenésűek ugyan, de telekformáikban ma is őrzik városi múltjukat (SZUHAY 1982: 33). Szendrő, a felette magasodó várral a 16-18. században a végvidék fontos központja volt, amit a váraljai városrészek jellegzetes utcavezetése mai is híven tükröz (BALASSA M. 2002: 402). A szlovákiai Zemplén falu az egykori megyeszékhely volt, amire a főtéren álló egyszerű megyeház ma is emlékeztet. A sort hosszan lehetne folytatni, ám talán ennyi is elegendő annak igazolásra, hogy a kisvárosok a falvakhoz képest rendelkeznek egy vagy több jól megfogható építészeti jeggyel, amely egykori városi funkciójukat fejezi ki.

Végül, de nem utolsó sorban a sajátosságai közé tartozik, hogy - bár döntően a népi építészet határozta meg arculatukat - lakóházaikon kimutatható a városi fejlődés egy-egy korai szakasza. Sedlmayr János híres soproni rekonstrukciós rajzai vagy Major Jenő történeti kutatásai jelezik, hogy a történeti házfejlődésük legkorábbi szakaszában maguk is falusias képet mutattak (MAJOR 1965: 133).²⁴ Olyan nagy múltú királyi központban is, mint amilyen Pozsony, a régészeti kutatások kimutatták az épületek egykori falusias magját (KOVAČEVIČOVÁ 1989: 211). A falusi hosszúházból kiinduló lakóházfejlődés egészen a telek négy oldalán körbefutó, középső udvart körbezáró városi házig nyomon követhető (MEGGYESI 2008: 19). A történeti városi házfejlődés első lépéseit a 19. században az ország számos falusias településén kimutathatjuk, mikor is a kettős utcai szoba, majd a hozzátoldott fedett nagykapu révén az épület az utcával párhuzamos tájolást kapott.²⁵ Kisvárosaink arculatában ma is kimutatható ennek a fejlődésnek a nyoma. Rendszerint azonban csak a központban, a főutcán, amely körül továbbra is megmaradt a régi falusias beépítés (PALÁDI-K. 2000b: 912).

²⁴ Érdemes magunk elé idézni Sedlmayer híres soproni rekonstrukciós rajzát a telkek fokozatos beépítéséről.

²⁵ Meg kell jegyezni, hogy a házak ilyen bővítése nem tekinthető kizárólagosan Kárpát-medencei sajátosságnak. A 19. század első felében hasonló folyamatok zajlottak le a Bécsi-medencében is (KRÄFTNER 1994: 25). Egy átfogó nemzetközi kitékintés valószínűleg még számos párhuzamot tudna felmutatni.

3. A KASSAI-MEDENCE KUTATÁSTÖRTÉNETE ÉS ÉPÍTÉSZETI KARAKTERE

A tágabb régió lehatárolása: Mint utaltam rá a falusias kisvárosok sajátosságai közé tartozik, hogy részét képezik a népi építészeti házterületeknek. Tiszafüred régi lakóházai a Közép-Tisza vidék, Zirc házai a Balaton-felvidék jellegzetességeit hordozzák magukon. Nehezebb helyzetben vagyunk Torna és Mecenzéf esetében, mert a terület nem képez egységes dialektust. Tágabb értelemben vidékünk a dél szlovákiai magyar nyelvterület részének tekinthető (lásd: LISZKA 2002). Hasonlóan nagytáji behatárolással van dolgunk, ha az igen összetett problémákat felvető Felvidék illetve Felföld történet-földrajzi és házdialektusi tájegységhez soroljuk a két települést (lásd: BALASSA M. 1994: 7, FRISNYÁK 1998, KÓSA 1998: 246, PALÁDI-K. 1994: 4). A cseh és szlovák szakirodalom érthető módon más besorolást alkalmaz, amikor Kelet-Szlovákia nagytájáról beszél (MENCL 1980: 115, **3. ábra**).

A kistáji megközelítésekben is kimutatható a magyar és a szlovák szakirodalom eltérő álláspontja. A magyar nyelvű szakirodalmakban fellelhető behatárolások nagy része történeti szempontokat vesz figyelembe, mikor a volt megyehatárokat tekinti mérvadónak (lásd: POZSGAI 2006, RÉMIÁS 2002, MAGYAR 2001, SÁRKÖZY 2006). Egy másik jelentős megközelítés az etnikai kompaktságra helyezi a hangsúlyt, s a Bódva-völgy zömében magyar ajkú településeit táji egységként kezeli (NAĐOVÁ 1999: 18, lásd továbbá: BODNÁR 2002, BODNÁR-RÉMIÁS 1999). Ugyanakkor a Bódva-völgy önálló területként nem szerepel a magyar néprajzi dialektusok között (lásd: KÓSA-FILEP 1978). A szlovák kollégák a magyar etnikai szempont helyett szívesebben helyezik a hangsúlyt a huszadik század második felében kialakított Kassa-vidék közigazgatási régióra. Szlovákia népi építészetét (illetve néprajzát) bemutató összefoglaló munkákban rendszerint külön rész foglalkozik Kassa környékével, illetve Abaúj és Sáros megyékkel (BEŇUŠKOV 1998: 217, BOTÍK 1998: 133, THURZO 2004: 136, VYDRA 1958: 214. lásd továbbá: KOVAČEVIČOVA 1990). A következőkben részletesebben áttekintem az imént felsorolt álláspontok főbb érveit és problémáit, majd megindokolom, miért tartom a dolgozatban a Kassa-vidék táji besorolást a legalkalmasabb kiindulópontnak.

A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához csatolt magyarországi részek igen eltérő építészeti hagyományokkal rendelkeztek, amelyeknek csupán kisebbik része volt kulturális értelemben magyar. Annak ellenére, hogy a nagy múltú német felvidéki városok, mint pl. Selmecbánya, Besztercebánya vagy Késmárk a 20. század elejére jelentős magyar ajkú centrumokká váltak, de a környező vidékek továbbra is szlovák vagy kisebb részben német nemzetiségűek maradtak (BORSODY 2002: 29). A húszas-harmincas évektől megszerveződő magyar néprajzi kutatómunka éppen ezért kezdettől fogva csupán Szlovákia déli sávjára, illetve a Zoboraljára korlátozódott, és korlátozódik mind a mai napig (LISZKA 1990 46, 2002: 157). Történeti hagyományaiban éppúgy, mint építészeti karakterében ez a terület egymással alig rokonítható tájakat olvaszt magába. Külön-külön szemlélve a dél-szlovákiai régiók a Magyarországon maradt részekkel alkotnak táji egységet: Csallóköz a Kisalfölddel, Hont és Gömör a Palócfölddel, Királyhelmece környéke Bodroghöz, Hegyaljával és Zemplénnel. Kétségtelen, hogy az elmúlt kilencven év Dél-Szlovákia olyannyira különböző múltú magyar településeinek konvergáló tendenciákat is generált. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a két világháború közötti földreform. Ennek hatása nem csupán a nemzetiségi viszonyok átrajzolására céljából létrehozott cseh telepek megjelenésében mutatható ki, hanem a helyben lakó parasztság egészségesebb birtokszerkezet felé való elmozdulásában is (SIMON 2008: 48). Az életerősebb kisgazdaságok a lakóépületek korszerűsítését, a népi építészet modernizációját eredményezték. Később a Bécsi döntés után az ONCSA házak jelentettek valamiféle közös házfejlődési irányt (LISZKA 2002: 106). Népies modorú füstlyukas felföldi házak épültek az egyébként ezt a tetőformát hagyományosan nem alkalmazó Kassa melletti Barca községben is. A konvergáló tendenciák végül a szocialista modernizáció évtizedeiben teljesedtek ki, mikor is a magyarországitól eltérő lapos tetős típusházak formálták át a felvidék arculatát. Különösen Csallóköz képe alakult át, ahol az 1965-ös árvíz tönkretette a korábbi házállományt (LISZKA 1998: 183). Szintén szlovákiai jellegzetességként értelmezhető, hogy a termőföld védelméről hozott törvény megakadályozta a települések magyarországihoz mérhető szétterülési folyamatát

(MARKUŠOVA 1999: 93). Ugyanennek a törvénynek egy másik hatása, hogy a belterület gazdasági építményei gyorsan eltűntek, hogy helyet adjanak az új családi házaknak.

A konvergáló jelenségek zöme tehát viszonylag új keletű, és a (cseh)szlovák településfejlesztési politikával függ össze. A történeti településszerkezet kialakulása kapcsán azonban indokolatlan lenne szlovákiai magyar fejlődésről beszélni. Nem vitatom tehát, hogy tudományszervezési szempontból indokolt lehet a terület egységes kezelése, amire jó példa a Csallóközben működő Fórum Kisebbségkutató Intézet működésének sikere.²⁶ Ugyanakkor a dolgozat számára a szlovákiai részek kompakt kezelése túlságosan napjainkhoz igazított szemlélethez vezetne, és éppen a települési örökség legrégebb, legértékesebb rétegét hagyná figyelmen kívül. Nem utolsó sorban a szlovákiai magyar terület túlságosan tág dimenziót jelent egy esettanulmányokra épülő műemléki összehasonlítás számára.

Hasonlóan túl tág keretet jelentene a felvidéki-felföldi megközelítés. A Felvidék és a Felföld földrajzilag két külön régiót fed le. A mára kialakult fogalomhasználat szerint a Felföld az Északi-középhegység, valamint medencéinek és völgyeinek magyarországi és szlovákiai területeit, míg a Felvidék az ettől északra eső Kárpáti területeket jelöli (PALÁDI-K. 1994: 4). Torna és Mecenzéf tehát az előbbi történet-földrajzi területbe esik bele. A Felföld magja a már a néprajzi kutatások kezdetén is kiemelt figyelmet kapott Palócföld. A Palócföldnek valóban vannak, illetve voltak egységesnek tekinthető jellegzetességei, amelyek indokolták egy külön házterületként való azonosítását, mint pl. az alaprajzi fejlődésből következő viszonylag későn kialakuló konyha, az alulkontyolt (füstlyukas) tető vagy a füstelvezetés módja (BALASSA M. 1994: 50, BAKÓ 1978: 124). Ugyanakkor a jóval nagyobb kiterjedésű Felföld túlságosan töredezett régió ahhoz, hogy ezek a közös ismertetőjelek máshol is tisztán kimutathatóak legyenek. Ennek hátterében a sok helyütt eltérő topográfiai adottságok állnak (PALÁDI-K. 1994: 7). A Hont megyétől keletre eső határ menti régió alapproblémája, hogy a kifelé mutató északi és déli irányú kapcsolatok minden egyes kistáj esetében erőteljesebbek, mint a kelet-nyugati kötelékek. Nincs ez másként Kassa vidékén sem, amelynek építészeti karaktere inkább leírható a hegyvidék és az alföld felől érkező, illetve magában Kassa városában kifejlődő formák analógiáival, mintsem az egységes felföldi dialektussal.

A harmadik nagytáji keretet a cseh és szlovák szakirodalom kínálja (MENCL 1980: 115). Míg a magyarországi nézőpont kelet-nyugati irányban fed át nagy területet, addig a cseh és szlovák szerzők észak-déli viszonylatban gondolkodnak, ami egyben erős domborzati tagoltságot is jelent a folyóvölgyi, a dombsági és hegyvidéki tájak között. A kelet-szlovákiai házvidék Abaújon kívül az észak-zempléni, észak-sárosi területeket is magában foglalja. A néprajzi tájegységről alkotott képet az archaikus fa építészeti emlékek, ezen belül is a fatemplomok, olyannyira meghatározzák, hogy mellettük Kassa-környékének erősen urbanizált faluképe alig kap figyelmet. Kelet-Szlovákiát, mint építészeti dialektust alapul véve tehát Torna és Mecenzéf túlságosan periférikus helyzetbe kerülne.

Az előzőeknél lényegesen pontosabb képet adnak a kistáji behatárolások. Az egyik ilyen megközelítés lehet, ha Torna vármegyét, mint történeti közigazgatási egységet tekintjük kiindulási alapnak. Ezzel nem az a legnagyobb probléma, hogy Mecenzéf már a régi Abaúj vármegyében fekszik, hanem az, hogy maga Torna vármegye is túlságosan történeti, már-már középkori fogalom. A felvidék vármegyéi egy-egy medencét, ökológiai fülkét vagy más néven életkamrát szerveztek politikai egységgé (PALÁDI-K. 1994: 7). Torna azonban kelet felé hangsúlyos topográfiai határok nélkül olvadt bele az abaúji részekbe, ami idővel a két vármegye összenövéséhez vezetett.

²⁶A társaságról röviden: „Az intézetet 1996-ban a Fórum Alapítvány és a Katedra Alapítvány alapította Dunaszerdahelyen, jelenleg pedig Somorján és Komáromban működik. Célja a Szlovákiában élő nemzeti kisebbségek szakszerű kutatása, kultúrájuk, írott és egyéb emlékeik dokumentálása. Nonprofit szervezetként közintézményként és szolgáltató intézményként működik.” (idézett szöveg forrása: www.foruminst.sk)

Ez az összeolvadás éppen akkor következett be - a 19. század folyamán -, amikor a vizsgált települések karaktere megszilárdult.

A magyar szerzők egy másik csoportja a Bódva völgyét tekinti egységes mikro régiónak. E szemléletnek is megvannak a történeti okai, hiszen a magyarság államszervezete a folyóvölgyek mentén tagolódott (GYŐRFFY 1970: 191). Később a vármegyerendszer is átvette ezt a hagyományt. Esetünkben Abaúj vármegye a Hernád alsó szakasza mentén szerveződött, míg Torna a Felső-Bódva mentére (Abaújról lásd: GYŐRFFY 1987: 39). A Bódva-völgyének egységes kezelése mellett szól az is, hogy zömében ma is magyar ajkú etnikai tömbről beszélhetünk a határ mindkét oldalán (BODNÁR 2002: 114).²⁷ A Bódva-völgy 1920-as kettéosztása ugyanakkor túlságosan eltérő fejlődési pályára állította a határ két oldalán fekvő településeket. A magyar határrégió rohamos elszegényedését nem állíthatta meg Miskolc ipari fejlesztése sem, miközben a határ túloldalán Kassa egyre erőteljesebb húzó hatást gyakorolt. A Bódva alsó szakasza tehát a megrekedt fejlődésből következően a népi építészeti emlékek egész sorát őrzi, olyan faluképeket, amelyeken ma is tanulmányozható a hagyományos táji kapcsolat éppúgy, mint a népi díszítőművészet megannyi emléke. A szlovákiai oldalon ezzel szemben a gyors urbanizáció hatásai érvényesültek (MOLNÁR 2009 o. n.).

Mindenekelőtt az urbanizációs motívum indokolja, hogy csatlakozva a szlovákiai szerzőkhöz, a dolgozat Kassa-vidék régióját tekinti mérvadó földrajzi keretnek. Habár Kassa-vidék, mint közigazgatási egység csak a hatvanas években alakult ki, a nagyváros hatása jóval régebbi múltra tekint vissza. Kassa a középkor folyamán, mint hűbérúr egészen Mecenzéf határáig birtokolt falvakat, később piaci központként, majd közlekedési és ipari centrumként a régi Magyarország északkeleti részének fővárosa lett (lásd: WICK 1941). Ezt a címét persze utólag adományozhatjuk neki, „Szlovákia második fővárosa” analógiájaként. A következőkben röviden áttekintem a régió főbb jellemvonásait, sorrendben a településszerkezeti, építészeti végül pedig az örökségi adottságokat. Az áttekintésből az is kiviláglik majd, miért választottam vizsgáldódom helyszínül Tornát és Mecenzéfet.

Településszerkezeti adottságok: Kassa vidék mintegy 114 falut és kisvárost foglal magában, három egykori vármegyének a városhoz legközelebbi részeit összefogva (4. ábra). Központi része Abaúj vármegye szlovákiai területe, ehhez csatlakozik nyugat felől Torna környéke, északon pedig néhány Sáros megyei falu. A településgyűrű minden irányból körbeveszi Kassát, bár délen mindössze a határig tartó 17 kilométer széles körcikkből áll. Településföldrajzilag egy délkelet-északnyugati választóvonal rajzolódik ki, amittől északra zömmel kishatárú dombvidéki falvakat találunk, míg délre nagyobb medencében ülő, illetve, folyóteraszokon, erdei irtásokon létrejött falvakat és kisvárosokat. Négy nagy geológiai forma található itt: a Szlovák karszt (Torna-Gömöri Karszt), a Hernád völgye, a Szlovák-érchegység (Tokaj-Eperjesi érchegység) valamint a Kassai-medence. Dolgozatom empirikus adatait nem az egész járásból, csupán annak délkeleti feléből, a Kassai-medence területéről gyűjtöttem. Az itt található 44 település között található a két elemzett kisváros, Torna és Mecenzéf is (5. ábra). A medence településhálózata a folyóvölgyekben létrejött településláncolatokból áll össze (6. ábra). Ilyen településláncot alkot a Bódva-mente Mecenzéftől Tornáig, az Ida mente Aranyidától Nagyidáig, valamint az előzőhöz csatlakozó Kanyapta mikrorégió az egykori mocsárvilág körüli falvakkal. A főbb vízfolyások mellékvizei mentén inkább kisebb falvakat találunk: Jászóújfalut, Ájfalucskát, Ájt, Csécset, Pányt, Rudnokot stb.

A térség kisebb-nagyobb útjai követték a folyóvölgyeket (7. ábra). Közülük kiemelkedik egy kelet-nyugati folyosó, amely nem csupán Kassát kötötte össze Rozsnyóval, de a völgyekre szerveződött településláncok között is kapcsolatot teremtett.²⁸ Ennek mentén épült fel Nagyida vára a mellette fekvő városkával, itt találhatóak a

²⁷ Az etnikai térképet a szlovákok mellett leginkább az egyre nagyobb arányt képviselő cigányság színesíti.

²⁸ Érdemes megemlíteni a Hernád völgyében futó nemzetközi utat is, amely lényegében napjainkig meghatározza a térség fejlődését. Ez az észak-déli tengely eredendően a maitól keletebbre haladt (VARSIK 1964: 550). Csak miután a 13. századtól kezdve Kassa kereskedelmi szerepe felértékelődött, költözött le az út mai helyére. A nemzetközi forgalmat

középkor nagyobb falvai, mint Szeszta és Csécs, valamint a Kassával egyidős kisváros, Szepsi is (CSÁNKI 2002 o. n.). Szepsinél az út kettéágazott. Lehetőség volt Jászón és Mecenzéfen át a stószai hágón keresztül Szomolnok bányaváros felé tovább haladni, vagy Torna után a szekérral alig járható Szádellői völgyön keresztül Rozsnyóra jutni.²⁹ Majd csak az 1820-as években készül el a töltés, amely végre állandó és jól járható útvonalá teszi a rozsnyói országot (POZSGAI 2002: 48). Nem bonyolított le nagy forgalmat, ám a helyi gazdaság szempontjából kiemelten fontos volt két további út. Az egyik Nagyidán át a Csereháti falvakat kötötte össze Kassával, a másik a gazdag érclelőhelyeket kapcsolta össze. Utóbbiak között ott találjuk Jászó mellett a ma már aprófaluvá visszafejlődött Aranyidát is (2001-ben 344-en lakták, forr: SČITANIE 2001), amely még a 19. század végén is a régió legnépesebb helyei közé tartozott a maga közel másfélezres lakosságával (1869-ban 1407 fő forr: RESROSPEKTIVNÍ).

Ahogy a régió út és településhálózata a medence vízrajzi viszonyait követi, úgy az egyes települések belső szerkezete is erre a topográfiai vázra nőtt rá. Legáltalánosabb a patak menti alaprajz. A Kassai-medence falvai jellegzetes faluképét a széles főutca mentén sorakozó, a közepén futó sebes folyású patakra tekintő oldalhatárra épült házak adják. Ilyen alapszerkezetű többek között Csécs, Jászómindszent vagy Pány. A főutca szélessége a patak vízhozamától és esésétől függ. A felső, hegyi szakasz mellett felépült Jászómindszenten például beépült a közvetlen patakpart is, míg a medencében ülő Csécsen átlagosan 60 méter széles beépítetlen terület húzódik a főutca két házsora között. Főként a medencére jellemző, hogy a patakok kisebb szigeteket alakítanak ki. Az utcák vonalvezetése követi a patakmedreket, ezért eléggé gyakori a szigetszerű vagy orsós kiszélesedés. A falvak másik nagy csoportja nem a patak két partjára, hanem a magasabban fekvő teraszra telepedett. A Bódva mentén fekvő kisvárosok mind ilyen módon épültek fel. Végül külön csoportot alkotnak a Cserehát északi lejtőjének támaszkodó utcás falvak, mint Horváti, Perény, Hím vagy Buzita.

A természeti adottságok a megtelepedés helyét, míg a társadalmi viszonyok a telekrendszer jellegét határozták meg. Attól függően, hogy a település telekállománya homogén volt-e, vagy egy nagyobb központi telekre szerveződött rá, (másképpen fogalmazva volt-e központi kastély vagy kúria a faluban) kirajzolódik egy észak-déli karakterzóna. Délen a kastélyos település a meghatározó: Nagyida, Csécs, Alsólánc, Jánok, Zsarnó, Torna, Somodi, Méhész, hogy a legfontosabbakat említsem (LABUDOVÁ 2007: 23). Az eltérő alapszerkezetek mellett mind az északi, mind a déli falvakban kimutatható a 19. század elejétől lezajló elszegényedéssel járó telekprózódás. A legtöbb esetben nem egyszerűen egy szalagtelkes struktúra kialakulása zajlott le, de jellemző, hogy kisebb telkekből álló ragadványok keletkeztek. Némelykor a volt hátsó kertekben alakultak ki az új falurészek, mint pl. Buzitán, Szesztán, Pányon vagy Zsarnón. Ekkor több párhuzamos utcából álló szerkezet kezdett kibontakozni. Máskor a falvak hosszában gyarapodtak, és a faluvégeken alakultak ki szabálytalan telekformákból álló zsellértelepek. Ilyet találunk Csécsen, Ájon, Ájfalucskán, Jászóújfalun stb. Az imént említett tipikus szerkezeteken kívül az egyedi fejlődés számtalan változata lelhető fel, amelyek bemutatására itt nincs mód. Nagyida városias fejlődése, Jánok és Zsarnó kisenemesi arculata, Ájfalucska széles irtvány telkei mind-mind egyedi társadalmi fejlődés következményei, amelyeket külön tanulmányokban lesz szükséges feldolgozni.

A népi lakóházak jellemzői: A történeti lakóházakat szemügyre véve elsősorban a Kassai-medence átmeneti jellege domborodik ki. Az alig 75 000 négyzetkilométernyi terület északon a Szepességgel, keleten Gömörrel,

bonyolító útszakasz, illetve Kassa közelsége együttesen az úti falvak egész sorát hozta létre. Közülük csupán Abaújszina emelkedett mezővárosi rangra. A 18. században, az állandó postautak létrejöttének korában, a Kassa előtti szakaszon töltést építettek. A völgyteraszról a folyó völgyének szintjére tevődött át a forgalom. Mindez idővel kihatott a települések szerkezetére is. Bárcán például a legmódosabb 19-20. századi porták már az új nyomvonal mentén épültek ki. A négy korábbi faluból 1959-ben létrehozott Kassamindszent főtengegyét szintén ez az út képezi.

²⁹ Torna egyben leágazást biztosított Miskolc felé is.

míg a folyóvölgyek kapuin keresztül az Alfölddel és az Északkeleti-Kárpátokkal ápolt szoros kapcsolatot.³⁰ Ennek ellenére a századforduló első leírásai inkább a hasonlóságokat vették észre: a soros elrendezést, a melléképületeket is lefedő hosszanti tetőt vagy a kiskapukat. A sommás képet csak a szépségi eredetűnek vélt mecenzéfi lakóház ismertetése tarkította, amelyről megjegyzik, hogy részben Szepsiben is kimutatható (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 379). A mecenzéfi, úgynevezett német ház igen jellegzetes példája annak, hogy a 19-20. században, mennyire a nemzetiségi szemüvegen át szemlélték a népi építészetet. Ennek a gondolkodásmódnak köszönhető többek között a máig élő feltételezés, miszerint a gönci emeletes házak „cseh-huszita” építmények volnának (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 381, 383). A Borovszky féle monográfiát forrásul használó szlovák Jozef Vydra is az etnikai jelleget emeli ki, amikor megjegyzi, hogy a magyar falvakban a tulipános motívum divatozik (VYDRA 1958: 214).³¹ Szintén a századfordulóig követhető nyomon azon sztereotípiát, amely a magyar alapítású községekre a központos, gyűrűs, míg a szláv településekre az utcás rendszert tarja jellemzőnek.³²

Az imént hivatkozott Kassa környékét is tárgyaló összefoglaló munkák sok érdekes felvetést tartalmaznak, de semmiképpen sem adnak általános leírást a Kassai-medence népi építészetről. Ennek oka, hogy szemléletbeli különbségeik ellenére egyben közösek: nem helyi kutatómunkán, hanem a nagytáji, megyei tendenciák analógiáin nyugszanak. Kassa környékének lakóházépítési szokásainak leírását tehát szükséges kiegészíteni helytörténeti irodalmakkal, valamint az empirikus kutatásaim során feltárt korábbi eredményekkel. A leírása az udvarformákból indul ki, majd a házalaprajzokat veszi sorra, végül a díszítményeket tárgyalja. Az ismertetés azonban nem teljes körű, hiszen elődleges célja nem a pontos leltározás, hanem Torna és Mecenzéf építészeti örökségét is meghatározó táji specifikumok felmutatása.

A Kassai-medence jellegzetes, de korántsem egyedülálló beépítési módja, az oldalhatáron álló porta. Az utcára néző rövidebb homlokzatok előtt rendszerint kisebb előkertet találunk. Ugyanakkor például Mecenzéfen, Jászón, Szepsin és Tornán a házak ablaka közvetlenül az utcára néz. A kisvárosok e közös jellemzője némely faluban is kimutatható. Debrődön a falusiak úgy tartják, hogy az előkert hiánya városi hatás eredménye, és a település módosságát bizonyítja. Ugyanakkor az általam végzett csécsi kutatások kimutatták, hogy korábban ott sem voltak előkertek, és csak a huszadik század első felében kezdtek elterjedni.³³ A házak előtti területet a lakók korábban is magukénak tekintették, gyümölcsfákat ültettek, kutat ástak, kihajtották a szárnyas jószágot. Majd csak a faluközösség fokozatos felbomlásával párhuzamosan érezték szükségét a tényleges bekerítésnek. A falvakban az előkertek hiánya tehát nem annyira a városok kisugárzásaként értelmezhető, hanem sokkal inkább az individualizálódás jeleként.

Belépve a portákra az udvarhasználat legjellemzőbb vonása a soros elrendezés. A lakóház, vagy lakóházak mögött közös tető alatt helyezkednek el a melléképületek. Vannak azonban olyan kiegészítő funkciók, amelyek a

³⁰ A Bódva mellett a Hernád völgye képezi a második kaput, amely földrajzi értelemben külön egység ugyan, de szinte átmenet nélkül csatlakozik a Kassai-medencéhez.

³¹ Ismert, hogy a huszadik század első felében a paraszti építésmód etnikai jellegét túldimenzionálták. Bátyk például még „északi magyar” háztípusról beszél, amelyet fél évszázad múlva Balassa M. Iván már egy regionálisan fennmaradt, egykoron majd minden etnikumnál fellelhető fejlődési láncszemnek tekintett (BALASSA M. 1994: 255).

³² A két világháború között folyó magyar néprajzi felmérések pedig már kifejezetten nemzetépítési, kisebbségi önszerveződési célból születtek (LISZKA 1990: 20, **8. ábra**).

³³ Csécsről lásd részletesen: TAMÁSKA Máté: „Eldűtik”, ami nem kell. A kassai járásban fekvő Csécs falu építéstörténete és értékvédelmi elemzése. Szakdolgozat. BME Műemlékvédelem Szakmérnöki Szak 2007. Megtalálható a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtárában.

központi épülettől elkülönülve kaptak helyet. Ilyen mindenekelőtt a csűr. Jászóújfaluban a kertek végén keresztben álló csűrök „németesen” zárt sort alkotnak, Mecenzéfen és Jászón pedig „L” alakban csatlakoznak a központi épülettömbhöz. Ugyanakkor a legtöbb esetben a szabadon álló megoldást választották. A csűrökhöz hasonlóan különálló egységet képeznek a magtárak. Felsőmecenzéfen a műemléki jegyzékbe is bekerült egy utcavonalra helyezett tároló (forr: EVIDENČNÝ LIST). Somodiban pedig igen szép példáit találjuk a ház és a magtár által közösen alkotott utcafrontnak. Utóbbiak díszes kialakításában szerepet játszott, hogy Somodiban mellékkeresetként igen sokan kitanulták a kőművességet (forr: KÖZSÉGI KRÓNKA). A szabadonálló melléképületek harmadik típusa, az udvari kamra, az előzőeknél jóval ritkább. Főként Debrődön találunk ilyeneket, de pl. Csécsen a húszas években épült nagygazda házaknál sem ismeretlen. Az udvarhasználat kapcsán mindenképpen szólni kell néhány kivételről is. Aranyida a huszadik század elejéig szinte kizárólag a bányászatból élt (lásd: SEMRÁD 2003). A terepadottságok és a gazdasági okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a házak jelenetős része hosszanti oldalával tekint az utcára. A csupán néhány állat tartásra elegendő ól pedig szabadon áll, esetleg utólag toldották a ház oldalához. Egészen más társadalmi okok játszottak közre Zsarnó sajátos beépítési rendjében. A falu eredendően kismemesi község volt (forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1787). A mai kastélyos, többutcsás falu magját képező völgyi utcában a parasztos megjelenésű nemesi otthonok rendre a telek belsejében épültek fel. A visszaemlékezések szerint a telek belsején álltak Reste régi lakóházai is, bár ennek okát az eddigi kutatások során nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

E ritka kivételektől eltekintve a Kassai-medence udvarhasználatára a soros elrendezés a jellemző. A huszadik század legelejéig ugyanezt a soros térépítést alkalmazták a lakóház helyiségei kapcsán is. A felföldi házfejlődés pitvaros alaptípusa a recens anyagban nem mutatható ki. Felsőtőkésen és Szepsin például áll egy-egy múzeumként működő régies lakóház, ám ezek is az Alföldre jellemző háromosztatúságról tanúskodnak. A tizenkilencedik század második feléből, illetve a huszadik század elejéről származó parasztházak zöme már kétszobás (BALASSA M. 81, BOTÍK 1998: 134, MENCL 1980: 116). A helyiségek számának növekedése mögött sokszor nem a lakótérigény növekedése, hanem a többházartásos lakásmód elterjedése állt. A hosszanti irányban növekvő többhelyiséges portákat a helyi nyelvhasználat mind a mai napig vonatos házaknak nevezi. A lakóhelyiségek megközelítése minden esetben a konyhán keresztül történt. Mivel nem volt szükség egy esőtől védett udvari közlekedőre, hiányzott a legfontosabb funkcionális motívum a tornácok kiépítéséhez. A tornácos porták szórványosan a 19. század végétől jelennek meg vidékünkön (BALASSA M. 1994: 85). Különösen a két világháború közötti évtizedek kedveztek elterjedésüknek. A háttérben elsősorban reprezentációs motívumok húzódnak meg, mint azt a különösen díszes kiképzések sejtetik. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a tornác utcai végének lezárásával az eredetileg kéttengelyes homlokzatot a módosabb hatás kedvéért még egy ablakkal bővíthették. Funkcionális okai is voltak a tornácok terjedésének, mivel a kétszobássá váló parasztházakban a negyedik helyiségbe szorult kamra már csak az udvaron át volt megközelíthető. A házak alaprajzi fejlődése természetesen nem állt meg a tornácok hozzátoldásánál. A két világháború között a módosabb falvakban mindenhol épült néhány „L” alaprajzú, úgynevezett „vinklis” gazdaház. A zömmel szlovákok lakta dombvidéki falvakban (Hilyó, Baska, Felsőtőkés) pedig a pince szuterénná válásával egy vertikális irányú fejlődés kezdett kibontakozni.

Rátérve az épületek arculatát meghatározó vonásokra, elsősorban az építőanyagokat kell figyelembe venni. A szlovákiai népi építészeti szakirodalom két nagy régiót különít el: az északi faépítkezési zónát és a déli földfalazatú zónát (KOVAČEVIČOVÁ 2000: 150, MENCL 1980: 629, THURZO 2004: 8, VYDRA 1958: 35). A két nagy házvidéket rendre megtörik a nagyobb városok körül már a huszadik század elején is jobbra szilárd építőanyagot használó falvak gyűrűi. Legjellemzőbb erre Körmöcbánya régiója, de Kassa környékét is előszeretettel sorolják az urbanizációs hatás alá került területekhez. Mindemellett a kassai régió határterület is egyben, hiszen Ájfaluca és Aranyida alatt húzódik az északi faépítkezés zónájának határa (KOVAČEVIČOVÁ 2000: 150). Összességében azt mondhatjuk, hogy a Kassai-medencében négy anyaghasználati zóna létezik. Az

északi rész (Mecenzéf, Ájfalucska, Aranyida) a 19. századig zömmel fát használt. A déli falvakban a vályog dominál, de létezik egy markáns kőépítkezési hagyomány is a karszthegység körüli falvakban és kisvárosokban (Jászó és Torna környéke). A negyedik falazó anyag, az égetett téglá, egyértelműen összefüggésbe hozható az urbanizációs hatásokkal. Nem véletlen, hogy elsősorban a városias funkciókat ellátó helyeken, így mindenekelőtt Szepsibe, Nagyidán, Mecenzéfen és Tornán számolhatunk jelenlétével. A falazatokhoz képest a héjazatok kevésbé voltak változatosak: leginkább zsúpot, északon zsendelyt használtak. Az égetett cserép viszonylag későn jött divatba, ennek is betudható, hogy a két világháború közötti modernizáció során inkább az eternitre tértek át (KASER 1934: 156). A hatvanas évektől a vasmű felépülte után a bádoggal jött divatba (MARKUŠOVA 1999: 93). Utóbbi jelenségek már a korszerűsítések témakörét érintik, amelynek keretében a korábbi tetőformák (füstlikas, alulkontyolt, oromzatos, vízvetős) visszaszorultak. Helyettük egy meglehetősen uniformizált kontyolt tetőmegoldás terjedt el, amely a népi építészetben alkalmazottnál csekélyebb hajlásszöveget eredményezett.

Végül néhány szó a házak „ruházatáról”. A falakat minden esetben vakolták, ez alól csak Ájfalucska és Felsőmecenzéf gerendaházai voltak kivételek. A medence falvaiban - amelyek az első világháború előtt meglehetősen rossz szociális helyzetben voltak - a húszas-harmincas években intenzív építési konjunktúra zajlott. Az akkori ízlésvilágnak megfelelően eklektikus ablaktokokat alkalmaztak, a homlokzatot szintén e stílusnak megfelelően alakították ki. Nem ritkák a szecessziós mintákat követő vakolatdíszítmények sem. Az igen jelentős karakterváltás a paraszti kultúra kései virágzásának lenyomatát őrzi, és egyben a városi hatások gyors beáramlásáról, a népi építészet bomlásáról, átalakulásáról is tanúskodik. A folyamat egy emberölön át tartott. A második világháború után még közel két évtizedig kimutatató a hagyományos építészet hatása, de már új anyagokkal. Nagyidán - ahol a vasmű alapítása után építési tilalmat rendeltek el - ma is tanulmányozható a hatvanas évek legelejére jellemző építészeti arculat (GÁL 2000: 63). Az akkoriban felhúzott családi házak jelentős részéről csak a tetőoromba bekarcolt évszám árulja el, hogy a szövetkezetek létrehozása utáni időkben építették.

Örökséghelyzetek: A vasmű felállításával egészen új fejezet kezdődött a régió életében. Az addig lassan terjedő, és elsősorban a formai jegyek átvételében jelentkező urbanizációs hatás forradalmi átalakulásokat hozott. A Kassai-medence településeinek élők száma 1950 és 1980 között 33 000-ről 43 000-re növekedett, a lakóházak száma ugyanebben az időszakban 6800-ról 9300-ra nőtt (forr: RESROSPEKTIVNÍ 1978, SČITANIE 2001). A fejlesztésbe bevont helyeken lakótelepek épültek, a kistalvak sorvadásnak indultak. Az egyes települések történeti értékeinek összevetésére a 2001-es népszámlálás lakóház adatainak mutatóját használhatjuk, mely tartalmazza az építési idő kategóriáját is (forr: SČITANIE 2001).³⁴ Az építési idő alapján az egyes települések régiségét két módon közelíthetjük meg: abszolút értelemben, azaz hány darab 1945 előtti lakóházzal rendelkezik a település, illetve részarányában, azaz a teljes épületállományon belül hány százalékot tesznek ki a háború előttiak (**8. ábra, 9. ábra**). Általánosságban elmondható, hogy a régió nem tartozik a múlt elzárt szigetei közé. A történeti házállomány részesedése sok esetben a tíz százalékot sem éri el. Az egyötödös arány már igen jónak számít. Még a lista elején szereplő Felsőmecenzéfen is a házaknak alig több mint fele épült 1945 előtt (51%), miközben a szocialista fejlesztéspolitika által hosszútávon megszüntetendőnek minősített Ájfalucsán már az elmúlt hat évtized a dominánsabb (43%).

Az adatsorokat térképre vetítve kirajzolódik a medence történetiségének térbeli megoszlása. Látható, hogy a két régiségét megőrző település a medence magasabban fekvő zónájában, Kassától a lehető legtávolabb

³⁴ Fenntartásokkal bár, de kénytelen voltam a régi házállományt a konvencionálisan elfogadott 1945 előtti házakra szűkíteni, mivel a rendelkezésre álló statisztika az 1945-1970 közötti korszakot egy kategóriaként kódolta. Ugyanakkor meg kell jegyeztem, hogy a történeti településképpbe tömegükkel és anyaghasználatukkal illeszkedő családi házak utolsó generációja az 1950-es évekre tehető.

helyezkedik el (**10. ábra**). Ez a Felső-Bódva menti csücsök tekinthető a legrégebbi területnek. Innen Kassa felé haladva a történeti házállomány részaránya tendenciózusan csökken. Kivételt egyedül Nagyida jelent, ám ott –mint már említettük – a vasmű közelsége miatt elrendelt építési tilalom áll a háttérben. A medence településeinek régiségét tehát legerőteljesebben a kassai szuburbanizációs zónában elfoglalt pozíció határozza meg. A Szepsiig terjedő közvetlen gyűrű átépítése, illetve kiegészítése igen jelentős, 90 százalék körüli. A volt Torna megyei falvakat és Abaúj északkeleti csücskét magába foglaló második gyűrűben szintén magas, de az előzőeknél szignifikánsan alacsonyabb, 60-80 százalékos, az újabb építésű otthonok aránya. A második gyűrűn belül kirajzolódik egy további urbanizációs faktor, amely a Kassa-Rozsnyó közlekedési folyosó és a tornai cementgyárhoz kapcsolódó fejlesztések együttes hatását mutatja. Gazdaságföldrajzi értelemben főként ennek tudható be, hogy Torna illetve környéke mélyrehatóbb átalakulást mutat, mint Mecenzéf és környéke.³⁵

A régi lakóházak abszolút száma némileg módosítja az imént elmondottakat (**11. ábra**). Ez a mutató áttételesen utal a települések háború előtti súlyára is. Jól illusztrálja ezt, hogy a legtöbb régi házzal rendelkező felső ötédben található valamennyi történeti jogállású kisváros: Nagyida, Szepsi, Torna, Jászó, Alsómecenzéf és Felsőmecenzéf. Ugyanakkor - és ez témánk szempontjából rendkívül lényeges - még a leginkább városias megjelenésű Szepsire is áll, hogy történeti objektumainak zöme oldalhatáron álló egytraktusos hosszúház, esetleg egy „L” alakban hozzátoldott utcai szobával kibővítve. A medence kisvárosai tehát elsősorban a népi vagy naiv építészet emlékeinek gyűjtőpontjai.

Bármennyire szemléletesek a statisztikai adatsorok, hiba volna kizárólag az itt tapasztalt tendenciákra hagyatkozni. A puszta számok nem tudósítanak a történeti településkép kompaktságáról, táji kapcsolatáról és a lakásmodernizálásokról. Szepsi óvárosa például szinte érintetlenül megmaradt, miközben a Bódva túlsópartján egy panelházakból és modern családi házakból álló szocialista város épült fel. Felsőmecenzéf faluképe olyan, mintha megállt volna az idő. Ugyanez mondható el a lakosságát jórészt elvesztett, zömmel nyaralótulajdonosok használta álfalucskai gerendaházakról is. Méhész szintén őrzi eredeti arculatát, de a határában emelkedő gyárkémények a hagyományos táji kapcsolatot teljesen felborították. A Kassa melletti Baska a statisztikák szerint nem rendelkezik történeti értékkel. Ennek oka, hogy eredendően aprófalú volt (tehát a régi házak abszolút száma csekély), majd a nyolcvanas évektől egy mai napig is tartó rendkívül erős szuburbanizációs építkezési folyamat mutatható ki (a régi házak részaránya is alacsony). Ugyanakkor a falu eredeti utcája ma is régies képet mutat. A házfomák skálája egy szerencsés módon fennmaradt 19. század első feléből származó régies portától az ötvenes évek hagyományos mintákat követő átalakításáig terjed. Csécs a számokat szemlélve szintén nem tűnik régies községnek. Egyike volt azon falvaknak, ahol a vasműt kiszolgáló vidéki lakosság könnyen kaphatott házhelyeket. A telekbőség nem szándékolt hatása volt, hogy a lakosok sürgősen érezték elbontani a főutcán álló portákat, így az utcakép ma is értékesnek mondható.

A villanásszerűen felsorolt példák jellegzetes örökséghelyzeteket mutatnak. Nagyobb településeken néhol egyszerre több hatás is érvényesül, attól függően, hogy mely városrészt tekintjük vizsgálódásunk alapjának. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Kassai-medence kapcsán az örökséghelyzetek társadalmi hatásainak három szempontját kell számításba venni: 1. fejlesztéspolitikát 2. demográfiai hullámzásokat – vándorlást 3. az életmód átalakulását. Bár mindegyik faktor egy-egy külön tudományterület tárgya, s így igen széleskörű ismeretet követel meg, leegyszerűsítve a kérdéskört a következőket fogalmazhatjuk meg.

(1) A központi, voluntarista fejlesztéspolitika egyik helyen épít, a másik helyen tilt. Előbbi esetben a településnek elsősorban a környező tájjal alkotott egysége sérül meg. Urbanisztikai szempontból könnyen indokolható, hogy a

³⁵ Az okok ilyen leegyszerűsítése természetesen hibákat is rejt magában, mint ahogyan a statisztikai adatok használta általában. A két város részletes műemléki vizsgálata fogja majd kimutatni, milyen egyéb tényezők, pl. az örökölt házállomány minősége és mennyisége, játszottak közre a mai örökséghelyzet kialakulásában.

központhoz lehető legközelebbi helyeken történjék meg az új épületek felhúzása. A helyzet műemléki veszélye abból adódik, hogy a gazdasági szempontok nehezen kezelik a relatíve csekély hasznos négyzetmétert produkáló történeti épületeket. Legsérülékenyebbek a történeti szegénynegyedek, amelyek már a maguk korában sem képviseltek magas lakásnívót. A múlt és a fejlesztések kompromisszuma leginkább ezen épületek rovására köttetik meg. A fejlesztéspolitikai mérleg másik serpenyőjét jelentő tiltás eredménye a házállomány lassú amortizációja. A nagyobb, reprezentatív épületek pusztulása a legfeltűnőbb: magtárak, kastélyok, egykori városházák esnek áldozatul a funkcióvesztésnek. A parasztházak családi házként még egy darabig kiszolgálják az egyre fogyatkozó és szociálisan nehéz helyzetben lévő népességet. A műemlékvédelem az ilyen kistelepülésekben gyakorta az egyetlen lehetséges kiutat jelenti, amely tartást adhat a széthullt faluközösségeknek.

(2) A népesség számának növekedése vagy csökkenése a legerőteljesebb településkép alakító tényező. Akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy a lakásigények ma sokkalta nagyobbak a száz évvel ezelőttnél, ami önmagában is építkezéseket generálhat. A lakosság vándorlásának iránya a szocializmus évtizedeiben elsősorban a kisebb falvakban képzett negatívumot. Ugyanakkor a központi szerepkörrel felruházott, jó közlekedési kapcsolattal rendelkező községek a hetvenes-nyolcvanas években népességnövekedést produkáltak. Ilyen helyzetben a telekárak megnövekedtek, ami nem kedvezett a földszintes beépítésű ófalvaknak. Más esetben a helyi vezetés elébe menet a lakáskérdésnek, és maga mért ki telkeket. Ezzel a lépéssel nem szándékoltan ugyan, de megővta a régi lakóházakat, hiszen a közművesített üres telken az építkezés könnyebben volt megoldható. Az ily módon bővülő falu olyan, mint egy hagyma: a történeti magjára újabb és újabb családi házas gyűrűk nőnek rá.

(3) Az életmód szerepére már történt utalás a lakásnagyság általános növekedése kapcsán. Általában elmondható, hogy a falukép védelmének legnagyobb alapproblémája, hogy a gazdasági és lakhatási funkciókat is ellátó parasztporták helyett a mai falu csupán lakásokat igényel, azokat viszont nagyobb alapterületen. A falusias történeti karakter legsérülékenyebb elemei éppen ezért a melléképületek voltak és maradtak. Kivételt jelenthet, ha az istállók, magtárak egy fedél alatt csatlakoznak a lakótömbhöz, hiszen ilyenkor a lakótér hátrafelé könnyedén növelhető. Maga a történeti lakóházállomány sem egyformán képes kielégíteni a mai igényeket. A polgárosodás útját bejáró mezővárosokban a századfordulón is épültek máig korszerűnek mondható nagyobb alapterületű lakások. A történeti társadalmi hierarchia alsó fokain álló rétegek építészetének megővése csak múzeumi hasznosítás révén, vagy a hétvégi házas nyaralószokások térnyerésével tűnik megoldhatónak. Kétségtelen, hogy a mai társadalom élményorientáltsága jó alapot biztosít e különleges atmoszférát árasztó kicsiny épületek hasznosításának. Mindemelllett felgyorsíthatja a nyaraló falvak kialakulásának folyamatát, illetve egyre eldugottabb területeket vonhat be hatása alá a személygépkocsi térnyerése is. Műemléki szempontból ezen ártrendeződés két fajtája, illetve fázisa különböztethető meg. Az első, amikor kifejezetten a népi építészet és a táji értékek iránt fogékony idegenek elkezdik felvásárolni a megüresedő parasztházakat. A második, amikor a meginduló rehabilitáció divatba hoz egy-egy települést, és ott parcellázások indulnak meg.

4. TORNA ÉS MECENZÉF ÖSSZEHASONLÍTÁSÁNAK ALAPKÉRDÉSEI

A dolgozat regionális érvényű kérdésfeltevései: A Bódva-völgyében futó városláncolat kialakulása nem vezethető vissza valamilyen közös történeti, jogi eseményre, mint az a közeli bányavárosok esetében lehetséges volna. A kistáj változó természeti viszonyaiból következően a gazdasági alapok homogenizáló hatása is hiányzott. A borászat például az egész Hegyalja mezővárosi építészetének fejlődését meghatározta, vagy a külterjes nagyállattartás az alföldi városszerkezeteknek adott egységes formát. A Felső-Bódva völgyének sajátossága éppen abban rejlik, hogy mindegyik helyszínen más-más városi funkció virágzott. S bár mindenhol megfigyelhető a városi feladatok bizonyos koncentrálódása (postaállomás, vasútállomás, oktatás stb.), ám a regionális, járási szintről csak egy-egy funkció tudott elmozdulni. Mecenzéfenek a vashámorokra épülő kézműipara, Jászónak a monostor, Szepsinek a virágzó kereskedelmi élet, Tornának a közigazgatási szerepkör kölcsönzött megyei, némelykor még azon is túlmutató funkciót. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy ezen kisvárosok együttesen tettek volna ki egy Rozsnyóhoz vagy Rimaszombathoz hasonló regionális súlyú alközpontot.

A városhálózatban betöltött szerepek vázolásának célja mindenekelőtt az volt, hogy rámutassak, mennyire különböző alapokon nyugodott a négy város építészeti arculata. Legnagyobb eltérés természetesen a két szélső pont Mecenzéf és Torna között mutatkozik, amelyeknek mind földrajzi, mind gazdasági, mind közigazgatási, mind kormányzati, mind pedig nemzetiségi és szociális helyzete különbözött egymástól. Éppen a földrajzi közelség ellenére tapasztalható nagyfokú különbözőség teszi alkalmassá a két települést egy összehasonlító vizsgálat számára. Építészeti karakterüknek részletes feltárása egy sor, az örökséghelyzetet alapjaiban befolyásoló struktúrára irányíthatja rá a figyelmet.

(1) Természeti környezet: Mecenzéf a Bódva felső, hegyvidéki szakaszán található. Az Szlovák-érchegység és Karszt szinte összennyomja a belterületet. A telkek vége meredeken fut fel a környező hegyoldalakra. Torna ezzel szemben medencében ül, amely az északon emelkedő hegyek ellenére sík terepet biztosított a megtelepülés számára. A Bódva ártere itt négy-öt kilométer széles lapályt képez. Magán a belterületen belül sem találunk nagy szintkülönbségeket. A két különböző táji környezet történetileg más-más gazdasági tevékenységeket implikált. A belterület és a táji környezet kapcsolatának ez az antropogén jelleg adta meg az alapját. A modernizáció során a kispar és az önellátó mezőgazdasági termelés visszaszorulásával döntő változás állott be a tájhasználatban. A dolgozat arra keresi a választ, hogy ez a változás, miként érintette a dombvidéket és miként medencét, s hogy ezek mögött a változások mögött felsejlenek-e általánosabb érvényű összefüggések?

(2) Gazdasági meghatározottság: A települések gazdasági alapjait a premodern korban a természeti környezet a mainál sokkalta hangsúlyosabban határozta meg, így indokolt, hogy e kérdést rögtön a tájalakulás után, részben azzal párhuzamosan tárgyaljuk. Mecenzéfen – részben történeti okokkal is magyarázhatóan – a vashámorokra épülő kovácsművesség vált a legmeghatározóbb megélhetési forrássá, miközben a dombvidéki legeltető állattartás másodlagos jelentőségű maradt. Torna ezzel szemben jellegzetes mezőváros, ahol az agrárium dominanciája az 1960-as évekig fennmaradt. Természetesen a fő termelési ágazatok mellett egy sor járulékos elem, mint pl. a kiskereskedelemhez vagy a honoráció réteghez kötődő építészet járult hozzá a települések összképéhez. Alapkérdésem e tekintetben az, hogy a történetileg kialakult különféle gazdasági ágazatok építészete, miként volt képes alkalmazkodni a modern életkörülményekhez, amelyek a városi telektől csupán a lakhatási funkció ellátását várják el. Mecenzéf és Torna összevetésével leginkább a kisipari céhes építőhagyományok és a népi építészet örökségi helyzetének összevetésére nyílik mód. Emellett a már említett egykori kereskedő réteg építészetéről is pontosabb képet nyerhetünk.

(3) Közigazgatási és kormányzati viszonyok: A települések szerkezeti sajátosságát nagyban meghatározza közigazgatási státuszuk. Így például a rendi, vármegyei, majd később a modern állami bürokrácia nem csupán hivatali épületeket kívánt meg, de hozzájárult a módosabb rétegek letelepedéséhez is. Torna ebből a szempontból egészen 1881-ig, Abaúj megyéhez csatolásáig, Magyarország legkisebb vármegyéjének adminisztrációját látta el. Mecenzéf ezzel szemben a felvidéki bányavárosok szövetségéhez csatlakozva, éppen hogy a történeti közigazgatástól némileg függetlenül, rendies autonómiát tudhatott magáénak. Mindként településre igaz azonban, hogy a modern közigazgatás kiépülésének korában örökölt feudális helyzetüket nem tudták a polgári viszonyok közé átkonvertálni.

Az egyes városok településhálózaton belüli helyzete önmagában még nem ad elégséges magyarázatot a belső szerkezetiség mibenlétéhez, hiszen a helyi önkormányzati hagyományok gyakorta erősebben érvényesülnek. Torna és Mecenzéf esetében ismét csak két, egymástól alapvetően különböző modellt látunk. Előbbi esetében a földesúri hatalom mind a középkor folyamán, mind az újkorban, részben még az 1945-ig tartó kapitalista időszakban is, egyszereplős, centrális jellegű maradt. A város de facto része volt a hatalmas Keglevich-Dreher uradalomnak. Ez a viszony a fellegvár, később pedig a kastély révén építészeti is rányomta bélyegét a város arculatára. Mindez szöges ellentéte a viszonylag széles patrícius réteg vezette mecenzéfi önkormányzatiságnak, ahol a helyi viszonylatban rangos városháza tömege beleolvad a Fő tér meghatározta fórum hangulatába.

Mindezek után joggal merül fel a kérdés, hogy a szocialista rendszerrel meginduló újfajta modernizáció, miként hatott a két, történetileg eltérő önkormányzati rendszer szerint működő városra, mennyire voltak képesek a különböző társadalmi viszonyok között kifejlődött építészeti elemek fennmaradni, megőrizni régi funkciójukat, netán új funkciót találni, s hogy mindezen változások összességében, milyen hatással voltak, vannak a történeti szerkezetiségre, az egyes épületek állagára, műemléki oltalmára.

(4) Nemzetiségi kérdés: Az építészeti karaktert meghatározó társadalmi faktorok közül nem véletlenül soroltam a nemzetiségi kérdést az utolsó helyre. Az etnikum szerepe gazdasági, illetve szociokulturális áttételeken keresztül természetesen a történeti településképet is meghatározta, de korántsem úgy, és olyan mértékben, mint ahogyan azt a mai nemzetállami szemüvegen keresztül látni véljük. Kétségtelen, hogy a Bódva-völgyében élő népcsoportok építészete között eltérések tapasztalhatóak. A Mecenzéfen élő mánta népcsoport „német háza” alaprajzában és építőanyagában is eltér a medencében fekvő Torna magyar parasztházaitól. A 19. század végétől virágkorát élő zsidóság új, mindkettőtől eltérő házformát honosított meg. Az évszázadok óta itt élő cigányság putri telepei – vagy ahogyan a Bódva-völgyében nevezik „táborai”- megint csak más jellegű lakásmódra vallanak. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a differenciáltság mögött a nemzetiségi hovatartozás lett volna döntő jelentőségű, hiszen pl. a századforduló mánta kereskedőházai nagy hasonlóságot mutatnak az ugyanebben az időben Tornán divatozó formákkal.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a 19-20. század rendkívül erős nemzeti mozgalmi, ha utólagosan sokszor megkérdőjelezhető tárgyilagossággal is, de létrehozták a nemzeti építészet fogalmát. A térhez kötődő nemzeti identitás ma már része a közbeszédnek, amely magyar, szlovák és német városokról és falvakról beszél. A hatvanas évek modernizációja során már nem egyszerűen egy-egy város vagy egy foglalkozási csoport öröksége, hanem a nemzeti identitást kifejező településképi örökség került veszélybe. Torna és Mecenzéf ebben a diskurzusban két kisebbségi várost jelent, amelyekben a lakosság jelentős része ma is vállalja az államnemzettől eltérő identitását. A történeti épületegyüttesek megőrzése ebben az értelemben túlmutat a tisztán építészeti kérdéseken, és szimbolikus tartalmat kap. Az örökséghelyzeteknek a nemzetiségi kérdés szemüvegén át történő vizsgálata segíthet megérteni a mai településképek mögött meghúzódó látens értékeket.

A dolgozat általános érvényű kérdésfeltevései: Alsó-Mecenzéf és Torna településképi örökségének összehasonlító vizsgálata több, az egyedi sajátosságokon túlmutató általános problematikához szolgál példával. Szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot mindenekelőtt a Bódva-völgy településeinek átmeneti jellege a népi építészet hagyományai és az történeti urbanizáció tendenciái között. A Felső-Bódva völgyében az Árpád-korig visszavezethető stabil városlánc alakult ki, amely négy településből áll, nevezetesen Mecenzéfből, Jászóából, Szepsiből és Tornából. Mind a négyükre áll, hogy Miskolc és Kassa vonzáskörzetébe tagolódva a történeti településhálózat második vonalába szorultak, s e helyzetükön az elmúlt ötven év sem változtatott. Mindennek építészeti következménye az a sajátos kisvárosi karakter, amely egyaránt magában hordozza a legszegényebb falusi építészet archaikus vonásait és a városiasodás egyszerű alapformáit. Így tehát a településképi vizsgálat során olyan átmeneti formákra, fejlődési láncszemekre bukkanhatunk, amelyek sem az elzárt falvakban, sem a jelentős műemléki állománnyal rendelkező patinás történeti városokban nem lelhetők fel.

Mindaz felveti a népi építészet határainak kérdéskörét. Mindaddig ugyanis, amíg éles különbségeket feltételezünk a népi és nem népi házépítési szokások között, nehezen tudjuk megérteni a 19. század második felétől egészen a huszadik század közepéig ívelő modernizációs folyamatot. Holott a ma fellelhető történeti településképek zöme ebben az időszakban alakult ki, mikoris a technikai fejlődés révén a „helyben fellelhető anyagok” köre szinte észrevétlenül tágult, és uniformizálódott. Itt megint csak nem kizárólagosan a Bódva-völgyének sajátosságával, hanem országos, sőt európai jelenséggel állunk szemben. A falusias kisvárosi környezet ennek az átalakulásnak ideális kutatási terepe, hiszen differenciált társadalmán belül viszonylag nagy számban lelhetők fel a paraszti létben megrekedt népi emlékek és a kapitalista átalakulás fősodrába beilleszkedő polgáriasult formák.

Mikor a településképek egyes összetevőit, a különböző városrészeket sajátos építészeti karakterük alapján elkülönítjük egymástól, nem csupán statikus leírását adjuk egy állapotnak, hanem egyben a házfejlődés egyes szakaszaira is rámutatunk. Ma már talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy az egyes házterületeknek a 19. század végén, 20. század elején felfedezett regionális sajátosságai a legtöbb esetben ugyanannak a házfejlődési folyamatnak különböző állomásait jelenítették meg. Kevesebb figyelmet kapott ugyanakkor egy másik, az előbbihez igen hasonló szempont, amely az egy-egy településen belül fellelhető szociális különbségekből indul ki. Márpedig még az olyan egyszerű kisvárosi környezetben is, mint amilyen a két vizsgált település, a társadalmi rétegek széles skálája volt megtalálható. A műemléki vizsgálatok társadalomtörténeti vonatkozásainak számbavétele révén pedig értéktartalommal tölthetők meg a mai esztétikai szemléletünktől némileg idegen, kevésbé megkapó részletek is.

Az általános hozadékok legfontosabbika azonban nem a történeti településképek kialakulására, illetve fejlődésére vonatkozik. Abban minden szakember egyetért, hogy a műemlékvédelem és különösen a településképi védelem nem jöhetett volna létre a huszadik század nagy társadalmi átalakulásait kísérő modern városépítészet kiváltotta sokkhatás nélkül. Jól ismertek azok a viták, amelyeket a történeti környezetben való helyes és korszerű építésmódok kapcsán a hatvanas években tetőztek. Fontos eredményként könyvelhetjük el azt is, hogy Európa legtöbb országában a deklaráltan történeti környezetnek minősített városközpontok rendezési terveiben különös hangsúllyal szerepel az építészeti karakter megőrzése. Az örökségvédelem szempontrendszerébe, ha nem is mindig kellő súllyal és erővel, de mindenképpen ott szerepel a mai településképek alakító tényezők sorában. Ilyen minőségében a műemléki gondoskodás nem csupán technikai, műszaki kérdés, hanem társadalmi, urbanisztikai probléma egyben is. Az itt felmerülő urbanisztikai kérdések megfogalmazásakor nem tekinthetünk el a „történeti idő” óta eltelt évtizedek vizsgálatától sem, attól az ötven-hatvan évtől, amely végeredményben történetivé tette a korábbi évszázadokban kialakult településrendeket. Modernizációs kihívások egész sorát kell számba venni a népesség számának alakulásától, a munkajelleg viszonyok átalakulásán át, a lakásideálok és lakásigények felbukkanásáig, valamint az azokra valamilyen módon választ adó új építészeti divatok térnyeréséig. A történeti településnek ehhez az új környezethez kellett igazodnia, annak szempontjait kellett asszimilálnia és elfogadnia.

Az egyes történeti karakterelemek, mint pl. a különböző történeti lakóházformák vagy a melléképületek nem egyformán voltak képesek erre a feladatra, s ezért más-más módon alakultak, fejlődtek, vagy tűntek el a településképből. Ezt a többoldalú kölcsönhatást régi és új között a dolgozat örökséghelyzetként definiálja. Az örökséghelyzet éppolyan sokrétű és színes, mint amilyen maga a történeti település volt. Ahogyan tehát beszélhetünk történeti karakterövezetekről, úgy beszélhetünk jelenkori örökséghelyzetekről is. Az örökséghelyzetek sajátosságainak számbavétele természetesen messze túlmutat a két kisváros esettanulmánya alapján felvázolható tendenciákon, ahhoz azonban elegendő alapot biztosít, hogy megvesse egy később bővíthető tipológia alapjait.

5. AZ EMPÍRIKUS ADATOK ÖSSZEGYŰJTÉSE

A kutatás menete: Mecenzéf és Torna összehasonlító műemléki vizsgálata egy négy éve folyó kutatási program mérföldköve. A kutatási program alapvető célkitűzése, hogy feltárja Kassa-környék épített örökségének és huszadik századi urbanizációjának jellemzőit. A felmérés eredendően a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műemléki és Építészettörténeti Tanszéke által 2005 nyarán szervezett szendrői és abaújszántói felméréséhez kapcsolódott. Sajnos az ott elkezdett munkát nem sikerült lezárni, így az igen izgalmasnak ígérkező nemzetközi összehasonlításról le kellett mondjak. A volt Abaúj-Torna vármegye szlovákiai oldalán 2006 januárjában kezdtem el a terepmunkákat. A falukutatásokat egyedül végeztem, csak a méréseknel voltak segítőttem. A Kassai Műszaki Egyetem biztosította az infrastrukturális feltételeket, ami kiterjedt a mérőeszközök kölcsönzésére és a terepmunkák szervezésére is.³⁶ 2000 tavaszán közel húsz települést kerestem föl. Köztük volt a dolgozatban szereplő Mecenzéfen és Tornán kívül Csécs falu is. Elsőként ez utóbbi helyszín felmérését végeztem el. A kiválasztásban több szempont is közrejátszott. Mindenekelőtt a falu második világháború utáni erőteljes demográfiai fejlődése és a viszonylagos épségben megmaradt falumag „ellentmondására” figyeltem fel, hiszen a közgondolkodás úgy tartja, hogy a régies falukép az elnéptelenedő falvak sajátossága. Fontos motivációt jelentett továbbá, hogy Csécsen korábban nem végeztek műemléki vizsgálatokat, valamint a terepmunkát megkönnyítő magyar nyelvi környezet is. Nem utolsó sorban figyelembe vettem, hogy a falu történeti karaktere igen hasonló a határ túloldalán fekvő községekhez, így a tervezett összehasonlításban a modernizáció szlovák és magyar útjának különbözősége jól megragadhatóvá vált volna. Mint említettem az összevetés végül elmaradt, ám a csécsi esettanulmány önmagában is fontos eredményeket hozott. Publikálására több fórumon is sor került, így a Kós Károly Társaság éves gyűlésén, a Nyelvünk és Kultúránk tudományos folyóiratban, valamint 2007-ben a csécsi anyag képezte a BME Műemléki Szakmérnöki képzés zárásaként készített diplomamunkám gerincét is.

A csécsi kutatások lezárulta után 2006 őszétől Mecenzéf került érdeklődésem középpontjába. A választást indokolta kiemelt műemléki jelentősége éppúgy, mint az hogy Stósszal és Felsőmecenzéffel együtt sajátos etnikai zárványt képez a régióban, ami az előzetes hipotézis szerint a településképben is megmutatkozik. Mecenzéf Csécshez viszonyítva jóval összetettebb szerkezetű, kiterjedésében nagyobb, történeti múltjában gazdagabb település. Mindez az anyaggyűjtés időigényességében és a felgyűjtött anyag mennyiségében is megmutatkozik. Az első, kizárólag a város építéstörténetével foglalkozó tanulmány éppen ezért viszonylag későn, 2009 májusában készült el egy németországi tanulmánykötet számára.

³⁶ Külön szeretnék köszönetet mondani Krcho Jánosnak.

Mecenzéf kutatásával egy időben kezdtem meg egy szélesebb spektrumú feltáró munkát is, amely Kassa környékének kataszteri részletességű leírását tűzte ki céljául. A közigazgatási régió keleti felére kiterjedő adatgyűjtés magába foglalta a Kassai-medencén kívül, a Hernád völgyének déli szakaszát, ami összesen 62 települést jelent. Mindemellett két Kassához csatolt községet is kiválasztottam (Barcát és Hernádtihanyt), mint az urbanizáció által legközvetlenebbül érintett példákat. A Hernádtihanyra jellemző emeletes parasztházról a kassai egyetem gondozásában megjelenő műemléki konferenciakötetben számoltam be. A kutatás helyszíni adatgyűjtésének gerince 2008 júniusáig elkészült. Ennek fő egységei a 64 települést magában foglaló, tízezernél is több képet tartalmazó fotódokumentáció, a térképi anyag, valamint a statisztikai forrásokból összeállított adatbázis a népesedés és a lakóházépítés dinamikájáról, a jelenkori (2001-es népszámlálás) lakásállomány építési idő szerinti rétegzettségéről. A Kassai-medencében végzett munkáról, az ottani örökséghelyzetekre fókuszálva, a 2009-ben megrendezett IX. Tusnádi műemlékes konferencia kísérőkötetében számoltam be. Az adatgyűjtéssel párhuzamosan az egyes településekről tíz és ötvenezer karakter hosszúságú kéziratot tanulmányt készítettem. 2008 szeptemberében 16 település leírását fejeztem be, amelyek a következők: Alsómislye, Alsómecenzéf, Aranyida, Barca, Bodolló, Bocsárd, Idabukóc, Debrőd, Hernádtihany, Jánok, Komaróc, Nagyida, Péder, Szeszta, Torna, Zsarnó. Az esettanulmányok írása közben az is világossá vált, hogy a doktori értekezés feszebb, a műemlékvédelem problematikáját célorientáltan vizsgáló összehasonlítás igényel. Ebből a megfontolásból esett a választás Alsómecenzéfre és Tornára, mint két földrajzilag szomszédos, de történeti karakterében és mai örökségi helyzetében is markánsan eltérő kisvárosra. Nem utolsó sorban e két Bódva-menti városról álltak rendelkezésre jól hasznosítható történeti munkák. Az új szempontoknak megfelelően 2008 őszétől elsősorban Torna felmérését kellett kiegészíteni, de Mecenzéf anyagának újrafeldolgozása során is felmerültek új kérdések. A kiegészítő teremunkákat végül 2009 januárjában zártam le.

Irodalmak: A terepmunkát előkészítő irodalmazás során a következő témaköröket kellett részletesen tanulmányozni: (1) általános műemlékvédelmi diskurzust, különös tekintettel a települési örökség kérdéskörére, (2) a népi (illetve naiv) építészet szakirodalmát, kitekintve a szlovákiai szerzők munkáira (3) a két vizsgált városra és környezetükre vonatkozó elemzéseket. Az első két témakör kapcsán, azok tág voltánál fogva nem beszélhetünk a teljesség igényéről. A harmadik témában azonban törekedtem a Szlovákiában és Magyarországon fellelhető munkák mindegyikének felkutatására.

(1) A települési örökségvédelem témakörében a legfontosabb kiindulást Máté Zsolt, sajnos csak kéziratban hozzáférhető, összefoglalója jelentette (lásd: MÁTÉ 2002). A jegyzet nagy erénye, hogy a nemzetközi egyezményektől, az alaprajzi tipológiákon át a karaktervizsgálatok módszereiig átfogó képet ad a települési örökségvédelemről. Ez annál is inkább fontos, hiszen az elmúlt évtizedekben megjelent számtalan tanulmány csupán egy-egy témakört dolgoz fel, illetve a műemlékvédelem egészén belül tárgyalja a településképi problematikáját. Ilyen témakörök lehetnek mindenekelőtt az esztétikai és történeti kérdések. Gerő László külön könyvben számolt be a magyar városképi együttesekről (lásd: GERŐ 1966). Gerő azonban nem tér ki a falusias környezetre, mint ahogy a másik magyar klasszikus építészeti szakíró, Pogány Frigyes esztétikai elemzése sem (lásd: POGÁNY 1954). Az ötvenes hatvanas években az akkoriban lezárult településképi vizsgálatokból egy-egy várost bemutató kötet jelent meg. Ezen munkákban (Veszprém, Kaposvár, Miskolc stb.) igen értékes eseti megfigyelések szerepelnek, amelyek ha nem is kerültek bele a hivatkozási listába, meghatározták kutatási szemléletemet. A településképi esztétikája kapcsán végül kiemelném Meggyesi Tamás munkáit, amelyek a dolgozat számára annál is inkább értékesek, mivel a lakóházak alaprajzi fejlődése kapcsán rámutattak a falusi és a városi lakásformák közötti természetes átmenetre (lásd: MEGGYESI 1987, 2008). A településképi örökségvédelem gyakorlati kérdései kapcsán a Műemlékvédelem, a Magyar Műemlékvédelem és az Építés-Építészettudomány egyes kötetét tekintettem át, valamint a tusnádi konferenciák és az egri nyári egyetemek kísérőkiadványait. Itt csupán két igen fontos munkára hívnám fel a figyelmet, amelyek gondolatmenete különösen nagy hatást gyakorolt az elméleti felvezetőre. Az egyik Horler Miklós írása, amely a foghíjbeépítések kapcsán

fogalmazza meg a hatvanas évek műemléki felfogását (lásd: HORLER 1960). A másik dolgozat Román Andrásról származik, aki sorra veszi a lakóház, mint sajátos műemlékfajta védelmének problémáit (lásd: ROMÁN 1972).

(2) A népi építészet kapcsán részben könnyebb, részben nehezebb helyzetben voltam, mint a települési örökség irodalmát tekintve. Kétségtelenül előnyt jelentett, hogy a témakörben igen gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. A Szentendrei Szabadtéri Múzeumhoz köthető sorozatok a „Ház és ember” vagy a Kárpát-medence népi építészetét bemutató konferenciasorozat csak a jéghegy csúcsát jelenti. Szerepet játszik ebben, hogy az építészekon kívül a néprajzi szakma is foglalkozik a témával. Utóbbi szakterület legátfogóbb kézikönyvei a Tóth János féle áttekintés és a Barabás Jenőtől és Gilyén Nándortól származó összegző népi építészet monográfia (lásd: BARABÁS-GILYÉN 2004). Hasonló gazdagságú az építészhallgatók számára készült Istvánfi Gyula jegyzete tankönyv, amely lexikonszerű teljességgel mutatja be a témát (lásd: ISTVÁNFI 1997).

Az imént említett szakirodalmi gazdagság fonákja a szelektálás nehézsége, amit úgy igyekeztem megoldani, hogy az imént említett összefoglalók mellett elsősorban a témám szempontjából földrajzilag releváns írásokra koncentráltam. Rögtön hozzá kell tennem, hogy konkrétan a Kassai régió építészetének feldolgozása még várat magára, így tágabb kört kellett meghatározni. A magyarországi recenzióban ez az északi-északkeleti házvidéket, a szlovákban a keletit, míg a németben a Cipszer vagy tágabban a Kárpáti német területet jelentette. A térségről mindmáig a legátfogóbb monográfia Balassa. M. Ivántól származik, aki a középkortól kezdve kísérté végig a lakóházfejlődés egyes lépcsőfokait (lásd: BALASSA. M. 1994). Ebben a munkájában támaszkodik a hazai házdialektusokat először leíró Bátkayra, de egyben vitatkozik is vele (lásd: BÁTKEY 1941). Áttételekkel bár, de érinti térségünket Bakó Ferenc kitűnő munkája, amely nem csupán a házformákkal kapcsolatban, de a településszerkezeti és településtörténeti kérdések terén is nélkülözhetetlen információkkal szolgált (lásd: BAKÓ 1978). Szintén a falvak morfológiai leírása miatt kell megemlítem Szuhay Péter munkáját, amelynek nagy erénye, hogy rámutat a településképződés természeti és társadalmi erőinek kölcsönhatására (lásd: SZUHAY 1982). A térség építésze kapcsán mindezek mellett a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi múzeum konferenciasorozatának a Kárpát-medence észak-keleti térségét bemutató kötetét érdemes átlapozni (lásd: CSERI-BALASSA M.-VIGA 1989). Rövidebb előadás olvasható mindezek felül Kassa környékéről a tusnádi konferenciakötet 1999-es kiadásában (lásd: MARKUŠOVA 1999). A tanulmány érdekessége mindenekelőtt abban rejlik, hogy megemlíti néhány második világháború utáni intézkedést (földterület védelme, bádogg-vásárlási kedvezmény a vasműben dolgozók részére, a fa államilag elrendelt kivonása az építőiparból), amelyek láthatóan nagy hatást gyakoroltak a környék falvainak arculatváltozására.

A szlovákul hozzáférhető népi építészeti szakmunkák között sem találtam kifejezetten a kassai régiót vizsgáló dolgozatot. Jozef Vydra több kiadást megélt népi építészeti alapmunkája Kassa környékének tárgyalásakor főként a Borovszky-Sziklay féle vármegye monográfiára támaszkodik, míg Igor Thurzo, Mencil Csehszlovákia könyvének szerkezetét és főbb megállapításait veszi át (lásd: THURZO 2004, VYDRA 1958). Mencil könyvében egyébként felhoz egy Kassa környéki példát is, Szádudvarnok községből, mint ahogyan a Ján Botík szerkesztette népi építészeti gyűjtemény is közöl néhány lakóházat (lásd: BOTÍK 1998, MENCIL 1980). Végül a legcsekélyebb figyelmet a térség építészetének a német szerzők szenteltek (lásd: KASER 1934, SCHIER 1933, 1966). Ennek oka, hogy Alsó- és Felsőmecenéz valamint Stósz kivételével a környék egykori német telepítvényei a huszadik századra asszimilálódtak a környék szlovák és magyar lakosságához, sőt maga Mecenezéf német etnikai jellege sem volt egyértelmű (lásd: ILLYÉS 2005). Mindezek ellenére sok értékes adalékkal szolgálnak ezek a munkák a lakóház alaprajzi fejlődése illetve az interetnikus (főként a német) befolyások kapcsán. Külön érdekessége személetüknek, hogy a ház leírása kapcsán fentről lefelé haladnak, azaz elsőként a tetőformát tárgyalják (lásd: SCHIER 1966: 57). A házfedéseknek a régi mánta házaknál is megfigyelhető formáját pedig hangsúlyozottan német eredetűnek tartják (lásd: KASER 1934: 170). Az előzőekből kitűnik, hogy a két város építészeti fejlődésének leírásakor nem hagyatkozhattam más szerzők munkáira, így ez a vállalkozás hiánypótló is egyben.

(3) A térségről hozzáférhető honismereti irodalomra is igaz az, amit a népi építészet kapcsán már kifejtettem, hogy viszonylag kevés a régiót részletesen tárgyaló kutatás. A történeti források összegyűjtéséhez így a legtöbb esetben olyan átfogó nagy kötetekért kell nyúljunk, mint a Csánki, Győrffy, Teleki féle történetföldrajzi összefoglalók, Kristó Gyula vármegyei lexikonja vagy a 19. századi piackörzetek ismertetése (lásd: BÁCISKAI-NAGY 1984, CSÁNKI 2002, GYŐRFFY 1987, KRISTÓ 1988, PRINZ-TELEKI 1936). A legátfogóbb képet azonban a két Abaúj-Torna monográfiából nyerhetjük (lásd: BOROVSZKY-SZIKLAY 1896, CSÍKVÁRI 1939). Mindkettőre áll, hogy a csatolt helyiségismertetések mellett részletekbe menő földrajzi ismertetését adják a vármegyének. Ha méreteiben nem is, de igényességében ehhez mérhető egy korunkbeli vállalkozás, amely a Bódva-völgyét több szerzős tanulmánykötetben ismerteti (lásd: BODNÁR-RÉMIÁS 1999). A tanulmányokat olvasva azonban némi hiányérzetünk is támad, mert főként a könnyebben hozzáférhető forrásokra támaszkodtak a szerzők (pl. Fényes Elekre). Jelentős terepmunkával egészítette ki a forrásokat Bodnár Mónika a maga nemében egyedülálló vállalkozása, amely a Bódva-mente etnikai és felekezeti viszonyait tárja fel (lásd: BODNÁR 2002). Munkájának hasznosítását megkönnyíti, hogy a településeket ábécé sorrendben egyenként is bemutatja. Az imént felsorolt magyar munkák mellett a nem éppen friss (cseh)szlovák műemléki lexikon segíti a kutatót (lásd: GÜNTHEROVÁ 1967). A mű korából adódóan térségünkben csak a nagy műemlékekkel foglalkozik, így a már akkor is védett értéknek számító középkori és barokk templomokkal, várakkal, kastélyokkal stb.

Az imént felsorolt áttekintő munkák mellett Mecenzéf és Torna rendelkezik - ha nem is nagyszámú - de jól hasznosítható helytörténeti irodalommal. Mecenzéf esetében természetesen a német nyelvű recenzió is jelentős. Külön fejezet tárgyalja például Mecenzéf történetét a cipszer bányavárosokat bemutató kötetben (lásd: GUZSAK 1983). A németországi kiadású Karpatendeutschen Jahrbuch évfolyamait átlapozva is találunk írásokat Mecenzéfről (lásd: pl. SCHÜRGER 1978, 1988). A város honismereti monográfiája Stósszal és Felsőmecenzéffel együtt végül 1988-ban jelent meg Németországban (lásd: KAUER –SCHÜRGER–WAGNER 1988). A város önképére óriási hatást gyakorolt ez a könyv. Az interjúk során több helyütt visszahallottam az ott olvasottakat, amelyek népi folklórként élnek a köztudatban. A Mecenzéfről szóló munkák jegyzet nélkül szerkesztettek. Mindez nagyban megnehezítette az adatok ellenőrzését, amelyek egy részét a helyi emlékezet, a helyi krónika, míg más részüket levéltári kutatómunka során kellett pontosítanom vagy kiegészítenem. Mindez azonban inkább kényelmetlenség a kutatónak, de nem jelenti, hogy az írások tudományos szempontból ne lennének értékelhetőek. Illyés Zoltán a mánta identitásról készített kitűnő tanulmányában például szintén hivatkozik a Kauer féle várostörténetre (lásd: ILLYÉS 2005). Illyés egyébiránt egy korábbi dolgozatában műemléki szempontokat is feszegetve, igen szemléletesen mutatja be a város emlékműveinek szimbolikáját a magyar milleneumi obeliszktól a partizánkultuszig (lásd: ILLYÉS 2003).

Torna iránt mindeztidőig csupán magyar kutatók érdeklődtek. A legtöbb publikáció Pozsgai Péter nevéhez fűződik, aki doktori dolgozatában Torna megyének 19. század közepe viszonyait dolgozta fel (lásd: POZSGAI 2006). Habár konkrétan háztartásvizsgálatról van szó, a bevezetőben részletesen ismerteti a kicsiny vármegye települési viszonyainak történeti kialakulását. Pozsgai érdeklődése nem marad meg a megye szintjén, külön foglalkozik Torna mezővárossal is (lásd: POZSGAI 2000, 2001). Az alapos feldolgozások, amelyek nem csupán ismertetik, de kritikailag is értelmezik a különböző évekből származó összeírásokat és forrásokat, rendkívül hasznosnak bizonyultak a tornai építészet társadalomtörténeti hátterének megértésekor. Torna története kapcsán további két relatíve friss kiadványt vehetünk a kezünkbe. Magyar Zoltán kötete a megyét mutatja be, és elsősorban a folklorisztika iránt érdeklődőknek szól (lásd: MAGYAR 2001). Ugyanakkor a gyűjtések közlése mellett Magyar igen jó stílusban foglalta össze a megyéről korábban felkutatott történeti, néprajzi ismerteket. Levéltári forrásokra is támaszkodik Juhász Attila könyve, amely a tornai plébánián keresztül mutatja be a város történetét (lásd: JUHÁSZ 2002).

Alkalmazott módszerek, források: A települési örökség feltárása több tudományterület módszertanának együttes alkalmazását követeli meg, úgymint az építészettudományét, a földrajzét, a néprajzét, a történettudományét és a társadalomtörténetét. Mindezen szakterületek kutatási gyakorlatából kellett összeállítani a vizsgált téma szempontjából szükséges empirikus munkamenetet. A vizsgálandó szempontok: a táji kapcsolat alakulása, az utca és telekformák változása valamint az egyes házformák feltárása voltak. Mindezen alaktani folyamatokat pedig egy társadalomtörténeti szempontú magyarázat révén értelmeztem, amihez történeti, demográfiai ismeretek szükségesek. Igaz ugyan, hogy a történeti háttér főként a szakirodalmi munkák alapján volt megrajzolható, de a huszadik század második felének tanulmányozásakor nem hagyhattam figyelmen kívül az interjúalanyok visszaemlékezéseit sem. A módszertani apparátus két részből tevődött össze: a forrásfeltárásból, illetve a helyszíni terepmunkából. A forrásfeltárás gerincét a történeti és a jelenkori térképeket valamint a statisztikák képezték. A terepmunka részeként az utcaképek fotódokumentálását, archív fotók felkutatását, a kiválasztott házak alaprajzi felvázolását és a homlokzatok mérését kellett elvégezzem, valamint strukturált interjúkat is készítettem.

A történeti térképek legalapvetőbb forrását a településkutatások során rendszeresen használt két katonai felmérés jelentette, amelyek ma már DVD kiadványon bárki számára könnyen hozzáférhetők vagy a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban lemásolhatók (a térképek részletes adatairól lásd a térképi forrásokat a dolgozat végén). Mindezekon kívül kataszteri és rendezési térképeket és topográfiai kiadványokat gyűjtöttem össze. Mecenzéf első kataszteri felmérését a Rozsnyói műemléki hivataltól, 18. századi ábrázolását és Torna 19. századi határrendezési térképét a Kassa járási levéltárból sikerült megszerezni.³⁷ Szintén itt voltak megtalálhatóak az ötvenes-hatvanas években kiadott 1:10 000-es topográfiai térképek. A mai állapotokról az interneten fellelhető források tudósítanak. Egyrészt a Google Earth műholdfelvétele, amelyen a két település szerencsés módon igen jó felbontásban látható. A szlovák kataszteri hivatal által működtetett portálon voltak elérhetőek az aktuális kataszteri térképek, míg a topográfiai térképek a szlovák térképészeti intézet honlapján tekinthetők meg. Az egyes térképi ábrázolások összehasonlításakor az állandónak tekinthető pontokból kiindulva (templom, egyes utcarészletek stb.) vetítettem egymásra a különböző korszakok településstruktúráit. A telkek vizsgálatakor nagy segítséget jelentett, hogy az interneten elérhető kataszteri térképeken méréseket is lehet végezni.

A második legfontosabb adatbázist a statisztikai összeírások jelentették. Igen sok adat volt megtalálható a már ismertetett irodalmakban, így most csak az ott nem szereplőkre hívom fel a figyelmet, illetve azokra, amelyeket táblázatos vagy grafikus formában a kutatás során feldolgoztam. Magyarország 18. század végi népesedésekor megkerülhetetlen forráskiadványt jelent a KSH gondozásában megjelenő Magyarország történeti helységnévtára (1773 –1808) sorozat, amely részeként néhány évvel ezelőtt jelent meg Abaúj és Torna ismertetése (forr: BARSÍ 2004). A 18-19. századból két forrásmunkát kell külön kiemelni, amelyek alapvető tájékozódást jelentenek a helytörténeti kutatók számára. Vály Andás és Fényes Elek munkái azért is oly közkedveltek, mert lexikonszerűen – s így könnyen kereshetően - mutatják be a korabeli Magyarország majd minden helyiségét és pusztáját (FÉNYES 1851, VÁLYI 1799). A modern statisztikai összeírások népességszám és lakóház szám adatait közli 1850-től 1970-ig a Prágában megjelent Resrospektivní Lexikon (forr: RESROSPEKTIVNÍ 1978). Ezt kiegészítve a legutóbbi szlovák népszámlálás 1980-as, 1990-es és 2001-es adataival voltak elkészíthetőek a hosszú távú trendet megjelenítő grafikonok (forr: ŠČITANIE 2001). A Kassai Statisztikai Hivatalban található meg azok a részletes dokumentumok, amelyek Kassa-vidék demográfiai, foglalkozásbeli, vallási és etnikai valamint épületekre vonatkozó településsoros adatait tartalmazzák (forr: OBCE 1999, ŠČITANIE 2001). Mindezekon kívül figyelembe vettem néhány részletesebb adatot közlő statisztikai kiadványt is az első világháborút megelőző birtokszerkezet és társadalmi rétegződés mélyebb megértése céljából (forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1910, ABAÚJ-

³⁷ Mecenzéf azon kevés Kassa környéki települések közé tartozik, amelyek rendezési terve nem található meg a megyei levéltárban.

TORNA 1914). A statisztikai forrásfeltárás részét képezte továbbá a kassai műemléki hivatalból beszerzett cédulakatalógus, amely tartalmazza a két városban található műemlékek leírását és védetté nyilvánításának idejét (forr: EVIDENČNÝ LIST).

Rátérve a helyszínen végzett munkára, elsődleges szempontként azt kellett figyelembe venni, hogy nem az egyes házak fejlődését kívántam dokumentálni, hanem a településképi örökséget. Ebből kifolyólag a legkisebb vizsgálati egység nem a lakóház, hanem az utcakép volt. Készültek ugyan alaprajzi felvételek és homlokzati rajzok egyes épületekről is, ám ezek elsősorban a településfejlődés egészének szempontjából voltak érdekesek (pl. annak megértése okán, milyen tényezők játszottak közre a zárt utcakép kialakulásában). Elsősorban tehát azt a változást igyekeztem megragadni, amely az egyes helyiségek használatának módjában volt tetten érhető, és ezt a változást nyomon követni a házak homlokzati megjelenésében. Másként fogalmazva összefüggéseket kerestem a portahasználat módja és az utcakép egésze között.

A terepunta során a történeti település egészére kiterjedő fotódokumentációt készítettem. Nem csupán az utcaképekre, de az egyes házakra, sőt a jellegzetes részletekre, pl. ablaktokokra, kapudíszekre kiterjedően. Az újabb városrészekről ezzel szemben csupán néhány, a legfontosabb jellegzetességeket rögzítő kép készült. A fotók mellett terepnaplót vezettem, amely nem csupán a felvételek alapadatait tartalmazza, de a munka során végzett megfigyeléseket is. Ezek annál is inkább hasznosak, mert saját szempontjaimon túl igen sok helyütt a lakók véleménye is helyet kap. A bejárások során ugyanis hosszabb-rövidebb beszélgetésekre került sor: voltak, akik csak a ház építési idejére emlékeztek (vagy arra sem, ez is sokat mondó adat lehet), mások részletesen beszámoltak az átépítések menetéről is, nem egyszer a szülőikig, nagyszülőikig visszaemlékezve. Idős adatközlő esetén mindez azt jelenti, hogy a század első felének lakószokásairól nyerhettem képet. A bejárások során készített beszélgetések mellett sor került hosszabb, strukturált interjúk felvételére is. A kiválasztott személyek idősebb emberek voltak. Az interjúk során elsősorban a város 1940-es évekbeli szociális topográfiáját és faluképét, valamint azok átalakulását igyekeztem rekonstruálni.

6. TORNA TELEPÜLÉSKÉPI KARAKTERVIZSGÁLATA

Elsüllyedt világok: A messze földön híres vár aljában meghúzódó Torna mezőváros a maga ismeretlenségében és csendességében, eltűnt világok egész sorát zárja magába. A vár és az impozáns gótikus templom a település középkori szerepének tanúja, a Keglevichek romosodó kastélya az 1945-ben végképp megszűnt nagybirtokrendszer hagyatéka, a szintén elhanyagolt állapotban lévő megyeháza az innen jó évszázaddal ezelőtt elvándorolt közigazgatási hivatalokra emlékeztet. A Fő utca hosszúkás alakja a távoli múltba vesző kezdetekre utal, az erre merőleges Szepsi utca kereskedőházai a kapitalizmus korában megtelepedő zsidó diaszpóra virágkorára, a Fazekas utca gazdaházai a paraszti hagyományokra utalnak. Miután 1881-ben Torna vármegye végleg egyesült Abaújjal, a város elvesztette igazgatási szerepét. Ezzel a gazdasági értelemben korábban is a két nagy regionális központ, Kassa és Miskolc erőterébe ékelődött város valódi városi funkció hiányában a környék falvainak sorába tagozódott be (BÁCSKAI-NAGY 1984: 281). S bár a szocialista településpolitikának köszönhetően ma mind népességszámát, mind szerepkörét tekintve kimagaslik a szomszédos kistelepülések gyűrűjéből, Kassa-vidék nyugati alközpontjává mégsem válhatott, hiszen Szepsi gyarapodásával nem vehette fel a versenyt. Torna ma azon nagy múltú kistelepülések sorába tartozik, ahol a műemléki örökségben rejlő potenciák kihasználatlanul hevernek, de ahol azok kiaknázása nem csupán építészeti szempontból, de a város egész fejlődését tekintve komoly haszonnal járna.

6. 1. A TÖRTÉNETI VÁROS KIALAKULÁSA

A város sziluettjének koronája, a vár: A város látképének legmeghatározóbb eleme a vár, amely azonban nem szerves része a település életének. A karszthegység falszerűen emelkedő háttére előtt egy viszonylag magas, mintegy 375 méteres, kúpszerű képződményen emelkedő rom a 19. század romantikus világképébe illő téma volt (**12. ábra**). A várdomb a Szádelői-fennsíkhoz kapcsolódik, abból egy keskeny gerinccel félszigetszerűen nyúlik ki, így a Kassáról-Rozsnyóra vezető, illetve a Bódva menti út ellenőrzésére egyaránt alkalmasnak bizonyult. Az Árpád-korban mindennek még csekély jelentőséget tulajdonítottak, amit jól jelez, hogy az erdőispánság székhelye nem itt, hanem a közeli Görgön volt (GYÓRFFY 1987: 40). A várat csak a 14. században kezdték el kiépíteni magánbirtokosok (GÜNTHEROVÁ 1967: 338). Ebben az évszázadban a domb alatti település már hosszabb múltra tekinthetett vissza, hiszen 1263-ban a tizedszedés kapcsán már felmerül a neve (SÁRKÖZY 2006: 96). Ugyanakkor a megyei közigazgatás végelegesen csak a vár felépítése után, a 15. század elején rendezkedett be Tornán (KRISTÓ 1988: 391).

A szabálytalan alaprajzú vár nevét így az alatta elterülő faluról, illetve az itt székelő, szintén a birtok nevét felvevő családról kapta (SÁRKÖZY 2006: 97, **13. ábra**). A „Tornafőnek” nevezett erődítményben ma is jól kivehető az öregtorony négyzetes tömjé. A legrégebb lakótorony körül - „amint az alkalom és a dolog hozta” évszázadok alatt kiépült a ma is látható szabálytalan alaprajzú együttes (forr: BÉL 2002: 70). A 16. században a tüzérségi fegyverek elterjedésével újabb bástyákat emeltek. A város és várának viszonya a háborúktól és portyázásoktól hangos török korban megváltozott. Utóbbi egyre inkább tartozékává vált az oltalmat adó erődítésnek, amit a „Tornaalja” névhasználat a békés 18. században is megőrzött (forr: BÉL 2002: 73). 1864-ben Pesty Frigyes helynévtárában ugyanakkor már azt olvashatjuk, hogy csak a „jelenleg divatozó neve ismeretes országszerte” (azaz Torna, forr: PESTY 2002: 312). A Pesty féle kérdőívre adott válaszokból az is kiderül, hogy a helybeliek

szerint a város a fellegvártól kölcsönözte nevét. A magaslat hadászati jelentőségét 1685-ben veszítette el, mikor is Lipót parancsára a császári katonák felrobbantották (SÁRKÖZY 2006: 99). A kőben gazdag vidéken sem a parasztnak, sem a földesúrnak nem érte meg elbontani a még álló falakat, így azok viszonylag jó állapotban maradtak fenn a tizenkilencedik század közepéig. Egyes helyiségeken még a tetőzet is megmaradhatott, hiszen 1848-ból arról értesülünk, hogy az itt beszállásolt katonák gondatlansága folytán lakhatatlanná lett valamennyi épületrész (SÁRKÖZY 2006: 99). A várba egy hatalmas rondellán át lehetett bejutni, ahonnan egy éles kanyarral ért az ember az öregtoronyhoz is otthont adó belső udvarra. Itt még láthatók az egykori palota maradványai is. A magasba törő falon alaktalan nyílások emlékeztetnek az egykori ablakokra (forr: SZATMÁRI 2009).

Településképző erők: Láthattuk, hogy Torna történetében a vár csupán a 15-17. században játszott jelentős szerepet. Topográfiai mindez abban mutatkozik meg, hogy maga a település nem a meredek hegyoldal lábánál, hanem a Bódva folyó termékeny síkján alakult ki, s onnan a török háborúk idején sem húzódtott északabbra. A település középkor végére kialakuló központi szerepkörét mindenekeelőtt a természetföldrajzilag meghatározott közlekedési pozíciójával magyarázhatjuk, mivel a Bódva-völgyére rácsatlakozó, Kassáról Szepsin át érkező út itt kétfelé ágazik. Egyrészt délre tart, Miskolc irányába, másrészt a Torna patak völgyén nyugatnak, Rozsnyóra (Forr: ELSŐ KATONAI). Nem tévedünk nagyot, ha Görgő szerepvesztését Tornával szemben részben e földrajzi tényezőkre vezetjük vissza.

Mind a József-kori, mind a második katonai térképen jól kivehető, hogy várostól délre, a Torna és az Áj patak, valamint a Bódva összefolyásánál körülbelül másfél kilométer széles vizenyős rétság terült el, amelyet csak a huszadik századi vízszabályozások tüntettek el végérvényesen (**14. ábra**). Bár az év jelentős részében ez a terület száraz volt, sem állandó településnek, sem forgalmas kereskedelmi útnak nem volt alkalmas (forr: ELSŐ KATONAI). Torna tehát a folyótól kissé távolabb, attól jó egy kilométerre alakult ki. Észak felé a várhegyhez csatlakozó karos felszínű mészkőszirtnek veti a hátát, amelyet a tizennegyedik század óta álló gótikus templom koronáz. A kiemelkedés alatt egy időszakos vizektől megkímélt kb. 500 méter széles plató képezi a történeti településmagot, amitől keletre és nyugatra szántónak alkalmas síkság terül el.

Végül a településképződés alapfaktorai között meg kell említenünk néhány kisebb vízrajzi tényezőt. Közvetlenül a főtér szomszédságában hőforrás fakad, amely évszázadokon keresztül halastavat táplált, de a hatvanas évek vízrendezései után csak az üres mederfenék maradt meg. A motorizáció előtt komoly gazdasági potenciált jelentett, hogy a termásvíz a legnagyobb telek idején sem fagyott be, így a tó kivezető árkához telepített malom egész évben üzemelhetett. A településtől északkeletre az Udvarnok felől érkező patak vizének felfogásával legkésőbb a 18. században egy nagyobb halastavat is létesítettek, amely horgászásra ma is alkalmas. Partjáról gyönyörű kilátás bontakozik ki a Szádélői völgyre és magára a városra, a felette magasodó fellegvárra. A tóból kifolyó víz keresztezi a belterületet, majd a már említett Áj-vizével egyesül. A városon ma tehát két patak folyik át, de a 19. században még létezett egy harmadik meder, amely a templom körüli kopár lejtőkről vezette le a csapadékot a Fazekas utca nyugati telkeit keresztezve.

6. 2. TORNA TÖRTÉNETI SZERKEZETE

Magának a kataszteri határnak az alakja a város és vidékének történeti viszonyát őrzi. Ismert, hogy az Árpád-korban Torna környéke királyi erdőispánság volt, amely csak a 13. században alakult nemesi vármegyévé (KRISTÓ 1988: 391). A feltehetően csak az oklevelekben létező óriási kiterjedésű uradalom az idők folyamán felaprózódott. A Torna környéki falvak említése jó egy évszázaddal, néhol még ennél is későbbi, mint a városé (15. ábra). Torna tehát régebbi képződmény, ha úgy tetszik az ősközség, amelynek határában alakulhattak ki a másodlagos települések. Különösen szembeöltő ez a két erdővidéki település, Áj és Ájfalucska esetében, amelyekről az első híradások csak a 14-15. század fordulóján születtek (forr: RESROSPEKTIVNÍ). Ennek a viszonynak a lenyomata, hogy az eredetileg Jászóig-Mecenzéig terjedő határból a két említett község kivált, s így csupán egy keskeny, északi nyúlvány maradt a város tulajdonában.

Torna a környék nagyobb helyei közé tartozik, így szinte természetes, hogy már a történeti időkben is több utcára, ha úgy tetszik negyedre, városrészre tagozódott. Ezek nevei részben ma is élnek a közbeszédben (Békástokaj, Koplaló), mások a kutatás során voltak elkülöníthetők, mint pl. a zsinagóga környéke. A városrészek történetisége természetesen relatív fogalom, ami alatt itt a 20. század közepéig kialakult szerkezetiséget kell érteni. Megfelelő adatok hiányában az egyes részek keletkezési idejét csak hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni a ma is látható szerkezeti sajátosságok, a történeti térképek és a műemléki, történeti kutatások segítségével (16. ábra, 17. ábra, 18. ábra, 19. ábra).

- (1) Magterület: egy nem egészen szabályos keresztutcsás rész, amelyet a Fő utca, a fölötte magasodó templom és a Kassa-Szepsi út alkotnak: 11-15. század, nyugati keresztengely 18-19. század.
- (2) Kastély kerttel és halastóval: 17. század.
- (3) Békástokaj: 19. század.
- (4) Fazekas utca: 18. század vége 19. század eleje.
- (5) Koplaló: 18. század, vagy még korábbi.
- (6) Templom utca: 18. század vége, 19. század eleje.
- (7) Zsinagóga környéke: 19. század második fele.

(1) Magterület (20. ábra): A korai középkori településmag az egymással „V” alakot bezáró két kisebb patak közötti hordalékkúpon alakult ki. Az átmenő útra merőleges Fő utca egy közepén kissé kiszélesedő egyenes tengely, amely sajátos viszonyban áll a templommal, hiszen az attól kijebb, egy magaslaton áll (21. ábra). A korai alapítású egyházi vagy főúri központokra különösen jellemző, hogy azok nem a síkon (a későbbi vagy a már meglévő település területén belül) hanem valamely közeli magaslaton épültek fel (KOVAČEVIČOVÁ 2000: 144).

A tornai templom létrejöttében elsősorban a feudális hatalmi törekvések játszottak szerepet. Közvetlenül a király alapította, aminek köszönhetően különleges kiváltságok illették meg, mint pl. a szabad papválasztás vagy az egyházi tized egy része (JUHÁSZ 2002: 17). Hasonló jogokat a középkorban a hospes települések élveztek, de Torna nem tartozott ezek közé, amit szerkezete is igazol. Nem csupán arról van szó, hogy főtere eltér az ezekre jellemző orsós alaktól, de attól is, hogy a telkek szélessége nem mutat szabályosságot. A Szepsi utcától délre eső szakaszon 9 méteres telek éppúgy előfordul, mint 20 méteres, 16 vagy 11 méteres. Joggal feltételezhető, hogy a település kialakulása egy hosszabb fejlődési periódust ölelt fel. A tornai Fő utca egykor egy nem túl jelentős távolsági út bevezető szakasza lehetett, amely Tornaújfaluvá kötötte össze a várost. Az első katonai felmérés még jelöli ezt az útvonalat, de a 19. században már csak a korszerűsített, kisebb hidakkal kiépült zsarnói úton át haladt a regionális forgalom.

Felmerül a kérdés, hogy a Fő utcára merőleges Szepsi utca középkori eredetűnek tekinthető-e? Régészeti adatok híján csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Annyi bizonyos, hogy Torna a középkorban nem lehetett

szabályos keresztutcsás település, legfeljebb a kassai út keleti szakaszán állhattak házak. A Fő utcától nyugatra ugyanis még az első katonai térkép is csak szórványos házcsoportokat jelöl. Márpedig a 18. század végén a város lakossága a 16. századnak két-háromszorosára tehető. A középkor végi településnagyságot hozzávetőlegesen mutató 1564-es összeírás adataira támaszkodva tehát azt feltételezhetjük, hogy a Fő utca mellett esetleg a Szepesi út keleti szakaszán állhatott még néhány ház. A 16. század végén adózó porta 23 darab volt, amihez hozzávehetjük a jelentős számú jobbágytelken kívüli jogállású családfőket is. A lovászok 5-en, a kocsisok és a zsellérek 6-an voltak, továbbá 2 vigyázó, 2 pusztai ház egy-egy lakatos, borbély és mosónő státuszából állott a városi népesség (CSIKVÁRI 1939: 211). A közel ötven adózó porta mellett nemesi státuszúaknak is kellett lenniük. A mai Fő utcán elférne ennyi porta, ám figyelembe kell venni, hogy a legkorábbi, 19. századból származó hiteles telekfelmérés már a török kort követő jelentős birtokaprózódás utáni állapotokat rögzítette.

A Fő utca kapcsán még ki kell térni két kisebb közlére. Keletkezési idejük feltehetően már az újkorra tehető, hiszen eredetileg a beépített terület nem, vagy alig lépett túl rajtuk. A nyugat felé kivezető utca funkciója egyértelmű, a központot köti össze a zarnói úttal. A kelet felé kivezető leágazás a párhuzamosan futó Békástokajjal teremti meg az összeköttetést. Kialakulását eredendően azonban nem ez a funkció, hanem a belső legelőv elérése tette szükségessé. A Fő utca déli határát egykoron egy kisebb vízfolyás képezte. Emiatt az egy tagban lévő, közösen használt úgynevezett Füzes legelő elérése a házsorok megkerülésével nem volt egyszerűen megoldható. Szükségessé vált tehát egy szolgalmi út kijelölése, hogy a jószágok ne a kerületet jelentő Szepesi út- Fő utca útvonalon át járjanak ki a legelőre.

(2) A kastély együttes (**22. ábra**): A hipotézisek alapján megrajzolható középkori településszerkezethez képest a 17. század nagy változása, hogy a váralja helyzet megszűnt, s helyette egy püspökváros alaprajz bontakozott ki. A kastély központi telke majd akkora, mint a Fő utca telkeinek egynegyed része. Az uradalmi központ kiépülése a 17. századra tehető, mikor is a fellegvár kezdte elveszíteni jelentőségét. Az eredeti kúria egyszerű falusi faház lehetett, szoba-oldalkamra-pitvar beosztással (H. TAKÁCS 1970: 245). Az új földesúri rezidencia központi épülete az 1686-90 között elkészült Keglevich-kastély. Az épület a késő reneszánsz sarokbástyás alaptípushoz tartozik (forr: EVIDENČNÝ LIST). A bástyák kevésbé védelmi igényből, semmint dekorációs, hatalomrepresentációs céllal épültek. Rohbock metszetén a mai épületnél jóval összetettebb, pavilonos elrendezés látható, ám nem tudni, hogy ez hiteles ábrázolás-e vagy a romantikus háttér-e a kertnek. Az első katonai felmérés is a maitól eltérő alaprajzot mutat, egy zárt udvaros formát. A kastély építészettörténetéről rendkívül keveset tudunk. Annyi biztos, hogy az épületet 1748-ban átépítették, klasszicizálták, valamint gazdasági melléképületek is létesültek (H. TAKÁCS 1970: 245). A kastély körül romantikus angolparkot létesítettek, amelynek központi motívuma a hévíz táplálta halastó volt, ahonnan szép rálátást nyílt a várromra is (**23. ábra**). A kastély nem egyszerűen egy épületet jelent, hanem egy társadalmi formát, amely mint egy kicsiny abszolutista hatalom maga köré szervezte a gazdasági tevékenységeket. A halastó körül 10-12 darab szabálytalan alakú, a legkülönbözőbb méretű telek volt található, amelyeken egy kisebb kúria, sörfőzde és egy télen-nyáron működő malom is állott (Forr: BÉL 2002: 73). A telekszerkezet túlélte az uradalmi időköt és máig egy különös, némileg szórt beépítésű területet implikál a keskeny nadrágszíjparcellák meghatározta városban.

(3, 4) Békástokaj és a Fazekas utca (**24. ábra**): A 18. század jelentős népességnövekedést hozott, amelyet természetesen a város szerkezete is követett. A Fő utcáról kifutó hosszanti parcellák végében megkezdődött a mai Fazekas utca és Békástokaj benépesülése. Bár fenntartással kell kezelnünk az 1715-ös és 1720-as összeírásokat - amelyek szerint 10, illetve 7 háztartás alkotta volna Tornát – annyi bizonyos, hogy az 1787-es II. József féle népszámláláskor feljegyzett 1314 lakos jelentősen meghaladta a kuruc háborúk utáni összlétszámot (Forr: ÖSSZEÍRÁS 1715, 1720., NÉPSZÁMLÁLÁS 1787). A 17. században nem csupán a portyázások és a járványok, de a vallási küzdelmek is hozzájárultak a demográfiai hanyatláshoz. Miután a zömmel reformátussá lett Tornán a Keglevichek kerültek 1653-ban az uradalom kegyúri székébe, az ellenreformáció megfelelő

támogatást kapott. Előbb egy kisebb kápolnát építettek, majd 1671-ben a régi templomot is visszafoglalták (JUHÁSZ 2002: 34). Az 1700-as évek fordulóján kitiltották a városból a reformátusokat, akik a közeli Szádelőre és Ájra költöztek (BODNÁR 2002: 84).

Az első katonai felmérésen a feltételezett középkor végi állapotokhoz képest döntő változások elsősorban a külvárosok kiépülése kapcsán figyelhetők meg. A település terjeszkedése a patakmedrek irányába haladt, a Fő utcával többé-kevésbé párhuzamos tengelyek nyitása révén. Békástokaj telekformáiban ma is kimutatható, hogy a Fő utca telkeinek átvágása révén alakult ki. Történeti formájában egysoros utcáról beszélhetünk, amely a 19. század első felében épült be véglegesen. A patakon túl rendkívül kicsiny kertek terültek el, az úgynevezett Káposztaföldek.

A Fazekas utca ezzel szemben kezdettől fogva kétsoros fejlődést mutatott. Telekszerkezete ennek is a Fő utcai házhelyek szélességét követi. A Fazekas utca neve némileg félrevezető, hiszen lakosai főként gazdálkodók voltak. Nem véletlen, hogy az elnevezést az utóbbi évszázadban kiszorította a szomszédos községre utaló Zsarnói utca változat. Bár a fazekasok relatíve a legnépesebb kézműves csoportot alkották Tornán, jelentőségük más iparágakhoz hasonlóan csak a helyi keretek között értelmezhető (POZSGAI 2000: 28). A 19. században mintegy 70-80 család foglalkozott valamilyen iparral. A tornai kézművesek egy kisebb csoportja számára a mezőgazdaságon kívüli megélhetés hosszú távú vagyonszerzési stratégiát jelentett. Nem egy közülük a mezővárosi gazda elitbe is bekerült (POZSGAI 2008: 267). Az iparosok e csoportja a központi telkeket, elsősorban a szerepében ekkor megerősödő Szepesi utcát részesítette előnyben.

A kézművesek döntő többsége ugyanakkor éppen fordított utat járt be. Elszegényedő jobbágycsaládból származott, és a mezőgazdaságon kívüli megélhetést kényszermegoldásnak tartotta. Szerény jövedelmük kiegészítéseként 2-3 holdas birtokkal, főként szőlővel rendelkeztek (POZSGAI 2008: 267). Ebből következően a tornai kézművesek előállította termékek minősége és mennyisége csak a város és közvetlen környékének igényeit tudta kielégíteni, így a városiasodás mozgatórugója kizárólag a közigazgatási szerepkör volt és maradt a 19. század közepéig (BÁCSKAI-NAGY 1984: 354).

A kényszeriparosok főként az imént tárgyalt utcákban és a később kialakuló Templom utcában telepedtek meg (**25. ábra**). Ezeknek a telkeknek az átlagos mérete messze elmarad a központi gazdatelkek házhelyitől. A Fazekas utca déli részén, a Kenderföldek tövében például egészen kicsiny, alig 300 négyzetméteres házhelyek is kialakultak. A Szepesi úton pl. egy mészáros telepedett meg, aki a hosszanti telekből mindössze egy háznyi részt hasított ki magának (153-as parcella, POZSGAI 2000: 40). A Fő utca Békástokaj felé eső telkeit 2/3-ad 1/3-ad arányban osztották meg, előbbi javára. Így miközben a Fő utcában a telkek mélysége átlagosan 90 méter, addig Békástokajon csupán 50-60 méter. A Fazekas utca felé eső telkek felosztása közelít ugyan a fele-fele arányhoz, de ne feledjük, hogy ebben az időben a telkeket egy vízfolyás keresztezte, ami nagyban hátráltatta a beépíthetőséget. A tárgyalt két utca létrejöttének szociológiai mozgatórugója elsősorban az örökösödési rendből következő birtokaprózódás. Már a II. József féle összeírás idejében is kisebbségben voltak a telkes jobbágyok (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1787: 246), amely helyzet a későbbiekben sem változott. A fiúörökösök csak akkor vehették át a családi földet, ha mindkét szülő elhalálozott. Mindennek építészeti következménye az, hogy a telkeken gyakran kettős, néhol hármas, egymással szoros rokoni és gazdálkodási viszonyban élő háztartás jött létre. Az örökösödés megtörténte után az egység rendszerint felbomlott, ennek a következménye a megosztott hosszanti parcella. A belső házhelyek aprózódásával párhuzamosan a határban fekvő földek is szétforgácsolódtak, ami a megélhetési alapok szűkülését, áttételesen a népesség gyarapodásának lassulását vonta maga után.

(5) Koplaló (**26. ábra**): Már az első katonai felmérésen feltűnik egy kisebb házsor, amely nem csatlakozik közvetlenül a város szerkezetéhez. A Koplalónak nevezett városrész neve önmagáért beszél. A történelmi város

legszegényebb utcája ez, amely manapság is szegénynegyednek számít. Keletkezéséről csak feltételezésekkel élhetünk. Nem kizárt, hogy kezdetben a cigányság lakhelyéül szolgált. Legkésőbb a 18. század óta kimutatható a zenészként és kovácsként dolgozó cigányság jelenléte (BODNÁR 2002: 86). A Koplaló kialakulásának másik magyarázata lehet a 15-17. században fénykorát élő vár településképző ereje. Ebben az esetben egy félbeszakadt fejlődési láncszem, amely összekapcsolta volna a külön életet élő fellegvárat a lenti mezővárossal. Annyi bizonyos, hogy a telekosztás nem jobbágyi eredetű. A házhelyek olyannyira kicsik (400-500 négyzetméterese), hogy azokon semmiképpen sem alakulhattak ki életerős paraszti kisgazdaságok. A Koplaló népességének megélhetését csak a szerződéses mezőgazdasági munka vagy a már említett egyéb kézműves, zenész foglalkozások biztosíthatták.

(6) Templom utca (**27. ábra**): Nem sokkal volt jobb helyzetben az a szegénység sem, amely a 19. századra is átnyúló telekaprózódás következményeként a Szepsi út házhelyinek megosztásával alakította ki otthonát. A város népessége a 19. század közepén elérte a kétezret, amely után jelentős visszaesés következett. A népességnövekedés utolsó periódusában épült be a Templom utca. Lakossága túlnyomórészt törpebirtokosokból állott, közöttük jó néhány kényszeriparossal. A szegénység jellegzetes foglalkozásának számított, és relatív nagy hírnévre tett szert a tornai kenderfeldolgozás (G. FEKETE- IVÁN 1999: 14). A Békástokajnál és a Fazekas utcánál egyértelműen kisebb méretű házhelyek egy enyhe ívű „S” formát adó utcát határolnak. Ez Torna egyetlen történeti utcája, amely nem a patakmedrek szintjén jött létre, hanem onnan a karfennsík irányába kapaszkodik fel. Középtájon egy romantikus hatású keskeny gyalogos köz köti össze a Szepsi utcával.

(7) A Zsinagóga környéke (**28. ábra**): A tornai zsinagóga 1890-ben készült el, majd 1928-ban kibővítették (JUHÁSZ 2002: 62). Az egykor hozzá kapcsolódó épületekkel, mint a rabbi lakás, a fürdő és az iskola egy nagyobb városzéli telken helyezkedett el, amely a kastélyt körülvevő szabálytalan formájú telekegyüttes része. A 18. században még nem találni izraelitákat a városban, Fényes Elek is csupán 9 főről tesz említést (Forr: FÉNYES 1851: II/211). A tornai hitközség 1851-ben szerveződött meg, és ettől az időtől kezdve a gyülekezet rendkívül gyorsan gyarapodott (JUHÁSZ 2002: 62). Az 1910-es népszámlálás felekezeti besorolása szerint 320 fős közösséggel számolhatunk, amely az akkori népesség húsz százalékát tette ki (forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1910). Bár az egyházi központ a város szélén helyezkedett el, szociátopográfiai értelemben nem beszélhetünk zsidó negydről. A 19. század második felében megjelenő vallási csoport a település központi telkeit foglalta el, ahol a kisebb-nagyobb kereskedelmi egységek kellő forgalmat tudtak lebonyolítani.

6. 3. TÖRTÉNETI HÁZTÍPUSOK TORNÁN

A népi építészet rétegei: Torna építésze a mezővárosi fejlődés és közigazgatási rang ellenére a 19. század végéig lényegesen nem tért el a környék paraszti hagyományaitól. A huszadik században megfigyelhető parasztpolgári építésmód sem számít különlegességnek, hiszen a környék módosabb falvaiban is hasonló tendenciák érvényesültek. Torna házállományának népi rétegén belül elsősorban a szociális különbségek a feltűnőek, és csupán ezen a szűrőn keresztül következtethetünk a házfejlődés menetére. A vályogot használó szegénység legegyszerűbb lakóházai korántsem biztos, hogy egyben a legrégebbiek is. A mai településképpen kimutatható népi lakóházak a 19-20. század modernizációját képviselik, amin belül megfigyelhető egy a hagyományos térstruktúrához ragaszkodó, anyaghasználatában a vályogot (is) alkalmazó szegényesebb alaptípus, és a polgárosodó, a zárt utcafront felé elmozduló módosabb kőépítészet. Nemcsak Torna, de egész Abaúj népi építészetét nagyjából egységesnek látták a kortársak (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 379). A városban megfigyelhető háromszatú parasztház ráadásul nem csak a megyén belül, de az egész Alföldön

általános volt. Az épülettípus ismertsége miatt itt csupán néhány, a helyi hagyományokkal összefüggésbe hozható részletre hívom fel a figyelmet (BARABÁS-GILYÉN 2004: 24, ISTVÁNFI 1997: 191).

Ilyen mindenek előtt az építőanyag. A templom feletti karsztos fennsíkról a parasztek szabadon hordhatták telkükre az úgynevezett „tört” köveket. Megmunkálásukra nem fordítottak különösebb gondot. Természetes formájukat meghagyva, vastag sár tapasztással rakták egymásra a köveket (29. ábra). Az ablakok, ajtók illesztésénél pedig szívesebben használtak sártéglákat, később pedig égetett téglákat, semmint a kődarabok faragásával próbálkoztak volna. Az ilyen falazat csak anyagi értelemben tekinthető szilárnak, valójában technológiailag ugyanúgy nem alkalmas az emeletes épületek felhúzására, mint a vályog. A kő használata tehát nem hozott lényeges változást. A tornai ház mindvégig falusias megjelenésű maradt, még ha voltak is bizonyos városias vonásai, mint az előkert hiánya, a falazott oromzat vagy a hangsúlyos utcai front. Mindezek azonban nem olyan jellegzetességek, amelyek a környező falvakból teljességgel hiányoztak volna, és valamiféle saját városias köntöst adtak volna Tornának. A tornai építészetben vertikális növekedését csupán a terepadottságokhoz történő igazodás kényszerítette ki (30. ábra). A merdek Templom utcán a házak végén már kibújik a földből a pince –legalábbis ott, ahol egyáltalán ástak pincét. Nem csupán az anyaghasználat sajátosságai nem voltak adottak egy zártabb, vertikálisan növekvő városiasabb beépítéshez, de a másol katalizátorként működő polgári fejlődés is hiányzott. A 19. században Torna nem volt képes kiemelkedni a környező falvak paraszti világából, aminek következményei között a legsúlyosabb az elvándorlás számlájára írható demográfiai stagnálás volt (31. ábra).

A megrekedtség háttérében elsősorban a paraszti gyarapodást gátló földhiány állt. A krízis egyik lehetséges megoldása lehetett volna az alternatív, nem agrárjellegű foglalkozások megerősödése, önállósodása és kiválása a paraszti rendből. Erre azonban nem került sor, s éppen ezért a más településeken a városias házfejlődést előmozdító iparos rétegek Tornán nem alakítottak ki saját házformát. A mezőgazdaságból kilépők túlnyomó hányada ugyanis kényszerből hagyott fel a termeléssel, és csak átmeneti megoldást látott a nem agrár foglalkozások gyakorlásában. A tradicionális tornai építészetben a parasztság és az iparosság lakóházai közötti eltérés legfeljebb annyiból állott, hogy a hátsó szobát - vagy, ha a család túl nagy volt az istállók valamelyikét - műhelynek rendezték be.

Felmerül a kérdés, hogy a ma megfigyelhető falusias háztípus előtti időkben esetleg más, városiasabb formák léteztek volna. A felvetést az indokolja, hogy az első katonai felmérés ábrázolása szerint Torna utcaképét a zártság jellemezte. Hatvan évvel később azonban a térképszerkesztők már csak oldalhatáron álló házakat jelöltek. Nem tűnik valószínűnek, hogy ilyen rövid idő alatt, ilyen nagymérvű falusiasodás zajlott volna le. Kézenfekvőbb magyarázat, hogy az első katonai térkép a megyeszékhely státuszát jelölte a városias házak feltüntetésével. Mindemellett felmerül egy másik magyarázat is, amely azonban egyértelműen nem bizonyítható. Eszerint a 18. században jelölt zárt utcaképet a házhoz csatlakozó fedett nagykapu biztosította volna. A kevés archív fotó alapján a Fő utcán két helyütt is kimutatható, hogy a 20. században eltűnt a nagykapu, és nem zárható ki, hogy ez a folyamat a város rangjának fokozatos elvesztésével párhuzamosan már korábban megindult. A kérdés eldöntése azért is problematikus, mert a központ mai hézagosan zárt mezővárosias utcaképe lényegében rántott a korábbi belvárosra, eltüntetve ezzel annak korábbi arculatát.

Tovább folytatva a tornai parasztházak sajátosságainak tárgyalását, egy tipikus, bár korántsem egyedülálló jelenségre, a hosszanti növekedésre érdemes felhívni a figyelmet. A soros hozzáépítés nem csupán a közös tető alatt csatlakozó lakóhelyiségekre vonatkozik, de melléképületekre is. Igaz, ez alól is találni jelentős számú kivételt. A Templom utca rövid telkein például helyhiány miatt a melléképületeket a házra merőlegesen tájolták. Maga a tornai parasztház ma kimutatható formájában már két lakószobából állt, amelyek a közepén elhelyezkedő konyhából voltak megközelíthetőek (első ház– konyha - hátsó ház, külön bejáratú kamra). A módosabb gazdáknál – ahol nem kényszerültek rá a kétháztartásos lakásmódra – az első házat nem lakták, amit a

parádesház, vendégház elnevezés rögzített. A korábbi pitvarból kialakuló konyha legnagyobb részét a szabadkéményes tüzelőberendezés foglalta el. Majd csak a második világháború után jött divatba, hogy a kemence kibontásával a konyhát hosszában megosztották, és az északi fal mentén kamrát, esetenként fürdőt alakítottak ki. A hátsó ház volt a tulajdonképpeni hálószoba. A további helyiségek száma nagyban függött a tulajdonos anyagi helyzetétől. A keskeny kamra szinte mindenhol megtalálható, és egy kisebb istálló is. A módosabb gazdáknál ugyanakkor már két istálló, valamint raktárhelyiségek is csatlakoztak az épülethez. Az így kialakuló hosszúházak – a helyi szóhasználatban vonatos házak – legkisebbike 15 méter, de akad köztük 40 méter mélységű épület is.

A hosszúházak kialakulását rendszerint nem a gazdák jómódja, hanem éppen ellenkezőleg, a telekaprozódással járó elszegényedés okozta. Mivel a földek döntő többsége az uradalom tulajdonában volt, a tornai parasztgazdaságok a 19. század legelejére törpebirtokokká váltak. A földtulajdon csökkenése és a lakóházak méretnövekedése között – legalábbis első ránézésre – ellentmondás feszül. A valóságban azonban a hosszúház nem egy, hanem két háztartást takart. Ezek a duplalakásos porták ott alakultak ki, ahol még volt a család tulajdonában megművelhető mennyiségben termőföld. Elsősorban a gazdák lakta Fazekas utcában és a Fő utcán. Szintén csak itt voltak megtalálhatóak a paraszti üzem legtekintélyesebb melléképületei, a kert végében álló csűrök. Utóbbiak egyáltalán nem voltak általánosak. Részben ezért, részben pedig mert a különböző telkeken különböző mélységben helyezkedtek el, sosem alkottak zárt láncolatot.

A huszadik század három hullámban modernizálta a tornai parasztházat: előbb az oromzatokat - néhol a hozzátoldott tornác révén igen jelentős mértékben - majd a tetőszerkezeteket, végül egy új építésmódot megelőlegezően a magasföldszintté fejlődő pincék elterjedésével a ház egész tömegét. Az átalakulás kezdetei a két világháború közötti időig nyúlnak vissza, és a hatvanas évek végén megjelenő tipizált családi házak megjelenéséig tartanak. Legelőször az akkor már a Szepsi utcán és a Fő utca egy szakaszán szép számmal álló polgári mezővárosi házak eklektikus oromdíszjeinek utánezetei jelentek meg a parasztházakon. A tornai népi eklektika nagyrészt a renoválások áldozata lett. A kevés megmaradt emlék alapján elmondható, hogy a díszítést a visszafogottság jellemezte. Szinte minden ház megtartotta fehér alapszínét. Ritkán találni sárgára vagy kékre festett falakat. A tagozatok alkalmazása jobbra az ablakkeret körüli vakolatsávokra és esetlegesen az épület két szélén futó egy-egy lizénára szorítkozott.³⁸

A húszas-harmincas és negyvenes évek legnagyobb változása a nád- és zsúpfedéses házak eltűnése volt. Tűzvészek, majd a második világháború pusztításai, és az azt követő helyreállítás koptatta ki végleg a növényi héjazatot Tornáról. Az utolsó reliktumokat a hatvanas években cserélték le. A legrégebb kimutatható hagyományos tornai fedélszék egyszerű nyeregtető volt, amely a felfalazott oromzat mögött ért véget (**32. ábra**). Annak ellenére, hogy ez a megoldás igencsak megnövelte a házak optikai tömeghatását - és ezzel egyfajta városias külsőt biztosított - a tornai parasztság a huszadik században mégis elavultnak érezte. Az idősebbek sem tudták megmondani, honnan származott és miért terjedt el az eternit héjazatú alulkontyolt tetők divatja (**33. ábra**). Annyi bizonyos, hogy részét képezte annak a kultúraváltozásnak, amely messze kilépve a paraszti világ zártágából, képzett mesterek révén gyorsan terjedt az egész Kassai-medencében. Az új technikák nem csak a tetőt, de a módosabb házaknál az udvari hosszoldal képét is átrajzolták (**34. ábra, 35. ábra**). Az esztergált elemekből összeállított tornácmegoldások a módosság státuszszimbólumainak számítottak. Máshol megelégedtek egy utcafelőli oszlop felhúzásával. Bár szép számmal akadnak tornácos házak éppúgy, mint alulkontyolt tetős porták, mindezek az újítások igencsak lassan terjedtek, és a népi házállomány döntő hányadát érintetlenül hagyták.

³⁸ A megye szlovák falvaival ellentétben, ahol is a díszítményeket előszeretettel festették a faltól eltérő színűre, Torna házai egytónusúak.

Nagyobb tömegű átépítésekre csak háború utáni újjáépítés során nyílt mód. Ekkoriban legszívesebben a sima kontyolt tetőt alkalmazták, és a tornácok kialakítását sem tartották fontosnak. A parasztházak arculatvesztése végül a négyzetes ablakok megjelenésével, és a tükörsima vakolatok alkalmazásával következett be. Ez a hatvanas évek végéig zajló folyamat egybeesett a házbővítési szokások virágkorával. A háború előtti szokásokhoz igazodóan egyrészt egy második utcai szobát alakítottak ki, másrészt az új házaknál a pince megmagasításával egy fél szuterén alapot. Néhol a két megoldást együttesen is alkalmazták.

A két utcai szobás – a helyi nyelvhasználatban vinklis - ház már a két világháború között sem volt ismeretlen a tornai paraszt társadalomban. Mintaként nem kellett messze utazniuk, hiszen a Fő utcán és a Szepsi utcán a századfordulón már tucatjával álltak ilyen épületek. Ám míg ott többnyire a bolthelyiség kialakítása indokolta a bővítést, a népi lakóházaknál inkább a presztízsszempontok domináltak. Ebből következik, hogy utcai bejártra továbbra sem volt szükség, és így a homlokzatokat a négy álló ablak ritmusa szabta meg (**36. ábra**). Ez a rendszer az ötvenes években csupán annyiban módosult, hogy a négy álló ablak helyett két darab négyzetes nyílászárót építettek be (**37. ábra**).

Végül érdemes megjegyezni, hogy miközben a paraszti házfejlődés igyekezett a városi mintákat megvalósítani, a Tornán is megjelenő típusházak első generációja hangsúlyozottan népies ízlésről tanúskodik. Épült néhány ONCSA ház is a negyvenes években, de meghatározóbb, a háború utáni kislakás sor, amelyet a Falucskáról leköltözött rutének laktak. Ezek az épületek a szociális indíttatású falusias kislakás-tervezés termékei. Főbb vonalaikban követik a hagyományokat, de meg is reformálják azokat (**38. ábra**). A magasított alapok révén például jelentősen csökkenthető volt a falak vizesedése. A másik oldalon elhagytak minden fölösleges költséget generáló, a hagyományos falusi társadalomban a rangjelzés szerepét betöltő „cicomát”. Az utca felé például eleve csak egy ablakot tettek, vakolatdíszeket egyáltalán nem alkalmaztak, a veranda durván megmunkált lécekből áll.

A századforduló építészete, a mezővárosi ház: Utaltam rá, mennyire nehéz annak a kérdésnek az eldöntése, hogy létezett-e Tornán a századforduló előtt a népi építészettől eltérő házforma. A kérdés fonákja abban rejlik, hogy a századforduló látványos polgárosodása nagyrészt ott nőtt rá a korábbi házformákra, ahol elviekben e 19. századnál régebbi mezővárosi építészetet keresnünk kellene. Amennyiben létezett volna ilyen korai urbánus házforma, úgy az minden bizonnyal a fedett kapubeállóival tűnt volna ki. A recens házállományban azonban nem mutatható ki, hogy nagykapus házak továbbfejlesztett változatai lennének. A Fő utca sarkán álló két épület és a Szepsi úton található egy-egy példa inkább kivételes, az utcakép átlagától eltérő megoldásnak számított. A századforduló mezővárosi házai Tornán nem a parasztház urbanizációjából levezethető immanens belső fejlődés eredményei, hanem sokkal inkább külső innováció révén létrejövő formák. Társadalomtörténeti értelemben két réteg játszott kulcsfontosságú szerepet: a vármegyei adminisztrációból kifejlődött értelmiségi csoport és a 19. század végére megerősödő izraelita közösség. Látható, hogy mindkét réteg a paraszti társadalmon kívül szerveződött, ami magyarázatul szolgál arra is, miért nem lehetséges közvetlenül levezetni a parasztházból a tornai városi házat. A két urbanizációs erő – ha sok tekintetben össze is fonódott egymással, mint pl. a zsidó orvosok esetében – alapvetően más házformát igényelt. Miközben a kereskedelemmel és háziiparral foglalkozó zsidóság bolthelyiséges házakká alakította át a régi parasztportákat, addig a hivatalnok réteg az utca felé reprezentatív homlokzatú, de alapvetően a belső kert felé tekintő városi villákat preferálta.

Bár a bolthelyiséges lakóházak alaprajza első ránézésre megegyezik az „L” alakban bővített parasztházéval, a valóságban egészen más fejlődési okok játszottak közre kialakulásában. Mindez akkor igazán feltűnő, ha összevetjük a Fazekas utca - egyébként később kialakított – módos parasztházainak homlokzatát a Szepsi úton álló kereskedőházakéval (**39. ábra, 40. ábra**). Míg az „L” alaprajzú parasztházakat csak az ablaknyílások tagolják, a kereskedőházak egy, néhol két bejárattal és nagy kirakatszekrénnel rendelkeznek. A parasztházon tehát a falsík, míg a kereskedőházon inkább a nyílások vannak túlsúlyban. A módos parasztporta inkább

representatív célokat szolgált, áttételesen pedig a lakónívó emelkedését. A bolthelyiséges épület elsősorban funkcionális szerepű, sőt a lakótér egy részét is feláldozta a gazdasági tevékenység kedvéért. A kereskedőréteg gyarapodási lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak. Erre utal, hogy a lakásméret növekedését lehetővé tevő, de igen költséges telekösszevonására csak kivételes esetekben került sor, emeletráépítés pedig mindössze egyetlen egy esetben fordult elő (a második világháború után ezt is visszabontották). Sőt, a tornai kereskedőházzal elmondható, hogy általában nem veszik igénybe a telek teljes szélességét sem. A házak között rendszerint alacsony kapu biztosítja az udvari közlekedést, és csak kivételes esetben készült fedett nagykapu, amit a helybeliek a német jövevényszóval „durchgang”-nak neveznek (**41. ábra**).

A korábban írtak szerint a módos parasztház reprezentatív jellegű, s azt is kimutattam, hogy ezt a tulajdonságát nem kölcsönözhatta a bolthelyiséges lakóháztól. A mintaadó réteg esetünkben a városban élő polgárság volt, amely főként hivatalnokokból és nagykereskedőkből állott. Ezek az eklektizáló épületeken néhol még felfedezni a bolthelyiséges formát, de többségük tisztán lakófunkciót elégített ki (az önellátást biztosító háztáji kisgazdaság természetesen itt sem hiányzott). Az utcára néző homlokzatok díszítésén túl szívesen fordultak a nagy építészet olyan megoldásai felé, mint az oldalrizalit vagy a pártázat (**42. ábra**). A polgári építészet igazi újdonsága azonban nem az utcafronton mutatkozott meg. Az addig kizárólag gazdasági hasznosítású udvar egy részén díszkertet rendeztek be, amelyet a szoba elé illesztett veranádról szemlélhettek (**43. ábra**). A kertkapcsolat ilyen hangsúlyozása egyszerre szolgálta a polgári intimitást és a kastélyépítészet kerti pavilonjaira visszavezethető reprezentativitást. A polgári építészet a két világháború között, illetve a második világháború alatt élte fénykorát. Ebben az időben kezdett kiépülni az új városközpont is, amelyet a polgármesteri hivatal és a jegyzőlak óriási tömbje fémjelzett a Szepsi út és a Fazekas utca torkolatában. Bármennyire is nagy léptékű, díszes, néhol már hivalkodóan cicomás volt a századelő polgári építésze, földszintessége révén mindvégig megtartotta vidékies intimitását. A háború és az azt követő átalakulás a kastély szerepvesztéséhez hasonlítható módon vetett véget ennek a fejlődési vonalnak. Miközben a parasztházakon végzett átalakításokon még jó két évtizeden át nyomon követhető a történeti építőhagyomány, a századfordulós mezővárosi architektúra csupán épített örökségként élt tovább.

6. 4. A TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSKÉP FELBOMLÁSA

A határhasználat változása: A kassai levéltárban található tagosítási térkép alapján képet nyerhetünk arról, milyen módon strukturálódott a határhasználat a 19. század közepén. A várost délről félkörívben vették körül a szántók, amelyek a Bódva felé közeledve vizenyős legelőknak adták át a helyüket. A szántók részben kisparcellás művelésűek voltak, de akadt jó néhány nagyobb tábla is. A rétek-legelők belső és külső övre osztódtak. A belső övezet a város utcáiból közvetlenül volt elérhető. Itt a közös használatú Fűzes legelő mellett parcellákra osztott kaszálók is találhatóak. A külső öv már a Bódva folyó árteréhez tartozott, így itt meglehetősen vizenyős, réti viszonyok uralkodtak (**44. ábra**). A Békástokaj és a Fazekas utca tengelyének folytatásában két nagyobb kertség is csatlakozott a városhoz, a Káposztás és a Kenderföldek. Mindkettő a szegényparaszti rétegek intenzív földművelését szolgálta. Szintén számukra jelenetek komolyabb megélhetési alapot a Váraljában húzódozó szőlők. A hegy déli szoknyáján ma alig állnak ingatlanok, miközben az 1941-es katonai felmérés majd minden parcellán jelölt gazdasági épületet. A tornai bor és gyümölcskultúra sosem lépett ki szűk helyi keretei közül. Az 1715-ös vármegyei összeírásban hiába keressük Tornát a jelentős szőlőtermő vidékek között (forr: ÖSSZEÍRÁS 1715). Fél évszázad múltán a Mária Terézia idejéből származó, 1771-es urbárium így ír: „Új palánta

szőlőj vannak, melynek még szabadság üdeje is el nem telvén, és csak nevelésbe levén jövődöbéli haszonbavétele reméltetik (Forr: ÚRBÉRRENEZÉS 1771: 182). Bél Mátyástól azt is megtudhatjuk, hogy a tornai szőlőművelés hagyományai ennél sokkal régebbiek, de a 17-18. század háborús viszontagságai tönkretették azokat. A telepítésre alkalmas földeket a parasztek szabadon eladhatták, akár nem tornai lakosoknak is, így ezen területek jóval a jobbágyfelszabadítás előtt már modern tőketulajdonként működtek (Forr: ÚRBÉRRENEZÉS 1771: 184). A hegyoldal egykori gazdasági súlya a mezőgazdasági termelésben ma még tisztázatlan, de annyi megállapítható, hogy a település történeti karakterét kevésbé befolyásolta, mindvégig járulékos ágazat maradt a szántók, legelők és erdők dominálta helyi agrártermelésben. Jól jelzi ezt, hogy a huszadik század elején a nagyobb jövedelmű birtoktestek között nem szerepel egyetlen szőlő sem (forr: ABAÚJ-TORNA 1914). A várról készült századfordulós fotók tanúsága szerint ekkoriban már főként vegyes gyümölcsösöket találunk a hegy szoknyáján. A szőlőföldektől északra kis hozamú irtásföldek terültek el, délre pedig a sekély vizű duzzasztott halastó. Utóbbit a földesúr gazdasági igényeinek megfelelően némelykor legelőként hasznosították, mint azt az 1862-es rendezési térkép mutatja. A templom mögötti Gyűr karos felszíne mezőgazdaságilag értéktelen terület. A parasztek innen hordhatták a követ házaik építéséhez. Észak felé, a tornai határ elkeskenyedő nyúlványában erdők terültek el, amelyeket foltokban szakított csak meg egy-egy irtványföld.

A huszadik század legnagyobb változása, hogy a 19. század második felére kialakult és közel száz évig változatlan településmag területe közel kétszeresére növekedett (45. ábra). A belső szerkezeti változásokról később részletesen írok, itt elég annak áttekintése, vajon milyen típusú mezőgazdasági részeket foglalt el a város. Déli irányban a belterület határai lényegében változatlanok, hiszen a vizenyős, rétes terület természetes gátként állta útját a lakóházak expanziójának. A két terület határvonalán 1890 után elkészült a Kassa-Rozsnyó vasútvonal töltése is, amellyel máig élő erőteljesebb kontúrt kapott a város. Nyugat felé Békástokaj a Káposztásföldek rovására terjeszkedett, és a Fűzes legelő egy része is beépült. Mindezen változások azonban csekély mértékűek voltak. A tó és a város közötti egykori legelő és veteményesek helyén ma fás-ligetes zöld sáv húzódik. A zöld sáv meghagyását korántsem esztétikai megfontolások implikálták. A hatvanas évek iparfejlesztési politikájának betudhatóan a városközponttól nyugati irányban mindössze 2,5 kilométerre felépült az erősen környezetszennyező tornai cementgyár. A gyár építésével párhuzamosan az is eldőlt, hogy a város keleti irányban fog fejlődni. Ebben az irányban 500 és 600 méter mélyen kebelezte be a város az egykori szántókat. Észak felé ugyanakkor csak az Áj patak mentén terjeszkedett.

A határ hasznosítása is megváltozott. Nem csupán arról van szó, hogy a szocialista átalakulás felszámolta a kisparcellákat, ami után a tornai vár alatt a nagyüzemi mezőgazdaság megkövetelte szövetkezeti központ épült ki. Hasonlóan fontos változás, hogy a szántóföldek elfoglalták az egykori legelő és rétek legnagyobb részét is, ugyanis a legeltető állattartásról az istállózó módszerekre történő átállással okafogyottá vált azok fenntartása. Tájépítészeti vonatkozásban alapvető változást a táj arculatában a Bódva folyó szabályozása hozott. Bár korábban is történtek kísérletek a szeszélyes vízjárású Bódva megregulázására, de a hetvenes években megépült nyílegyenes csatorna minden korábbinál drasztikusabb beavatkozást okozott. Ennek következményeként a 20. század közepéig meglévő vizenyős rétek kiszáradtak, és szántóföldek számára alkalmas területekké váltak.

Miközben a várost övező déli karéjban a táj nagyüzemi átalakítása zajlott, nyugaton és északon a visszavadult természeti táj a domináns. A korábban legeltetési célból időről időre lecsapolt nagy halastavat állandó vízfelületű horgásztóvá alakították. A ma már műveletlen, erősen erdősödő szőlők két és fél kilométer hosszan és öt hatszáz méter mélyen sorakoznak nyugat felé, egészen a szádéli határig.³⁹ Az új országút nyomvonala túlságosan is

³⁹ Megjegyzendő, hogy a szőlők művelésével a nagyüzem keretei között is megpróbálkoztak, de a régi boros gazdák véleménye szerint minden szakértelem híján.

közel fut ahhoz, hogy nyaralóknak igazán alkalmas területté váljon.⁴⁰ Ugyancsak számottevő a rossz minőségű irtványföldek művelés alóli kivonása.

A történeti városszerkezet kiegészítése a huszadik században: Utaltam rá, hogy a huszadik század második felében a város belterülete közel kétszeresére növekedett. A részletes vizsgálat arra is választ ad, milyen módon és milyen ütemben zajlott ez a változás. A hatvanas évekig - tehát a szocialista iparosítás kezdetéig – az utcanyitások és utcabéépítések még követték a történeti városrészek diktálta logikát. Békástokaj tengelye meghosszabbodott csakúgy, mint a Szepsi utca vonala kelet felé. Utóbbi házainak jellege alapján, valamint a statisztikák mutatóit figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy e folyamatok már a két világháború között elkezdődtek. A Koplaló, amely a 18. században a várostól távolabb alakult ki, a 20. század közepére becsatlakozott annak vérkeringésébe. Az 1960-as években a Fazekas utca keleti teleksorát határoló dűlőút mindkét oldalán álltak már házak (**46. ábra**). S ahogyan az évszázadokkal korábban hasonló módon benépesült Fazekas utca telekbeosztása követi a Fő utca parcelláinak határait, úgy ezen új utcanyitás is szinte törvényszerűen alkalmazkodott a Fazekas utcához.

A szocialista átalakulás első hulláma tehát a korábbi szerkezeti változásokba illeszkedően bővítette Tornát. Nem mondható el mindez a hatvanas-hetvenes években meginduló folyamatokról. Legkirívóbb a várostól keletre felépült lakótelep, amely egészen új városszerkezeti elveket hozott (**47. ábra, 48. ábra**). A lakótelepek a maguk korában korszerű lakásmódot tettek lehetővé, ám a tornaiak körében ez a tömblakásos életforma sosem vált igazán népszerűvé. Akinek módja volt rá, ragaszkodott a magánéres építkezéshez. A hetvenes-nyolcvanas években kialakuló családi házas övezet ugyanakkor már nem idomul a város hagyományos növekedési rendszerébe. Nyomokban felfedezhető ugyan a korábbi, hagymaszerűen bővülő szerkezetiség, de ennél lényegesen markánsabb jelenség a telepszerűség. A Szepsi utca keleti szakaszától északra kialakult kertvárost a köznyelv „ki mit tud”-nak nevezi. Az öniróniától sem mentes ragadványnév mögött a szociális rétegek térbeli átstrukturálódása követhető nyomon, aminek következményeként a középrétegek kihúzódtak a történeti Torna város központjából. A középosztály a rendszerváltás előtt elsősorban itt építette fel emeletes családi otthonait, míg kilencven óta a néhány évtizede átadott Kassa-Rozsnyó távolsági út mögötti területre, az úgynevezett Csigába, kezd kihúzódni. A jelenség felfogható a városon belül lezajló szuburbanizációs mozgásként is.⁴¹ A ma itt álló tucatnyi lakóház mellé a fejlesztési terv további telepszerű bővítéseket irányoz elő. A Csigá a legutóbbi időig lakatlan volt, egyedül a szövetkezet hatalmas tömbjei törték meg a határ zöldjét. A látványos kitelepülés szorosan összefügg a történeti belterület elszlommósodásával (**49. ábra**).

A folyamat még a második világháború alatt megkezdődött a zsidóság deportálásával, majd a visszatértek elvándorlásával. Mindehhez járult, hogy a szintén ezen a területen élő értelmiségi és hivatalnok réteget érintette leginkább a Horthy rendszer bukása, hiszen az újjászerveződő Csehszlovákia saját adminisztrációt kívánt működtetni. A magántőke alapú kiskereskedelmet és a vállalkozásszerű kézműipart felszámoló kommunista rendszer kiépülése jelentette a harmadik szociális faktort, amely a történeti településmag funkcióját befolyásolta. A részben megüresedett, részben eredeti rendeltetését elvesztett épületek állagromlása, a terület szlommósodása ezek után elkerülhetetlenné vált. A hetvenes évek városfejlesztési törekvései pedig nem

⁴⁰Érdekes, hogy Kassa közvetlen közelében ennél lényegesen rosszabb adottságú hegyoldalak sűrűn álló bungalókkal vannak tele. Megjegyzendő még, hogy a szőlőföldeken építészeti emlékeket alig találunk. A hegyen elvéve akad ugyan egy-egy öregebb présház, de ezek meglehetősen ritkán álltak.

⁴¹ A „Csigának” nevezett városrész állítólag a vár építésekor felállított emelők emlékét őrzi. A történeti térképek szerint ennek a résznek eredeti neve Csigá-melléke volt, ami rendszerint a folyóvízből képzett földrajzi nevet takar. Esetünkben utóbbit Áj pataknak hívják, a völgy torkolatánál található falu után.

kívánták rehabilitálni a városmagot, helyette inkább a lakótelephez közelebb építettek fel valamiféle modern városközpontot. Itt kapott helyet az áruház, a posta, az orvosi rendelő és a buszmegálló. Mivel az új központ a Szepesi út tengelyére esett, elsősorban nem is ennek a területnek, mint inkább a legrégebb településmagnak számító Fő utcának a szerepvesztése a legfeltűnőbb. Az üresen álló vármegyeháza, a tiszti kaszinó, a megszűnt nagyhirű vendéglő, a boltok szerepének csökkenése jelzi a folyamat előrehaladtát. A Fő utca és a Szepesi út kereszteződésében álló Nepomuki szobrot a templomhoz szállították, így a kereszteződés elvesztette térszerű, fórumnak alkalmas szerepét is.

Ha lehet, az iparosok, kereskedők és értelmiségiek lakta keresztutcás belvárosnál is drasztikusabb módon vesztette el társadalmi pozícióját a kastély. Az egykoron az egész város arculatát meghatározó épület, az előtte elterülő parkkal és halastóval alig van jobb állapotban, mint a fellegvár romjai. Az üresen álló helyiségek napról napra pusztulnak, a halastavat Kassa város ivóvízellátásának biztosítására hivatkozva évtizedekkel ezelőtt lecsapolták, a parkból csupán néhány fa maradt meg. A kastélyhoz hasonló módon kikerült a város vérkeringéséből a zsinagóga és környéke is.

Másként alakult a lakosság széles tömegeit képviselő gazdatársadalom történeti lakóövezetének a sorsa. A Fazekas és a Békástokaj utcák presztízse ma körülbelül megegyezik a Fő utcáéval. Ám míg ott ez egy relatív szerepvesztést jelentett, emezeknél a status quo fennmaradását. Utóbbi utcákban a lakáskörülmények javulása, a többcsaládos háztartások számának visszaesése révén némi presztízsnövekedés is megindulhatott. Különösen igaz ez az egykor elszegényedett jobbágycsaládok lakta Templom utcára, amely a mai szerepleosztásban nem képvisel lényegesen rosszabb pozíciót, mint a volt gazdautcák. A Koplaló ezzel szemben továbbra is a város egyik legszegényebb negyede, ahol a szociális problémák etnikai szűrőkön keresztül jelentkeznek.

Összességében elmondható, hogy Torna mezőváros történetileg kialakult szerkezetisége viszonylag épségben átvészelte a hetvenes évek városfejlesztési törekvéseit (**50. ábra**). Az ezért fizetett ár a központ keletebbre tolódása, ami miatt az örökségvédelmileg legértékesebb területek presztízse visszaesett, illetve stagnált. Legjellemzőbb a Fő utcához kötődő - egyébiránt a hivatalos műemlékvédelmi jegyzékekben is szereplő - ingatlanok állagromlása, amely az épületek pusztaságát fenyegeti.

A város központjának arculatváltozása: A továbbiakban részletesen áttekintem a város történeti részeinek mai arculatát. A város új centruma a Szepesi utca és a Fazekas utca torkolatában található. Mint említettem a volt történeti városmag szerepvesztése már a második világháború alatti években megkezdődött, mikor az új városháza nagy léptékű tömbje elkészült, benne a jegyzőakkal és a postával. A széleken attikával megemelt hosszanti épület eredeti díszeitől megfosztva, részben újabb ablakokkal tekint az „Y” alakú teresedésre (**52. ábra**). Egykori monumentális hatása csak sejthető, hiszen a központ legmeghatározóbb tömbje, a vele szemben a hetvenes években elkészült emeletes posta mindent maga mögé utasít (**53. ábra**). Úgyszintén szétrobbantja a mezőváros horizontális dimenzióját a jegyzőlak mögötti téren emelkedő egészségügyi központ. Torna mai központja tehát csak helyét tekintve egyezik meg a negyvenes években kijelölt elődjével. Karakterét tekintve a szocialista idők városfejlesztését jeleníti meg. Centrális pozíciója nem teljes, hiszen forgalmi csomópont jellege mellett építészeti nem rendelkezik markáns karakterrel (**54. ábra, 55. ábra**).

Kelet felé haladva a Szepesi utcának a 20. század első felében kiépült szakasza főbb vonásaiban még őrzi eredeti arculatát. A régi városhoz közeli telkeken néhány századfordulós és első republika idejéből származó polgári villa áll, majd ugyanebből a korból származó parasztházak sora következik (**51. ábra, 52. ábra**). Közvetlenül a lakótelep előtt áll - már-már az összedőlés határán - a mutatóban megmaradt egyetlen ONCSA ház (**53. ábra**). Az alig száz éves utcából nyílnak a szocializmusban felépült új Torna negyedek. Déli irányban, a Fazekas utcával párhuzamosan kimért telkeken még sok a régi falusi hagyományokat felmutató porta (**54. ábra**). Északról újabb,

és ezért kizárólag lapostetős emeletes családi házakkal beépült utcák sorakoznak **(55. ábra)**.⁴² Kelet felé pedig a város szövetéből kilépő lakótelep tömbjei emelkednek **(56. ábra)**.

Mivel az új Torna nem a régi városra, hanem a melléje települt, nem került sor a történeti városmag lebontására. Ugyanakkor az urbanisztikai hangsúly áthelyeződése az épületek állagromlását vonta maga után. Mind a Szepsi utcában, mind a Fő utcán feltűnő az eklektikus oromdíszek szinte teljes eltűnése **(57. ábra, 58. ábra)**. Szintén a karaktervesztés jelei mutatkoznak a bolthelyiséges városi házakon. A forgalmi árnyékhelyzetbe került Fő utcán sorra bezártak az üzletek, míg a Szepsi úton a modernizált kirakatszekrények révén változtak meg az utcai frontok **(59. ábra)**. Azt mondhatjuk, hogy a történeti városközpont szegregációja az örökség egyszerűsödéséhez, illetve sematizálódásához járult hozzá.

Mint már utaltam rá, a Szepsi utca középső szakasza elsősorban a bolthelyiséges épületek révén emelkedett ki a város falusias karakteréből. A hosszanti épületek sehol sem alkotnak zárt térfalat, mivel az alacsony kapuk rendre közéjük ékelődnek **(60. ábra)**. A szellős hatást fokozza, hogy csupán a telkek kisebb részén épültek vinklis házak. Az oldalhatáron álló hosszúházakhoz néhol háznyi hosszú alacsony kőkerítés tartozik. Ez a falusias telekhasználat azonban már jobbra csak relikvia, hiszen a szocialista időkben legtöbbjüket „L” alakban kibővítették. Ha csupán e három háztípus - bolthelyiséges vinklis ház, oldalhatáron álló hosszúház, szocialista idők vinklis családi háza – alkotná az utcaképet, akkor is túlságosan vegyes kép tárulkozna elénk. Ám ezen az alig kétszer egy tucatnyi telket számláló utcán rendre kimagasodik egy-egy emeletes családi ház, ami - különösen a lapostetős változatában - valósággal szétrobbantja az amúgy sem túlságosan nyugalmas látképet **(61. ábra)**.

Ez a sok elemében értékes, de kellő összhatás nélküli utcakép nyugati végén csatlakozik a Fő utcához. A kereszteződés sokat veszített fórum jellegéből, mióta a cementgyár építésének éveiben az áthaladó teherforgalomra hivatkozva az itt álló Nepomuki Szent János szobrot elszállították **(62. ábra, 63. ábra)**. Holott a tér sarkain emelkedő - vagy talán esetünkben stílszerűbb lenne úgy fogalmazni, elterülő - négy hatalmas épület mindegyike értékes, településképet meghatározó jelentőségű. Léptékükben messze meghaladják a tornai átlagot. Húsz-harminc méteres utcai frontjuk révén kisebb udvarházaknak is beillenek. Az egykori vendéglőre különösen áll ez, hiszen a telek három oldalát is elfoglalja. Közös karakterjegyük a hatalmas magas tető és a díszektől mentes, a falsíkok dominálta homlokzat. A volt iskolaépület falazott oromzata és a hozzá csatlakozó boltozott kapubeálló a századforduló előtti mezővárosi építészet Tornán inkább kivételesnek, mintsem általánosnak mondható példája **(64. ábra)**. A boltozott kapu párja, amely a Fő utca másik oldalán álló házhoz csatlakozott, az elmúlt évtizedek állagromlásának áldozata lett.

Maga a Fő utca a középén futó sétánynak köszönhetően rendezett képet mutat. A Szepsi utcához közeli szakaszon a vinklis házak dominálnak. A századforduló túlfűtött díszítőkedvére már alig emlékeztet valami. Az óvodáról és a Steinberger házról nemcsak a pártázat tűnt el, hanem a vakolatarchitektúra is. Hasonló módon elvesztette díszítését a takarékszövetkezet homlokzata is, de más a századfordulón nem dokumentált épületek esetében is sejthető, hogy egykor impozánsabb megjelenésűek voltak **(65. ábra, 66. ábra)**. A Fő utca reprezentatív szakasza a Szepsi úton túl a plébániával kezdődött, míg déli irányban sosem terjedt túl a megyeházán. A megyeházát követő terület tulajdonképpen már külvárosnak számított. Nem véletlen, hogy a századforduló polgári nyilvánosságának helyet adó kaszinóépületet sem itt, hanem a vasút felé vezető Zsarnai úton építették fel. A vármegyeháza után az utca összeszűkül, a promenád falusi utcává egyszerűsödik. Oldalhatáron álló kicsiny házak következnek, némelyikük ráadásul még régies, oromzatos tetőkialakítással **(67. ábra)**. A polgári Torna itt nem a legmódosabb gazdaparaszti társadalommal találkozott, hanem az agrárvilág

⁴² A köznyelv „ki mit tud” névre keresztelte ezt a városrészt.

alsó – igaz nem a legalsó - rétegével. A mai, erősen megkopott eleganciájú központból kilépve is érződik ez a váltás, különösen így volt ez hatvan-hetven évvel ezelőtt.

A külvárosok arculatváltozása: A városias belső maggal párhuzamosan futó utcákban a paraszttársadalom különböző szociális helyzetű rétegeinek építészete figyelhető meg. A falusias Torna legmódosabb utcája a patak mentén kialakult Fazekas utca. Jobb oldali házsora a Fő utca telkeinek levágásával jött létre, bal oldali része viszont elsődleges telekkimérés. E kettősség az utcaképben rögtön szembeötlik: a jobb oldali fűrészfogas beépítéssel ellentétben baloldalon már „rendes” fésűs utcaképet látunk (**68. ábra, 69. ábra**). Ami a Fazekas utca különlegességét adja, hogy itt található a háború előtti népies vinklis házak majd mindegyike. Ebből adódóan – legalábbis a baloldali házsor - a Szepsi utcához hasonló hézagosan zárt utcaképet formáz. A mezővárosias hatást csak fokozza az előkertek hiánya. A patak jobb oldala kevésbé városias. A Tornára oly jellemző mellmagasságig érő kőkerítések a fűrészfogas beépítés miatt fokozott hangsúlyt kapnak. Legtöbbjük vakolt, csak a lábazati részen láthatóak a tört kövek. A fakapukat már mindenhol lecserélték, gyakori a homlokzati négyzetes ablak is. Mindezek ellenére az utca összehatása híven mutatja eredeti történeti karakterének vonásait. Megmaradásában közrejátszott, hogy az itt álló porták a paraszti építészet legmagasabb szintjét képviselik.

Mindaz, amit Fazekas utca karakterének konzerválódásáról leírtam, többé-kevésbé áll a Fő utca nyugati telekvégeiben kialakult Békástokajra is. Igaz ugyan, hogy ez az utca kevésbé polgárosodott, és ezért kevesebb háború előtti vinklis portát találunk, de a hosszúházak dominálta utcakép épségben fennmaradt. A Fazekas utcával összevetve Békástokaj nem csupán szellősebb beépítésű, de egyben szabálytalanabb is, ráadásul legnagyobb részén csak a patak bal oldalán állnak házak. A kisebb kanyarokat leíró meder vonalát a porták híven követik, ami miatt egyszerre csak négy-öt darabból álló együttesek tárulkoznak fel (**70. ábra**). Az intimitását fokozza a part mentén sorakozó fák és kisebb hidak látványa. A kisebb részletekre tagozódó utcaképben kevésbé feltűnő a házvégződés sokfélesége, még akkor is, ha az utóbbi években egy erőteljes színesedési folyamat zajlott le.

A volt tornai szegénység lakhelyeinek örökséghelyzete attól függött, hogy képesek voltak-e javítani relatív pozíciójukon. A Templom utcában ez történt, s ezzel együtt igen erőteljes karaktervesztés következett be. A Koplaló ezzel szemben egy új keletű szegregálódás helyszínévént őrzi háború előtti arculatát. A Templom utca átépülése már a háború után megkezdődött, amit néhány szuterénes hosszúház, illetve széles oromzatú, csapott tetős típusház jelez (**71. ábra**). Ezek a beépítések azonban - ha léptékükben meg is haladják az utca átlagát - még nem borították fel annak összképét. Döntő változást itt is a hatvanas-hetvenes évek emeletes családi házai hoztak. Nem mondhatjuk, hogy általános lett volna az építési kedv, ám az utca kényes egyensúlya nem tudta semlegesíteni az utcaképbe nem illő házakat (**72. ábra**). A Templom utca karakterének alapvonását ugyanis a panorámaszerűség adja. A plébániától folyamatos ereszkedve hosszú szakaszokban tárulkozik fel a látvány. A szegmentáltság hiányából következően az utca földszintes, paraszti képét megbontó tömbök szinte mindig szem előtt vannak. Másrészt az utcavonal hol kiszélesedő, hol ismét elkeskenyedő egyenetlenségei feloldhatatlan ellentétben állnak a kockaházak szigorú mértani formáival. Nem mondhatjuk, hogy a Templom utca relatíve javuló szociális helyzete a hetvenes évek családi házain kívül más tekintetben is észrevehető volna. A régi házaknak a húszas évektől a hatvanas évek végéig tartó lassú modernizációja után ma az általános állagromlás jelei mutatkoznak. Az öreg porták közül több üresen áll, megmentésükre alig mutatkozik esély.

Üres, düledező portát a Koplalón is találunk, ám az inkább kivételnek számít. A Koplalóra jellemző, hogy a városközpontból kifelé haladva egyre inkább csökken szociális presztízse. Míg az utca elején faragott tornácós ház hirdeti az egykori paraszti építettség módosságát, addig az utolsó házokról sokszor már az eresz is hiányzik (**73. ábra, 74. ábra**). Az egykori tagoltság ma is visszaköszön, a központhoz közel eső házak frissen festettek, míg a távolabbiakról ez nem mondható el. Más kérdés, hogy a színhasználat és a tükörsima vakolat nem feltétlenül igazodik a történeti hagyományokhoz. A Koplaló, különösen annak utolsó házai, ma éppúgy a

szegénység lakhelyei, mint voltak hatvan évvel ezelőtt.⁴³ Nagyrészt ennek köszönheti, hogy utcaképe szinte teljes egészében megfelel egykori önmagának.

Végül szólni kell a város két különleges részének sorsáról, a kastélyról és a zsidó negyedről is. Szándékosan kerülöm a bemutatás szót, hiszen e két egység szinte teljesen felszámolódott. A kastély melléképületei eltűntek vagy lakásokká alakultak. Ugyanez történt a zsidó negyed épületeivel is. A karaktervesztés mindkét helyen oly mértékű, hogy félő, tíz év múlva már csak a térképek segítségével lesz kimutatható egykori létezésük (**75. ábra, 76. ábra**).

Torna műemlékvédelme: Torna műemlékekben gazdag, de gyorsan szegényedő város (**77. ábra, 78. ábra, 79. ábra, 80. ábra**). A fölötté emelkedő várrom, a gótikus templom és a vármegyeháza már 1964-ben felkerültek az országos műemléki listára (forr: EVIDENČNÝ LIST). A monumentális műemlékek ilyen halmozódása egyedülállóvá teszi Tornát a régió belül. Pedig a hatvanas években még nem szerepeltettek három további emléket, a kastélyt, a kaszinót, és a Nepomuki Szent János szobrot (**81. ábra, 82. ábra, 83. ábra**). Ezeket 1984-ben és 1986-ban vették fel a védett ingatlanok közé. Kétségtelen, hogy e kiemelten értékes műemlékállomány fenntartása komoly kihívást jelent egy olyan stagnáló kisvárosnak, mint Torna. Ahhoz sem férhet kétség, hogy a hazai s a szlovákiai építészettörténet által is jegyzett alkotások már a maguk korában sem csak a város erejéből jöttek létre. A vár és örököse, a kastély, több falura kiterjedő uradalmi központ volt, de ezen is túl földesúri státusszimbólum. A vármegyeháza az egész tornai nemesség öntudatának jelképe. A templomépítést szintén külső impulzus erősítette, igaz a középkori város később rangjában és méretben is emancipálódott hozzá. Ma is a templom az egyetlen műemlék, amely élő funkciót tölt be a város életében.

Ugyanez nem mondható el a kastélyról és a vármegyeházáról. A szocialista évtizedekben, mikor is iskolaként és szövetkezeti központként működtek, legalább a legalapvetőbb javítási munkálatokat elvégezték az épületeken, vagy minimum a rongálásoktól védve voltak. A rendszerváltás utáni két évtized azonban megpecsételte sorsukat. A tornai műemlékvédelem elsődleges feladata volna a még megmenthető műemlékek felújítása. A városképi rehabilitáció egyes lépcsői ezen országos jelentőségű munkálatok részeként volnának megvalósíthatók.

⁴³ Ez az új szegénység azonban nem a földtelenséghez kapcsolódik, hanem etnikai szűrőn át jelentkezik.

7. MECENZÉF TELEPÜLÉSKÉPI KARAKTERVIZSGÁLATA

A mánta örökség: A kicsiny németnyelvű mánta közösség hármokovácsok alapította városkája, Mecenzéf, az egész Kassai régió egyik legismertebb történeti települése. Ismertségét nem magyarázhatjuk egyetlen tényezővel. Döntő jelentőségű volt, hogy már a századforduló magyarországi recenziójában is szerepelt a mánták német háza (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 379, JANKÓ 1989: 64.). Már itt megjegyzik, hogy bár a város Abaúj megyéhez tartozik, a lakóház formája inkább a szepességi németek otthonával mutat rokonságot. Ha a szepességi kapcsolatot tágabban értelmezzük, és általában kiemeljük a város sajátos, a környezetétől elütő voltát, bizonyára közelebb kerülünk a műemlékké alakulás legfontosabb motivációjához. Ilyen mindenekelőtt a német bányászjog alapján kialakult városias főtér. A legtöbb abaúji faluban, de még a városokban is, az orsós szerkezetű települések inkább egy hosszú főutcára, semmint kompakt teresedésre emlékeztetnek.⁴⁴ Mecenzéfen ezzel szemben a későbbi fejlődés sem húzta ki az orsó két végét, s így megmaradt annak fórumszerű mivolta. Másodikként említhető az építésmód, amely nem csupán a magyar és szlovák szokásoktól eltérő alaprajzban érhető tetten, de a boronafalas szerkezetekben is. Harmadikként kell szólni a leginkább feltűnő építészeti sajátosságról, a hámorokról. Habár az egykor százat is meghaladó kovácsműhelyekből mára csupán néhány darab maradt meg, ezen építmények előkelő helyen szerepelnek Szlovákia kisipari műemlékeinek rangsorában (HABAŇ 1988: 350, HOLLÓ 2004 o. n.). A vízenergiával hajtott hámormalmok a szakmai közönség számára éppúgy, mint a laikusok körében, különleges, a „genius loci”-t szimbolizáló jelentéstartalomra tettek szert az elmúlt száz esztendőben.

7. 1. A TÖRTÉNETI VÁROS KIALAKULÁSA

Az érchegység és a Bódva folyó hatása: A város 300 méterrel a tengerszint felett, meredek hegyoldakkal határolt keskeny völgyben alakult ki. Észak felől az Szepes-Gömöri Érchegység (Volovské Vrchy) legmagasabb csúcsai az 1000 métert is meghaladják. Mindez viszonylagos védelmet jelent az észak felől érkező hideg légtömegekkel szemben. Nem véletlen, hogy a hegylanc északi felén megtelepült Gründler⁴⁵ falvak emlékezetében Mecenzéf már gyümölcsösökben gazdag területnek számított (GÖLLNER 1951: 159). Természetesen a Kassai-medence alján, a szőlőtermesztés északi zónájában található falvakkal összevetve a mecenzéfi völgy termékenysége már nem tűnik olyan kimagaslónak. Nem véletlen, hogy a hagyományos mezőgazdasági földhasznosításban az erdészet mindvégig központi szereppel bírt, s még a szántóföldi növénytermesztés sem tudta háttérbe szorítani.⁴⁶ Az erdők hasznosítása ugyanakkor Mecenzéfen nem sorolható egyértelműen az agrárszektorba, hiszen a kitermelt faanyag jelentős részét helyben, a vasmegmunkálás során használták fel.

⁴⁴ Ebből a szempontból még az etalonnak tekinthető Kassa is inkább utcás szerkezetű, bár hozzá kell tennünk, hogy az eredeti telekkiosztás a mainál rövidebb, térszerűbb alakzatot jelölt (lásd: KRCHO 1992).

⁴⁵ Gründlereknek a déli cipszer területen található városok német lakosait nevezik. Központjuk Gölnicbánya (STEINACKER 1987: 3).

⁴⁶ A 19. század végén Mecenzéf 5540 holdas határából 3249 hold erdő (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 321)

A helyi adottságokat kihasználó vasmegmunkálás a város történeti fejlődését a kezdetektől meghatározta. Az említett erdőségeken kívül további két tényező volt meghatározó: a közelben található nyersanyag, valamint a viszonylag gyors és bőséges patakokból nyerhető vízenergia. Mint ismeretes Torna és Abaúj vármegyék kialakulása hosszabb folyamat eredménye (KRISTÓ 1988: 391). A kiépülő rendi állam a folyóvölgyek mentén haladt a mind magasabban fekvő hegyi övezetek irányába, és valamikor a 13-14. században érte el a mai Mecenzéfi-medencét.⁴⁷ A hegyvidék betagozódása a keresztény királyságba a 12-13. század fordulójára tehető, ekkoriban vetette meg ugyanis hatalmának alapjait Jászón a premontrei rend (KOLIVOSKO 2005: 30). A környéken kezdettől fogva az érchegeység kínálta ásványkincsek kiaknázása határozta meg a településviszonyokat.⁴⁸ Legvalószínűbb, hogy a Bódva-völgyébe érkező telepések korábbi német kolóniákból rajzottak ki, vagy a Szudéta-vidékről, vagy Körmöcbányáról (GEDEON 1905: 6, KAUER -SCHÜRGER-WAGNER 1986: 315).⁴⁹ A település legrégebbi formájában – ekkor még nem beszélhetünk külön Alsó és Felsőmecenzéfről – tehát kisebb bányászkolóniákból állhatott. Mellettük már a 14. században megjelentek a vasmegmunkáló hármorkovács üzemek. A kezdeti szórt településképre utalhat, hogy a máig élő történeti emlékezet két, egymástól relatív messze fekvő völgyet jelöl meg ősközségként. Az első falu a Döfl nevű határrészen volt, a későbbi pedig a mai Grund utcában alakult ki. Legvalószínűbb azonban, hogy a közelben bányászott vasérc felhasználásával működő hármorkovács malmok kezdetben nem egy központban telepedtek meg, hanem egyszerre több helyütt, a Bódvába siető keresztvölgyek nagy esésű folyóvizei mellett.⁵⁰ A hármorkovács üzemek összeépülését nehezítette, hogy maga a Bódva folyó rendkívül szeszélyes vízjárású.⁵¹ A kései középkor vízrendezési munkálatáig az országutak sem a völgy mélyén, hanem a hegyoldalakban futottak (BUBICS 1904: 170). A mai településmag kialakulásának kezdete tehát csak a 14-15. század fordulójára tehető. Ugyanebben az időben a hármorkovács tevékenység véglegesen levált a bányászatról, ami lehetővé tette, hogy a továbbra is a bányáiból élő Felsőmecenzéf mellett egy új, kézműiparra alapozott település jöjjön létre. 1430-ban a jászói konvent jelenlétében a felsőmecenzéfi plébános hozzájárult Alsómecenzéf külön válásához és az új templom felszenteléséhez (KAUER-SCHÜRGER-WAGNER 1986: 33). A templom középkori eredetére a mai utcaképből csupán annak keletelt tájolása (s talán tornya) emlékeztet, ám pusztán ez a tény patinás milliót kölcsönöz a városkának, amely Kassához, Kissebenhez vagy Szepsihez hasonlítható.

⁴⁷ A megtelepedés pontos behatárolása azért is nehéz, mert Alsó- és Felsőmecenzéf hivatalosan csak a 15. században vált el egymástól (GUZSAK 1983: 393). A nyelvi dialektus különbsége valószínűtlenné teszi, hogy a Bódva-menti németek a Géza féle szepesi telepítéssel egy időben érkeztek volna. Ráadásul egy 1255-ből származó okirat, amely Jászóvár birtokait sorolja fel, még nem említi Mecenzéfet (GEDEON 1905: 7).

⁴⁸ Magán Jászón a bányászatra már csak a címerben látható keresztbe rakott kalapács emlékeztet. Ugyanakkor Jászmindszenten egészen napjainkig működött a bányaipar. Luciabányának pedig a huszadik század elején felépült bányászkolóniája Szlovákia egyik legkiemelkedőbb modernkori műemlék együttese.

⁴⁹ Mindkét elmélet igazolására nyelvészeti adatok szolgálnak. Gedeon arra hívja fel a figyelmet, hogy a körmöcbányai és a mecenzéfi nyelvjárás hangtana igen nagy egyezést mutat. A Kauer féle monográfia a város lakosainak népvéből indul ki, miszerint az a hegyvidéki helyzetre utalna (mont-mantaken), és a Szudéta vidékre kirajzott telepés hullám egyik megnevezése.

⁵⁰ Logikusnak tűnik, hogy amíg elegendő hely áll rendelkezésre, a malmokat igyekeznek egymástól távolabb felépíteni

⁵¹ Jellemző, hogy sem a későbbi Alsó-Mecenzéf, sem Jászó, sem Szepsi, sem pedig Torna nem települt közvetlenül a patakpart köré, holott ezt a formát a környék falvai igen kedvelték.

7. 2. MECENZÉF TÖRTÉNETI SZERKEZETE

Mint láttuk a városnak alapvetően két lehetséges történeti magja van: a hagyományok szerint még a 15. század előtt kialakult Grund, és az oklevelekből is nyomon követhető Fő tér.⁵² A 18. század végi katonai felmérés ezeken kívül világosan jelöli a Kassa-Szomolnok országút mentén növekedésnek indult Stószai utca erőteljes kiépülését, illetve a Felsőmecenzéfre vezető völgy benépesülését is. A 19. század elején alakultak ki azok a kisebb mellékutcák, amelyek a Bódván működő hámorok és a Stószai utca közötti kapcsolatot biztosították. A századfordulóra a Stószai utca középső része összenőve Fő térrel egy új városrészt alakított ki, amely a helyi nyelvhasználatban egyszerűen csak központként jelenik meg.⁵³ Ugyanennek a modernizációs tendenciának az eredménye a vasútállomás melletti ipari településrész. Miközben a kapitalista átalakulás a központban és a gyárnegyedben megteremtette a maga polgári építészetét, máshol szegénynegyedeket hozott létre. Ez egyrészt a Grundból másrészt a Felsőmecenzéfi utcából állt. Ezen utcák a huszadik század közepéig főként hosszanti irányban növekedtek, de egy-egy újabb utcanyitás is megfigyelhető. Végül szólni kell a belterülethez nem kapcsolódó cigánytáborokról is, amelyek egy közeli völgyben alakultak ki, nem tudni pontosan mikor. A történeti városnak tehát a következő egységei figyelhetők meg (**84. ábra, 85. ábra, 86. ábra**):

- (1) A középkori Fő tér: 15. század.
- (2) Grund: 14. század illetve 18. század.
- (3) Felsőmecenzéfi (Prohotská) utca (népnnyelven Buslenk, Wustling): 14. század illetve 18. század.
- (4) Stószai és a Kovács utca (régebben Kassai vagy Alsó utca): 18. század.
- (5) A Bódva part és az ide vezető mellékutcák: 19. század első fele.
- (6) Gyárnegyed: 19. század második fele.
- (7) A századfordulós városközpont (az 1-es és 4-es egységek részbeni összeolvadása): kiegyezés kora.
- (8) Szegénynegyed (2,3 egység és a Nyár utca): kiegyezés kora és a 20-as évek.
- (9) Cigánytáborok: keletkezési idejük bizonytalan.

(1) A középkori Fő tér (**87. ábra**): Mint a fentiekből látható volt, Alsómecenzéf és Felsőmecenzéf története a 15. század közepéig egyet jelentett. Ebből kifolyólag az ikertelepülés korai temploma még egy közös település szakrális központja volt. A már említett 1430-as különválásról szóló okiratban az alsómecenzéfiiek vállalják, hogy az anyatelepülés templomépítéséhez anyagilag is hozzájárulnak (KAUER-SCHÜRGER-WAGNER 1986: 33). A mára már elpusztult, de az 1731-es egyházi vizitáció alkalmával még álló templom, néhány évtizeddel lehetett korábbi az alsómecenzéfinél (GAŠPAR 2007: 34). Ez a kicsiny, alig húsz méter hosszú egyszerű gótikus épület a mai felsőmecenzéfi templomtól délebbre állott, de ugyanúgy az utcás település középtengelyében, mint a mai, tőle északra álló barokk egyház (**88. ábra**).⁵⁴ Az alsómecenzéfi városépítés tehát közvetlenül az anyatelepülés völgyi, egyutcás alapszerkezetét vehette mintának. Ugyanakkor a terepadottságok kezdettől fogva más irányba terelték a folyamatokat. Mivel a város a Bódva folyó szintjénél alig magasabban fekszik, a terület fokozottan árvízveszélyes helynek számított. Éppen ezért nem az itt már lelassuló és árvízre hajlamos hegyi patak két oldalára, hanem annak teraszára települtek a házak. Ugyanezen okok magyarázzák azt is, hogy a Bódvától

⁵²A történeti emlékezet alapvetően e két településrészt különíti el, amelynek városépítészeti okokon kívül egyéb, a két világháború közötti időkre visszavezethető okai is vannak. Az idők emlékezetében a Grund, mint német utca jelenik meg, szemben a századfordulótól kezdve erősen elmagyarosodott Fő térrel.

⁵³ Ez a hangsúlyeltolódás indokolja, hogy a Fő teret, mint középkori képződményt és az új centrumot külön településrészként tárgyaljam, holott a valóságban természetesen a kettő részben fedi egymást.

⁵⁴ Az új templom építésének ideje 1777 (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 329).

néhány száz méterrel északabbra kerül el a városközpont. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a középkor során jelentős vízszabályozási munkák zajlottak (BUBICS 1904: 170).

A templomnak otthont adó orsó alakú főtér mintegy háromszáz méter hosszú, negyven méter széles képződmény, amelyet délen a Stósz-Kassa országút városi szakasza vág ketté. A képződmény szó használatát indokolja, hogy bár formailag a telepített városok alaprajzára emlékeztet, valójában sem a történeti források, sem a telekméreteket nem utalnak tiszta telepítvényre. Mint a középkori előzményekről általában, a Fő tér keletkezéséről is csak hipotetikus állítást tehetek, amely abból a tényből indul ki, hogy a történeti felfogás a legkorábbi városmagot nem ide, hanem a Grund keskeny völgyébe helyezi. Ezen úton elindulva fogalmazhatjuk meg a hipotézist, miszerint a Fő tér kiépülése egy hosszabb fejlődési folyamat záróköve, amely egy korábbi, szórtaabb struktúrát váltott fel. Erre utalhat az is, hogy a Fő tér telkei eltérő méretűek. Közvetlenül a templom mellett jóval szélesebbek a házhelyek, mint a tér két végén. Ez a helyzet előállhatott a korabeli tulajdonosi különbségek eredőjeként is, hiszen a hat központi telekből kettő biztosan egyházi, egy pedig városi kezelésben volt. Az azonban mindenképpen beszédes, hogy mind a nagyobb, mind a kisebb házhelyek eltérő méretűek. A nagyobbak 20 és 40 méter között, a kisebbek 13 méter szélesség körül szóródnak. A Fő tér tehát egy közösségileg erősen szabályozott szerkezet, amely a telepés példák helyi adaptációja révén jött létre egy viszonylag hosszú fejlődés eredményeként.

Az elő katonai felmérés már a legtöbb történeti városrészt ábrázolja, ami nem is meglepő, hiszen a korabeli lakosság szám elérte a 3000-t, amelyhez képest a 19. század végén már népességcsökkenéssel kell számolnunk (Forr: Lexiocon Locorum 1920: 5, BOROVSZKY-SZIKLAI 1986: 322). Ezen a térképen már az új, klasszicista stílusban felépült templomot ábrázolják, a tér déli oldalán pedig ott látjuk a Mária oszlop jelölését is (**89. ábra**). Az 1860-ból származó kataszteri felmérés telekkiosztása (a telekösszevonásokat leszámítva) szinte teljes egészében megegyezik a mai állapotokkal.

(2) Grund (**90. ábra**): A történeti emlékezet szerint a Grund tekinthető az őstelepülésnek, ám ezt az állítást fenntartásokkal kell kezelni. A Grund régisége mellett felhozott legfontosabb érv, hogy a Bódva-völgyének szintjén lévő Fő tér felépítéséhez előbb ki kellett szárítani a mocsarakat. Mindez logikus, ám korántsem bizonyítható állítás. A helybeliek elbeszéléseiben gyakran felbukkanó megfontolások, miszerint a Grund elsőbbségét jelzi, hogy ott a huszadik század hatvanas éveig rendkívül sok faház állott, egyáltalán nem tekinthető perdöntőnek.⁵⁵ A felmérés során nem sikerült nyomára bukkanni azoknak a középkori falaknak sem, amelyekről a századforduló püspöki emlékkönyve számolt be (BUBICS 1904: 170).

A Grund legrégebb városmagként való értelmezése annál is inkább problematikus, mert a különállását szimbolizáló kápolna az első katonai felmérésen még nem szerepel.⁵⁶ Ez annál inkább elgondolkodtató, mert a 16-17. századi háborús időszak a Felső-Bódva völgyét viszonylag megkímélte.⁵⁷ Ennek köszönhetően mind a Fő téren álló alsómecenzéfi, mind a felsómecenzéfi gótikus templom használható állapotban volt a 18. század első felében. A Grundi templom tehát vagy sosem létezett - ekkor az egyházmegyei enciklopédia adatközlése hibás – vagy még az 1780-as évek előtt tönkrement.

⁵⁵ A Grund archaikus jellegét a 19. századi társadalmi átalakulás jellegzetességeiben kell keresni, amelyről később még lesz szó.

⁵⁶ Ezzel nem állítottuk, hogy a 15. század előtt ne állottak volna házak a Grundon, hiszen a legvalószínűbbnek éppen az látszik, hogy a korai településképződés több, a Bódva-völgyére merőleges völgyben indult meg. Ám a mai város szerkezetének alapjai csak a templomépítés során teremtődtek meg.

⁵⁷ Az 1715-ös összeírás 20, az öt évvel későbbi már 60 családfőt írt össze. Mindez - féltetéve a forráskritikai fenntartásokat - megegyezik az 1427-es állapotokkal (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 482, 516).

A történeti térképek alapján csupán annyi állítható biztosan, hogy a Grund mai, a központtól markánsan elütő falusias karaktere és különállása csak a 19. század második felében domborodott ki. Egy 1773-ból származó térkép tanúsága szerint a házak jelentős része még az utcával párhuzamos tájolású volt (**91. ábra**). Amennyiben az ábrázolás hiteles, úgy feltételeznünk kell, hogy a mai szalagparcellák a 18. század végén a 19. század elején lezajlott telekaprózódás révén alakultak ki. A mai kápolna 1904-ben épült, de a helybeliek szerint korábban már volt itt egy fakápolna (BUBICS 1904: 171, **92. ábra**). A kicsiny épület tulajdonképpen templomként funkcionál, hiszen mind a mai napig tartanak itt miséket. A Grund leválását a településmagról a külön kápolna mellett az 1860 után létesített temető is jelezte.

A huszadik században a Grund és a városközpont különállása a magyar-német identitás közötti határvonal szinonimájává vált. Történetileg azonban inkább a foglalkozásbeli helyzetből fakadó szociális elkülönülés játszott döntő szerepet. A 19. század közepéig majd az egész város lakosságát összefogó kovács céh tagjai két csoportot alkottak. Az elsőbe tartoztak a tulajdonképpen hármorkovácsok, míg a másodikba a jóval csekélyebb presztízsnak örvendő szegkovácsok.⁵⁸ A szegkovács mesterséget másodlagos jellegűnek kell tartanunk, amit az implikált, hogy a hámort csak két fivér örökölhette. A további testvérek vagy elköltöztek a városból, vagy különböző foglalkozásokból (szegkovácsolás, kereskedelem, a vendégmunka) próbálták fenntartani magukat.⁵⁹ Ahogyan tehát a szegkovács mesterség elterjedése másodlagos a hármormunka mellett (a város túlnépesedésének következménye) ugyanúgy a Grund kiépülése is ily módon interpretálható a Fő térrel összevetve. A mecenzéfi fejlődés sajátossága, hogy mindezek a folyamatok nem vezettek a mezőgazdasági népesség növekedéséhez. Ennek tudható be, hogy a környező erdőségeket nem fogták eke alá, és így a vasút megjelenéséig volt elegendő faanyag a boronaházak építéséhez. A lakóházak fejlődéséről később részletesen lesz szó, itt elég annyit megjegyezni, hogy a Grund építészete rendkívül konzervatív maradt egészen a huszadik század közepéig.

Alaprajzát tekintve a Grund városrész egy patak menti szalagtelkes falu. A két oldalt emelkedő hegyoldalak rendkívül meredek, az épületek a patak szűk medre körül sűrűsödnek. A dombtetőre felfutó gyümölcsösök végében állottak egykor a szegkovács műhelyek, hogy a lehető legtávolabb legyen a tűzveszélyes tevékenység a lakóházaktól. A kisebb kanyarokat leíró utca egy kilométernél is hosszabban kapaszkodik fel a hegyekbe. Mellékutcák nincsenek, de a keresztvölgyek mentén földutak vezetnek ki a határba. Telekaprózódás csupán a völgy alján figyelhető meg, mindössze fél tucat portánál. Az eredeti hosszanti parcellák vége túlságosan magasan futott ahhoz, hogy az új utcát ott vezessék, ezért a kettévágott telkek között fut az utca. A Grund szerkezetiségének volt még egy említésre méltó jellegzetessége. A mai kápolnától délre ugyanis az utca orsó alakban kiszélesedett.⁶⁰ E kiszélesedés közepén pedig mintegy nyolc, egymáshoz szinte hozzátapadó épület szorongott. Lehetséges, hogy a korai faluképződés emléke volt ez, de nem zárható ki az sem, hogy egyszerűen a terepadottságok indokolták a kiszélesedő szakaszt, mivel itt egy kisebb vízfolyású keresztvölgy csatlakozik a patakhoz. Végül éppen ez a körülmény okozta a tömb pusztulását: a századforduló táján egy árvíz magával sodorta a házakat.

(3) A Felsőmecenzéfi utca (**93. ábra**): Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a Felsőmecenzéfre vezető utca a Grund tükörképe. Alaposan szemügyre véve azonban a telkek formáiban, az utca szélességében, a városrésznek a középkori Fő térhez történő csatlakozásában jelentős eltéréseket tapasztalhatunk. Nem beszélve arról, hogy a

⁵⁸ A hámorokban mintegy 500, a szegkovács műhelyekben mintegy 300 ember dolgozott (SCHÜRGER 1980: 74).

⁵⁹ Fényes Elek erről így ír: „Továbbá leghíresebb útsinálók egész hazánkban, sőt a posványok kiszáritásában is nagyon ügyesek, s innen ritkán szoktak otthon lenni, hanem a földművelést asszonyaik űzik (forr: FÉNYES 1851: 75).”

⁶⁰ Volt olyan adatközlő, aki ezt a teresedést következetesen Ringnek emlegette.

különféle neveken (Buslenk, Wustling, Tabor) emlegetett városrész sosem vált olyan különálló, kápolnával és temetővel bíró egységgé, mint amilyen a 20. század eleji Grund volt.

Az utca kialakulását magyarázza az intenzív kapcsolat, amely a két ikertelepülés, Alsó-és Felsőmecenéz között fennállt. Templomaik között mindössze másfél kilométernyi a távolság. A szűk patak völgyben futó útszakasz mellett már az első katonai felmérésen is jól kivehetőek a házak. Nem kizárt az sem, hogy még a középkor folyamán elkezdődött a völgy benépesedése, de a telekformák szabálytalansága inkább egy későbbi, főként a szegényebb néprétegek általi expanziót valószínűsít. Erre utal az is, hogy a városi kórházat is itt helyezték el (RENZ 2001: 33).⁶¹ A házhelyek rendkívül szűkösek, az ingatlanok mögül pedig hiányoznak a hosszan hátrafutó parcellák. Mivel egyes helyeken a telkek csekély mélysége nem tette lehetővé a fésűs beépítést, az utcakép már a 19. században is vegyes képet mutatott, utcára merőleges és az azzal párhuzamos gerincű házakkal.

Míg a Grund a Bódva túl partján ugyan, de a Fő tér elkeskenyedő, utcává alakuló folytatásaként definiálható, addig a felsőmecenézfi utca csupán egy szabadon hagyott házhelynyi bekötéssel kapcsolódik a központhoz.⁶² S bár itt még kétoldali beépítésű, középső szakaszán csak a keleti oldalon állnak házak. Végül jelentős szerkezeti különbség, hogy amíg a Grund szélessége átlagosan húsz, addig a felsőmecenézfi utcáé mindössze tíz méter. Mindebből kifolyólag a felsőmecenézfi utca kétoldali beépítésű részei rendkívül intim, zárt hatásúak.

(4) Stósz és a Kovács (Kassai) utca (**94. ábra**): A 18. század folyamán Alsó- és Felsőmecenéz fejlődését jelentősen előmozdította, hogy a Kassa-Rozsnyó állandó postaútvonalat a Bódva völgyében vezették, sőt magában a városban postahivatalt is létesítettek (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 453). Mindez érthetővé teszi, hogy az ezerhétszáz évesekben a Fő térre merőleges országút szerepe érezhetően felértékelődött. A stósz utcában még a központtól viszonylag távol is található e korszakból származó, a városiasodás gyors ütemére utaló, szilárd falazatú, boltozatos lakóházak. A század végén Stósz irányába hétszáz méter hosszan követte a fésűs beépítésű házsor az országutat. A növekedés természetes határát egy kisebb vízfolyás jelölte ki. A telkek meglepően szabályosak, általában 16-17 méter szélesek, vagy ha telekosztódás történt ennek éppen a fele. A 19. század első felében a növekedés átlépte a patak szabta határt, és mintegy 10-15 új házal bővült az utca.

Az imént vázolt képtől eltér az utca Fő térhez közel eső szakasza, amely utóbbinak a legutolsó, utca melletti telkének felszabdolásával alakult ki. A nyolcvan méter mélységű parcellán három-négy házhely volt kialakítható. Ilyenkor maga az épület csak úgy volt elhelyezhető, ha a ház gerince az utcával párhuzamos tájolást kapott, ami a Fő tér és a Stósz-Kassai utca kereszteződésének már a 19. századi kataszteri térképen is jól megfigyelhető jellegzetessége. Az imént leírt folyamat egyben indokolja azt is, miért tekinthetem a Stósz utca tengelyét a Fő térhez képest másodlagos képződménynek. A tértől keletre, Kassa felé lényegében hasonló jelenséggel számolhatunk. Ugyanakkor néhány lényeges morfológiai különbség is adódik. Eltéréseket okozott például, hogy a Fő tér keletre eső szélső telke meglehetősen széles volt, ami miatt a kialakuló Kovács utca telkei is elegendően mélyek lehettek egy oldalhatáron álló fésűs beépítés számára. Másként alakult az utcanövekedés dinamikája is. Kelet felé csupán kétszázötven méter hosszú szakasz állt rendelkezésre a településhatárt kijelölő patakmederig.

Itt, a patakon átívelő kis híd mögött kapott helyet a városi funkció kialakulásában fontos szerepet játszó postaállomás, miközben a kereskedelmi élet élénkülését jelzi, hogy a Stósz felé vezető szakaszon fogadó létesült.⁶³ Utóbbi szerkezeti kihatása különösen érdekes, hiszen a kocsik fogadása bizonyos teresedést kívánt

⁶¹ Az intézmény neve Spitooll volt, ami valóban kórházat jelent. Ugyanakkor az idézett könyv szerint a helybeliek előszeretettel hívták Altersheimnak- azaz öregek otthonának is.

⁶² Azt persze ma már lehetetlen megállapítani, hogy a teret észak-kelet felől lezáró két épület eredeti telekkimérésen áll-e, vagy csak a 18-19. század folyamán keletkeztek.

⁶³ A városon kívül még két vendégfogadó állt az utasok rendelkezésére. Nyugat felé a Csákay féle, míg kelet felé, a jászói prépostság tulajdonában álló Pocskay féle (lásd: Mecenzéf hámorai 1774 térképet)

meg az alapvetően utcavonali beépítésű városrészen belül. A kiöblösödésben a házak homlokzatát egymáshoz képest néhány méterrel hátrahúzták, s így kialakult a település egyetlen fűrészfogas utcárszlete.

A 19. századi kataszteri térkép még egy sajátosságra felhívja a figyelmet, nevezetesen az udvarokat lezáró keresztcsűrökre. Ez annál is érdekesebb, mert az építészeti és szociális értelemben hátrányosabb, ezért építészeti is szerényebb képet mutató Grundra, illetve a Felsőmecenzei utcára nem voltak jellemzőek e nagyléptékű melléképületek. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a jólétét elsősorban kézműiparának és kereskedelmi kapcsolatainak köszönhető városban az agrárium nem számított kényszerkeresetnek.⁶⁴ Éppen ezért Alsómecenzei karaktere sajátos ötvözetét jelentette a mezőgazdasági és a kézműipari funkciókat ellátó építészetnek. Mindemögött megbújhattak a mezővárosok népességére általában jellemző mentalitásbeli tényezők is, bár a helytörténeti munkák nem utalnak ilyesmire. Kézenfekvő ugyanakkor, hogy a termékeikkel maguk kereskedő mecenzeieknek szükségük volt megfelelő számú igásállatra. Ezek ellátása indokoltá tette a porták mezőgazdasági üzemszerűségének fennmaradását.

(5) A Bódva part és az ide vezető mellékutca (95. ábra): Ez a településrész a legkevésbé egységes. Nem véletlen, hogy a városlakók elbeszéléseiben sem szerepel külön egységként. Morfológiai értelemben mégis indokolt a tárgyalása, hiszen egy különlegesen értékes, a gépipar előtti korszakból származó gazdasági övezetet képezett, amelynek vonalát a Bódva folyó jelölte ki, s amely néhány kisebb mellékutccal csatlakozott a Stósz-Kassai utcához. Volt róla szó, hogy a száznál több vashámor döntő többsége a környező keresztvölgyekben szétszórva helyezkedett el. Nem volt kivétel e téren maga a Bódva folyó sem, amelyet kilométereken keresztül kísérték a malmok. Ebből egy kilométernyi szakasz a 18-19. századi város belterületére esett. A vízmunkálatok részeként külön malomcsatornát ástak, amely megszűnt ugyan, de maga a töltés helyenként még kivehető. Különösen a Fő tér alatti rész beépítési viszonyai érdekesek, ahol több nagyléptékű, már-már manufaktúra nagyságú üzem alakult ki. Mellettük kapott helyet a városi erdészet és a német iskola is, s az első világháború alatt olasz hadifoglyok korszerű, hústároló pincéket is építettek. A rendkívül szabályos és tömör mecenzei településszerkezeten belül a Bódva völgy volt az egyetlen terület, ahol a funkcionális szükségszerűség egy laza, malmok láncolatából álló beépítést hozott létre.

Ez a gazdasági meghatározottságú belterület négy ponton érintkezett a várossal. Ebből a Fő téri kapcsolat kivételével az első katonai felmérés házakat még sehol sem jelöl, míg egy emberöltő múlva már mindenhol állt három-öt lakóház. Nyugaton a Malom utca nyitja a sort, amelynek néhány tömbből álló házsora már a Bódva túlsópartján kapott helyet. Akárcsak ez, úgy a következő bekötés, a Sörház utca is csupán egy néhány méter széles sikátorral csatlakozik a Stósz utcához.⁶⁵ Ez a keresztutca azonban korábbi keletkezésű, hiszen a Stósz utca szalagtelkeinek hosszanti felosztása révén még a Bódva folyó bal oldalán jött létre a kicsiny utcácska. A harmadik kapcsolat a Fő tér és a Grund találkozási pontja, amelyről ezek tárgyalásakor már volt szó. A negyedik lejárát a Kassai úttól vezet a Bódva partjára. A Malom és a Sörház utcával ellentétben ez nem egy keskeny sikátor, hanem lovas kocsival is járható, fél telek szélességű közlekedési folyosó.

(6) Gyárnegyed (96. ábra): A 19. század közepén úgy tűnt, hogy a város sikeresen át tudja konvertálni kézműipari tradícióit a modern ipari átalakulás során. Már az ötvenes években kialakult az első komolyabb gyár, amely a régi postaállomás mögötti területen, az úgynevezett Alsóligetben kapott helyet. A hetvenes évek gazdasági válsága azonban megakasztotta a fejlődést, amit tetézt, hogy a vasútvonal csak 1895 után érte el

⁶⁴ 1910-ben például az 1040 keresőnek kevesebb, mint tíz százaléka 77 fő élt elsősorban mezőgazdasági termelésből. S ez a szám akkor sem lesz sokkal magasabb, ha a napszámosokat, mintegy félszáz embert hozzávesszük. Ráadásul már Fényes Elek is megjegyzi, hogy a mecenzei napszámosok nem annyira a nagy uradalmakban, hanem az országos út és csatornaépítkezéseken kerestek munkát (forr: FÉNYES 1851: 75)

⁶⁵ Az utca végén álló 18. századi eredetű épülettömbről az utca neve alapján feltételezhetjük, hogy a serfőző ház lehetett.

Mecenzéfet. Mindezekből következik, hogy maga a gyárnegyed, ahol idővel egy fűrészüzem és több kisebb vasgyár is kialakult, sosem vált országos jelentőségű ipari centrummá. Annak ellenére sem, hogy a mecenzéfi termékek a Balkán és Nyugat-Európa piacain is jelen voltak.

Az imént felsorolt nehézségek ellenére a gyárnegyed a 20. század eleji város legfőbb büszkesége. A korabeli képeslapok előszeretettel ábrázolták a várszerűen körülfalazott üzemet, a füstölő kéményeket és természetesen magát a vasútállomást is (**97. ábra**). A város szerkezetét alapvetően átalakította a gyárnegyed. Kiépülésével az addigi városhatárt jelentő postaállomás mögötti rész bekapcsolódott a település belterületébe. Hasonló jelentőségű volt az a hatás, amelyet a központ alakváltozására gyakorolt.

(7) A századfordulós városközpont (**98. ábra**): A modernizálódó mecenzéfi városközpont két szerkezeti elem kereszteződésében, a középkori Fő tér és a Stósz-Kassai út összeolvadásával alakult ki. Az átalakulást sietette az 1894-es tűzvész, amely nem csupán a templomot, de a körülötte elhelyezkedő házakat is megrongálta (BUBICS 1904: 171). A telekszerkezet alapvetően nem módosult (bár jelentősek voltak az összevonások), inkább a beépítés módja alakult át. Az oldalhatáron álló porták befordultak az utca felé, s ily módon egy zárt hatású, de alapvetően továbbra is földszintes jellegű központ alakult ki. Az oldalhatáron álló, egytraktusos épületek rovására az utcával párhuzamos gerincű épületek terjedtek el. Ez a folyamat a századfordulón vett nagyobb lendületet. Ekkoriban szakadt két részre a Fő tér: a középső, nagyobb telkeknek otthont adó terület beolvadt az új városközpontba, míg a tér szélein konzerválódott a régi beépítési mód. Ugyanez mondható el a Stósz utcaról, melynek csupán a kereszteződés közelébe eső háromszáz méteres szakaszán mutatható ki a beépítési jelleg változása. Az új központ, ha csekély mértékben is, de a századforduló után növekedésnek indult. A vasúthoz vezető útszakasz északi oldalán, közvetlenül a fiatal gyárnegyeddal szemben zárt utcavonalú városias beépítésű utcator jött létre.

(8) Szegénynegyed: A Grund és a Felsőmecenzéfi utca szociális státusza a 19. század elején is különbözött a központtól. Ez a különbség azonban akkor vált igazán látványossá, amikor a centrumban kialakult egy zárt mezővárosi utcakép, miközben az említett városrészekben konzerválódott a korábbi beépítési mód. Az itt élő korábbi szegkövácok tömeges amerikai kivándorlása, s az ebből következő népességfogyásból kifolyólag kevés igény mutatkozott a területi expanzióra. Csupán egy kisebb utcácska, a mai Nyár utca kialakulása érdemel figyelmet. Az itt kialakult telkek oldalhatáron álló beépítést indukáltak. Ennél érdekesebb azonban az a későbbiekben tárgyalandó átalakulás, amely az itt épülő lakóházak anyaghasználatában és térszerkezetében mutatkozott meg.

(9) Cigánytáborok: Nem tudni pontosan mikor érkezhettek az első cigányok Mecenzéf környékére. Annyi bizonyos, hogy nem telepedtek le a városban. A „kapukon” kívül azonban egyedül Hačava irányában nem alakult ki cigánytábor. A háború előtt Felsőmecenzéf felé a Buslenk, Jászó felé a Parapüschl, Stósz felé a Goldseifen nevű völgyben találunk telepeket (RENZ 2001: 151). A katonai térképek nem jelölik ezeket, de utóbbiról egy fénykép és az 1960-as topográfiai térkép alapján elmondhatjuk, hogy nem valamiféle halmazos szerkezetiség, hanem völgyben futó sorházas beépítés jellemezte (**99. ábra, 100. ábra**).

7. 3 TÖRTÉNETI HÁZTÍPUSOK MECENZÉFEN

A város építészeti karakterét két egymástól élesen különböző építészeti hagyomány alakította ki. Az első a mánta ház névvel írható le, és a felvidéki német kapcsolatokra utaló alaprajz, valamint a Kárpátokra jellemző faépítkezés határozza meg. A második réteg ennél lényegesen fiatalabb, és csak az 1880-as évek után válik meghatározóvá. Előbbivel összevetve megállapítható, hogy szakít a korábbi cipszer kapcsolatokkal, és az ország középső területeiről érkező hatásokat olvasztja magába. A változás nem csupán az urbanizálódó, kisvárosias építményekben, de az egyszerűbb, oldalhatáron álló portáknál is kimutatható. E második réteg záróköveinek a szecessziós díszítőelemekkel ellátott városi lakóházak és az emeletes kereskedőházak tekinthetők.

A mánta ház: A mecenzéfi mánta lakóház egyike volt azon nemzetiségi épületeknek, amelyek szerepeltek a budapesti millenniumi világkiállítás szabadtéri múzeumában (JANKÓ 1989: 64). Mindez nem csekély mértékben járulhatott hozzá ahhoz, hogy a kortársak felfigyeljenek az abaúj-tornai szokásoktól sokban eltérő jellegzetességeire, a szepességi kapcsolatokra.⁶⁶ A megye lakóházaihoz képest eltéréseket tapasztalhatunk az alaprajzban éppúgy, mint az anyaghasználatban. Az utcára merőlegesen álló régi mecenzéfi házak három egységből állottak. Az első egység az utcai szakasz, amely szobából és leválasztott hálókamrából állt. Középen volt a pitvar, és az azzal egy légteret alkotó nagy konyha. Végül a hátsó részt megint csak megosztva használták egy kisebb konyhaként, valamint kamraként. Az idősebbek elmondása szerint az első szobában aludtak. A leválasztott helyiségben a nagyobb gyerekek, illetve az eladó sorban lévő leányok kerültek. A középső helyiséget nem fűtötték, ezért az itt lévő konyhát nyári konyhaként is emlegetik. Hátul volt a ház lelke, a konyha, ahol napközben tartózkodott a család. Látható, hogy ez a térhasználat sem a közép magyar, sem az északkelet kárpáti szlovák házzal nem hozható közvetlen kapcsolatba, ellenben a kárpáti német falvakban általános megoldásnak számított (KASER 1934: 148).

Mecenzéfen eredendően a fa számított a legelterjedtebb építőanyagának. Nemcsak a Grund utcája állt szinte teljes egészében faházakból, de a néhány megmaradt reliktum alapján feltételezhető, hogy a Fő tér és a Stósz utca nagy része is. Alapként 40-60 centiméterrel a föld felszíne fölé emelkedő falat húztak tört kődarabokból. Erre került rá a négyélűre faragott gerendák összeboronálásával készült falszerkezet. Az alsómecenzéfi házak minden esetben vakoltak voltak, ellentétben a pl. felsőmecenzéfiakkal vagy az ájfalucskaiakkal. Mindebben az alföld felől, közvetlenül pedig a Jászórol érkező hatások korai megnyilvánulását fedezhetjük fel. Az épületet az akár két méteres gerincmagasságot is elérő oromzatos, zsindegyelűvel fedett tetőszerkezet zárta le (**101. ábra**). Ha belegondolunk, hogy általában a falazat sem volt magasabb két és fél méternél, érzékelhetjük, milyen hangsúlyos szerepe volt a tetősíknak az épület utcai megjelenésében, amit az oromzathoz csatlakozó 30-40 centiméterre is kinyúló vízvető csak tovább fokozott. Bár a vízvetőt tartó konzolok végét néhol ívesen megfaragták, az utcára nyíló három ablakok köré pedig csipkés keretet illesztettek, ezek a házak inkább nyers tömegformájukkal, semmint díszítményeikkel hívják fel magukra a figyelmet.

Már a 18. századtól kimutatható egy másfajta mánta ház jelenléte, amely méretében impozánsabb, anyaghasználatban inkább a kőre és az égetett téglára támaszkodik, valamint alaprajzi rendszerében is eltér az imént ismertetett típustól (**102. ábra**). A századfordulós képeslapok és a kataszteri térkép tanúsága szerint elsősorban a Stósz és a Kassai utcákra volt jellemző a nagyobb léptékű, alapincézett mánta ház. Utcai homlokzata ugyan nem sokban tér el a fent vázolttól, ám a falhoz csatlakozó magas kerítés és a fedett kapubejáró miatt az ilyen házak zárt, hangsúlyosan urbánus utcaképet hoztak létre. Mindez összefügg a város szociális topográfiájával, hiszen a Stósz-Kassai úton hagyományosan a jobb módú polgárok telepedtek meg. Miközben a fent tárgyalt legegyszerűbb mánta házak átlagosan hat és fél méter szélességűek voltak, addig a

⁶⁶ Megjegyzendő, hogy a szintén egyedi faépítkezéssel rendelkező rutén Ájfalucska vagy a különleges szerkezetű bányásztelepülés Aranyida elkerülte a kortársak figyelmét.

módosabb porták ennél jó egy méterrel szélesebb homlokzattal bírtak. A falsíkot megbontó ablakok aránykiosztása azonban ettől nem változott: a nagyobbik szoba két ablaka egymáshoz közel, míg a hálókamráé az előbbiektől érzékelhetően távolabb került. Csupán archív fotók bizonyítják, hogy a tetőszerkezet kialakítása is hasonló volt. Ám míg a kisebb mánta házak fedélszéke egészen biztosan fa falazatokon nyugodott, addig a városiasabb formánál a kő és a téglá került túlsúlyba.

A faépítkezésről történő áttérés hosszabb időt vett igénybe. A Stósz-Kassai utcán található romos épület első szakasza még fából, míg a középső és a hátsó helyiségek már kőből készültek (**103. ábra**). Az 1860-as kataszteri térkép ezt a házat még teljes egészében fafalazatúként jelöli, miközben az utca nagy részén már csak a melléképületek őrizték a korábbi anyaghasználatot. Az új anyaggal együtt a ház használatának módja is megváltozott. Az utcai - nem ritkán boltozatos - nagyszoba és a hálókamra funkciója nem változott. Ugyanakkor a középső helyiségből eltűnt a pitvar, s egyetlen nagy konyhává olvadt össze. A hátsó konyha ily módon okafogyottá lett és kisházává alakult (**104. ábra**). Az impozánsabb mánta ház kapcsán szükséges röviden utalni az örökösödési rend következményeként kialakuló közös udvaros háztartásokra is.⁶⁷ A mánta örökösödési rend szerint a legidősebb fiúgyermek vehette át a családi vashámort, rögtön házasságot követően. A gazdaság átadásával együtt a fiatal házaspár a szülői házat is birtokba vehette. A 19. századtól kimutatható, hogy az idősek a ház végében külön szoba-konyha lakóegységet alakítottak ki maguknak.

A századforduló házformái: Mint láthattuk az újabb mánta ház a közepén elhelyezett konyhával már nem állt olyan távol az alföldi lakóformától. Ez a hasonulás a századfordulón teljesen átalakította Mecenzéf hagyományos építészetét. A szegényebb, a kapitalista átalakulásban kevésbé szerencsés rétegek az 1880-as évektől igyekeztek minimalizálni a fafelhasználást. Nem csupán a fafalazatoktól váltak meg, de a korábbi meredek tetőszerkezetek is egyszerűsödtek. A legfontosabb változás azonban, hogy az alaprajzi beosztás az alföldi háromszatú lakóházak rendszerét vette át. A társadalmi ranglétra másik oldalán ugyanebben az időben látványos urbanizációs folyamatok zajlottak, aminek eredményeként az utcával párhuzamos gerincű kisvárosi lakóházforma kezdett meghonosodni.

A kiegyezés után Mecenzéf társadalma erősen polarizálódott. Korábban is voltak ugyan vagyoni különbségek, de azokat a céhrendszer egységesítő regulái kordában tartották. Ezzel magyarázható, hogy a tradicionális mánta házformák között nincsenek látványos eltérések. Ugyanez korántsem mondható el a századforduló háztípusairól. Míg az egyik oldalon több mint fél évszázadra konzerválódott a 6-7 méter oromszélességű lépték, addig a másik végleten 15-17 méteres városi homlokzatok alakultak ki.

A századforduló szegényebb rétegei számára a korábbi építőhagyományok továbbvitelét ellehetetlenítette a tény, hogy az addig szinte korlátlan módon rendelkezésre álló fa hiánycikké vált. Ennek volt egy helyben kialakuló oka is, hiszen a 19. század első felében megszorodó vashámorok óriási mennyiségű tűzifát igényeltek. Még ennél is fontosabb volt azonban, hogy a vasút 1895-ös megnyitásával az erdőgazdálkodás számára megnyíltak a nagyvárosok piacai. Az erdők nagy része városi tulajdonban maradt, és így az ebből származó jövedelmek elvileg a közösség gyarapodását szolgálták (Forr: ABAÚJ-TORNA 1914). A valóságban azonban a város tényleges közösségét csupán hatvan család képezte, akik a formálisan működő sörcéhnek is tagjai voltak (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 326). A többség tehát csak a fahiányt érezte. Az alternatív falazatokat az égetett téglá, és a szárított vályogtéglák jelentették. A vályog természetesen az egyszerűbb lakóházakra volt inkább jellemző. Ezeknél az utcai front osztatlaná válásával együtt gyakorta a jellegzetes háromablakos

⁶⁷ A kovácsmesterségben a legidősebb fiúgyermeken kívül csak a korban utána következő maradhatott meg, ő is csak mint segéd. Az örökösödési rend ilyen szokása a tulajdonosi osztály elszegényedését volt hivatott megakadályozni. Ugyanakkor a másik oldalon viszonylag széles vagyontalan rétegeket hozott létre. Nem véletlen tehát, hogy a túlnépesedés elől a mánták tömegével vándoroltak ki Amerikába (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 385).

homlokzat is eltűnik, és helyette a kéttengelyes szimmetrikus felosztás válik uralkodóvá (**105. ábra**). Mindez nem jelent civilizációs visszalépést, mivel maguk a nyílásméreték jelentősen megnövekedtek. Néhány ilyen épületnél megfigyelhető a fedett utcai kapu megjelenése is, ami sajátos fejlődési láncszem, hiszen ugyanebben az időben az ilyen típusú hagyományos mánta házakat már kezdték átépíteni.

Míg a város lakosságának többsége – ha kényszerből is – de ragaszkodott a korábbi léptékekhez, a gyorsan gyarapodó városi patrícius réteg széles homlokzatú városi házakat kezdett építeni. Az első nagyobb léptékű épületek még a Fő tér széles telkein alakultak ki, és döntően közösségi célokot szolgáltak, de a kiegyezés után jelentkező léptéknövekedést a lakótér növelésének, illetve bolthelyiségek létesítésének igénye implikálta. A bővítés a jól ismert „L” alaprajz létrejöttéhez vezetett, amelyhez fedett kapu csatlakozott. Néhol a kapu és a ház utcai traktusát egyetlen közös nyeregtetővel látták el, ami fokozta a városias megjelenést (**106. ábra**). A századfordulós városközpontban a lakóházak növekedése nem állt meg a telekhatárnál és gyakorta a szomszédos háztömböt is magába olvasztotta a terjeszkedő épület. Ekkor az épület homlokzatát döntően meghatározó fedett kapubejárat értelemszerűen nem az épület szélén, hanem abba szervesen integrálódva jelenik meg (**107. ábra**). A Stósz utca északi oldalán például 1860-ban még 20, oldalhatáron álló épület állott, amelyek összeolvadása révén 14-re csökkent ez a szám. Eredetüket a meghagyott udvari szárnyak ma is elárulják.

Az így kialakuló épülettípus utcai megjelenése a korszak eklektikus, majd később szecessziós köntösét öltötte magára. A homlokzaton alig találni üres falsíkokat. A megnövekedett ablakok az erőteljes keretezéssel szinte a lábazattól a párkányig érnek, amit a szemöldökpárkányokkal is igyekeznek kihangsúlyozni. Az ablakok közötti keskeny csíkokat lizénák osztják további részekre. A két utcai szobás, udvari traktusos megoldás annyira közkedvelt volt, hogy a századforduló utáni új telekkiméréseken épült otthonok is ezt a formát vették át, holott esetükben nem kellett a történeti beépítéshez igazodni (**108. ábra**). A vasút felé vezető utca házai között csupán a díszítések alkalmazásában mutatkozik némi, nem túl látványos eltérés. Mivel itt a típusházak korai megjelenésével állunk szemben, kérdéses, hogy besorolásuk a történeti házfejlődésbe tartható álláspont-e? A vasút sor olyan átmenetet képez a történeti mezővárosi házfejlődés és a huszadik század második felének családi házas otthonai között, mint amelyet a két világháború közötti mérnöki tervezésű falusi kislakások töltöttek be a népi lakóházak és a modern családi házak között.

Az imént vázolt folyamat a legtipikusabb, de nem kizárólagos fejlődésmenete a házak urbanizációjának. Nem igen talált követőkre az a megoldás, amikor a polgáriasodó lakóház nem fordult be az utca felé, hanem megtartva oldalhatáron álló formáját, megemelt homlokzati magassággal és eklektikus-szecessziós díszítőelemekkel hívta fel magára a figyelmet. Szintén elszigetelt jelenség maradt a környező dombokon történő villaépítkezés, a leggazdagabb családok kiköltözése. Végül a fejlődés fő sodrába illeszkednek, ritkaságuk miatt mégsem nevezhetők tipikusnak a Stósz-Kassai utca emeletes lakóházai, amelyekben a földszinti helyiségek boltként vagy éppen moziként üzemeltek, míg az emeleten a tulajdonos rendezkedett be (**109. ábra**).

7.4 A TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSKÉP FELBOMLÁSA

A határhasználat változása: Sajnos Mecenzéf tagosítási térképéhez nem sikerült hozzájutni, így a történeti határhasználatot csak a jóval elnagyoltabb katonai térképek alapján tudtam rekonstruálni. Elsőként mindenképpen a mecenzéfiak megélhetését biztosító vashámorok érdemelnek figyelmet. Ezek fő tengelyét a Bódva folyó jelentette, amelynek mentén a 18. század második feléből származó ábrázolás szerint 24 nagyobb hámor működött (lásd: Mecenzéf hámorai térkép 1774).⁶⁸ Nagy részük magántulajdonú, de a közeli Szomolnok városnak és a jászói prépostságnak is voltak üzei. Ugyanezen forrásból láthatjuk, hogy a környező patak völgyekben csak néhány kisebb malom működött. A következő évtizedekben a kisebb műhelyek száma rendkívül gyorsan növekedett, a 19. század közepén már több mint száz kisebb-nagyobb épület népesítette be a Bódvára torkolló völgyeket. A várostól keletre található délről-északra futó Dombacher Thalról (Súgó) egy 19. század végi peres ügy kapcsán maradt fenn térképi ábrázolás (**110. ábra**). A malmok itt már egészen sűrűn követik egymást, ami egyben a víz megosztásból származó számtalan konfliktust is magyarázza. A régebbi malmokhoz hosszú malomárkot építettek, az újabbak mögött egy kicsiny duzzasztott tavacska hoztak létre. Maguk a hámorok óriási mennyiségű fát igényeltek, így nem meglepő, hogy a határt nem fogták eke alá, s nagy részét a 19. század végéig sűrű erdők borították. A századfordulón a határ felét erdőségek alkották. A szántók mindössze a rendelkezésre álló terület egyötödét foglalták el. Közel ugyanekkora területet alkottak a rétek és legelők, főként a Bódva mentén és a hegyi irtásokon. A kertészet egyáltalán nem volt jelentős.

Ha mindezt a mai határral vetjük össze, a legfeltűnőbb, a malmok megfoghatósága és a belterület expanziója (**111. ábra**). Utóbbival később foglalkozik a dolgozat, itt csupán a malmok megfoghatósága kerül bemutatásra. Az 1950-es években a még működő néhány tucat kovácsműhelyt adminisztratív előírásokkal igyekeztek ellehetetleníteni, nem is sikertelenül. Működőképes malmot ma már csak egyet találni, eredeti állapotában is csupán kettő maradt fenn (**112. ábra**).⁶⁹ Kettőt körbenőtt a város, a harmadik eredeti környezetében áll a Súgó (Dombachtal) nevű völgyben. A kedvelt nyaralóhely hétvégi házas átalakulása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, de egyelőre még nem feszítette szét a táji kereteket. Jóval jelentősebb beavatkozás a várostól nyugatra kialakított nyaralótelep, amely főként kisebb bungalókból áll.

A hámorok eltűnéséhez hasonlítható mértékű átalakulás a szántók szerepének megnövekedése. A legelők és rétek, de részben az erdőségek rovására is a Grund és a kassai országút közötti terület szinte teljes egészében átalakult. Jelentős területek kerültek eke alá észak felé is, a Felsőmecenzéfféle határos részen. Mindez elsősorban a határ tájképi jellegének egészét alakította át, miközben a belterület és a közvetlen környezetének viszonyában más jellegű folyamatokat tapasztalni. A Grund keskeny parcelláinak övezetes művelése, a gyümölcsösök és a kaszálók rendszere 1990 után teljesen felbomlott. A hegy beerdősödése számottevő mértékű. Végeredményben azonban mindkét jelenség ugyanarra az okra vezethető vissza: a mezőgazdasági termelés szerkezetének átalakulására, a gépesítés előretörésére. Összességében elmondható, hogy bár Mecenzéf határhasználatára jelentős változásokon ment keresztül, a település és környezetének kapcsolata viszonylag harmonikus maradt (**113. ábra**). Az erdőkkel borított hegyoldalak ma is a legmeghatározóbb tájképi elemek, a két nyaralótelepet leszámítva élesen elválik egymástól a belterület és a beépítetlen határ. Egyedül a Kassai út menti ipari rozsdáövezet esetében érzékelhető a település rendezetlen előrenyomulása a tájba.

⁶⁸ Érdekessége a térképnek, hogy egy királyi bányamester készítette. Mindez megerősíti azt az összefonódást, amely a hámoripar és a bányászat között műszaki, technológiai és jogi értelemben fennállt. A tárnákkal egyáltalán nem rendelkező Alsómecenzéf 1728-ban fontosnak tartotta, hogy az alsózipser bányavárosi szövetség tagja legyen (GUZSAK 1983: 377).

⁶⁹ A felmérés nem terjedt ki a határban álló épületek felkutatására, de a műholdas felvételek azt sejtetik, hogy nem lenne érdektelen egy ilyen munka.

A történeti városszerkezet kiegészítése a huszadik században: Mecenzéf 1920 után nehezen találta meg helyét az új gazdasági körülmények között. Az egész Szepességét sújtó munkanélküliség a várost sem kerülte el (BROSZ 1972 42, KAUER-SCHRÜGER-WAGNER 1986: 216). Előbb a kedvezőtlen cseh iparpolitika, majd a harmincas évektől a gazdasági válság is közrejátszott abban, hogy már a harmincas években kimutatható a lakosságszám látványos csökkenése, amelynek mélypontját a háborús katasztrófa és a kitelepítés jelentette (**114. ábra**). Nem csoda, ha a városszerkezetben sokáig nem történt változás a 20. század eleji állapotokhoz képest. Az 1952-es topográfiai térkép azonban már érezhető mértékű növekedésről számol be (**115. ábra**).⁷⁰

Más kérdés, hogy a város 1945 utáni expanziója a kassai járás élvonalához képest lassú üteműnek volt mondható.⁷¹ Az 1970-ben összeírt 609 lakóház a második világháború előtti lakásállományhoz képest mindössze 15 százaléknyi növekményt jelent (**116. ábra**). A hetvenes évek területfejlesztési politikája Mecenzéfhez járási szerepkört és regionális jelentőségű ipari fejlesztéseket rendelt hozzá. Ennek részeként lakótelep építési program indult, ami ugrásszerűen megnövelte a lakásállományt. A családi házas beépítések sem maradtak el, s így 1990-re 700 fölé emelkedett a házállomány.

Az elmúlt évtizedekben beépült terület kelet-nyugati irányban végigkíséri a Stósz-Kassai utcát (**117. ábra**). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a modern lakónegyedek a történeti várossal párhuzamosan, annak kulisszái mögött megbújva jöttek létre. A Fő tértől keletre eső területen ez az átalakulás telepszerűen zajlott, zajlik. Egyrészt a történeti telkek átvágásával, másrészt zöldmezős parcellázással jöttek létre az új házhelyek. Amennyiben mód volt rá, igyekeztek lábas telkes kiosztást kialakítani. Mindebből kifolyólag ez a településrész rendkívül tömör, a történeti nyomvonalakat figyelmen kívül hagyó szerkezetiséget hordoz (**118. ábra**). A Fő tér két oldalán alakult ki a hetvenes években több lépcsőben átadott lakótelep (**119. ábra**). Itt telekről, illetve utcaszerkezetről nem is igen beszélhetünk. A nyugati, szerepében jelentősebb telepet egy korábban csak a mezei kijárást biztosító mellékutcán át lehet elérni. Ezt a nyomvonalat később meghosszabbították egészen Felsőmecenzéfig, aminek köszönhetően a két város közötti régebbi útszakasz (Felsőmecenzéfi utca) nagyrészt mentesült a gépkocsiforgalomtól. A régi és új város párhuzamossága legszembetűnőbb a Fő tértől nyugati irányba futó utcán mutatkozik meg, amely ugyan némileg széttartva, de mintegy fél kilométer hosszan követi a Stósz utca vonalvezetését. Létrejötté természetes folyamatnak tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy egy korábbi dűlőút nyomvonalát követi. Ugyanúgy korábbi nyomvonalakat követ a város nyugati végén a nyolcvanas-kilencvenes években létrejövő családi házas övezet. Ennek jellegzetessége, hogy a korábbi patakmedreket, malomcsatornákat követi, aminek következtében a Stósz utca felől ágszerűen szertefutó sorok jöttek létre. Ez az ágszerűség máshol is kimutatható az újkori város fejlődésében. A Bódva túlszéli szintén a volt malomárok mentén jelent meg néhány családi ház, a Grundból pedig több kisebb leágazás is nyílt. Az ágas szerkezet mutatja, hogy dacára a területi expanciónak a város történeti magja megtartotta központi szerepkörét. Az új városnegyedek egymással alig tartanak kapcsolatot, az egész utcaszerkezetet a történeti városközpontba húzó gravitáció jellemzi.

Végül szólni kell a cigánytáborok problémájáról, amelyet felemás módon sikerült megoldani. A határban szétszórva található telepeket valóban sikerült felszámolni, de a város máig sem tudta integrálni a jelentős demográfiai súlyt képviselő kisebbséget. Mindez a városszerkezetből is leolvasható, hiszen a cigány negyed a

⁷⁰ A növekedés azért is különösen érdekes, hiszen 1944-45-ben a város elvesztette német ajkú lakosságának egy jelentős hányadát. Több száz ember menekült el vagy került kitelepítésre. A kisajátított lakásokat főként a környékbeli falvakból érkező emberek foglalták el.

⁷¹ A közeli Jászóújfalu például már 1970-re közel kétszeresére növekedett.

szocialista korszak után rozsdáövezetté váló ipari üzemeken túl alakult ki. A telepet erőteljes halmazosság jellemzi, amely sem a történeti városra, de a korábbi cigánytáborokra sem volt jellemző.

A város központjának arculatváltozása: Mecenzéf látképének legmeghatározóbb eleme a 18. században klasszicista stílusban emelet római katolikus templom (**120. ábra**). A masszív toronyra a huszadik század elejei nagy tűzvész után került fel a neoreneszánsz sisak. Loggiás körüljárója lévén egykor tűztoronyként is használták. A templomra, de egyben a főtér egészére igaz, hogy összképében megegyezik a huszadik század elejei állapotokkal, amibe beleértendő a környező hegyekkel alkotott különlegesen megkapó harmónia is. A friss térburkolatot kapott téren zömmel földszintes épületek állnak, ami szinte monumentális hatásúvá teszi a mindössze 36 méter hosszúságú templomot.

A térhatároló épületek egy geológiai feltárás szemléletességéhez hasonlítható módon tárják fel a mecenzéfi házevolúció állomásait. Az orsó alakú tér északi és déli csücskén még oldalhatáron álló földszintes házacsok állnak (**121. ábra**). Középtájon már az utcával párhuzamos gerincű tömbök dominálnak, négytengelyes homlokzattal és hozzáépített zárt nagykapuval (**122. ábra**). Ez a hosszanti típus a plébánia tömbjében éri el csúcspontját. A mintegy negyven méter széles telken egykor kisebb épületek állottak, amelyeket a 19. század végén összeépítettek és egységes homlokzati architektúrával láttak el. Hasonló módon alakult ki a szomszédos két épület és a tér másik oldalán lévő iskolaépület is. Utóbbi még az első világháború előtt emelettel bővült. A vertikális hangsúly azonban mégsem itt, hanem a Stósz-Kassai úti kereszteződésben érezhető igazán, ahol - mint két bástya - áll a volt városháza eklektikus épülete, vele szemben pedig a díszeitől megfosztott egykori nagykereskedő ház. Archiv fotográfikon látható, hogy homlokzata eredeti állapotában sem volt túlszűfolt. Ma csak a megmaradt kovácsoltvas erkély jelzi a szürkére vakolt homlokzaton a ház eredetét. Szintén csak tömbhatásában mutatkozik meg az egykori mángorlőház történetisége. A lakóházként működő valamikori középület az új ablakokkal és a sötétszürke vakolattal a hetvenes évek emeletes kockaházait utánozza.

A történeti homlokzatok eltűnése feltűnő, de nem általános jelenség a főtéri házakon. Mindez azzal is magyarázható, hogy az itt álló házak egy jelentős részén az eklektizálás csupán az ablakkeretek hangsúlyozására és a fapuk díszítésére szorítkozott, így pl. nem volt szükség nagyobb anyagi áldozatot kívánó pártázatok és bonyolult gipsz homlokzati kisarchitektúrák karbantartására. A leggyakoribb átalakítás a korábbi álló ablakok lecserélése volt. Feltűnő azonban, hogy ezek a modernizálások majd kivétel nélkül 1990 előttiek, tehát a műemléki zóna 1994-95-ös kijelölése óta stabilizálódni látszik a főtér képe (**123. ábra**).

A századfordulón kialakult centrum egyrészt a főtér központi telkeit, másrészt a Stósz-Kassai utca középső szakaszát fogta össze. Ebből kifolyólag az utóbb említett szakasz karaktere a leginkább urbánus hatású. A Stósz felé tartó szakasz első telkein már a 19. század elején utcával párhuzamos gerincű házak állottak. A további részek 1867 után nyerték el mai képüket. Ebből következik, hogy ezeken a házakon az eklektika hatása erőteljesebben érződik, mint a főtér hasonló tömegarányú házain (**124. ábra**). Mindazonáltal ezen utcaszakasz összképe meglehetősen vegyes képet mutat, hiszen a tekintélyes – néhol emeletessé növekedett - eklektikus polgárházak között ott találjuk a régi, oldalhatáron álló beépítések maradványait is. Az egymás mellett álló két háztípus között nem csupán tájolási különbségek, de léptékbeli eltérés is tapasztalható. A minden portához hozzátartozó fedett kapu ugyanakkor szerencsés ritmust ad az utcaképnek. Érdemes felhívni a figyelmet arra a különbségre, amely az eklektika és szecesszió emlékeinek konzerválódása, sőt felújítása, valamint a korábbi épületek homlokzatának jellegtelenedése között mutatkozik. Mindez abból is fakad, hogy az urbánus épületek tetőzetén végrehajtott héjazatcsere kevésbé feltűnő, mint az eredendően igen hangsúlyos oromzattal ellátott régebbi portáknál (**125. ábra**). A régies mánta ház arculatvesztésének visszafordítására is történt kísérlet. Kassa nagy hatású polgármesterének, Szlovákia későbbi államelnökének, Rudolf Schusternek szülői házát az elmúlt években visszarégiesítették (**126. ábra**). A példa azonban egyelőre nem talált követőkre.

Ha a Stószai utcáról azt állítottam, vegyes karakterű házak alkotják, úgy fokozottan áll ez a Kassai útra (más néven Alsó illetve Kovács utcára). A főtértől keletre tehát hasonló kép fogad minket, mintha nyugati irányba indulnánk, azzal a különbséggel, hogy itt a kontrasztok erősebbek, a szélsőségek nagyobbak. A városháza mellett található a belső városszövet legmodernebb épülete, az áruház. Bár felületkezelésében lényegesen eltér szomszédjától, az utcavonalat többé-kevésbé megtartó beépítésből és a vertikális visszafogottságából következően nem robbantja szét az utca arányait. Utóbbi megállapítás természetesen csak a városházához történő illeszkedésére igaz, hiszen az ettől kifelé lévő házak között a földszintes épületek dominálnak. A Kassai utca huszadik századi átalakulása különös utcaképet eredményez. Száz esztendővel ezelőtt még jobbára régi stílusú oromzatos házak szegélyezték a város határáig futó rövid utcácskát. A vasút megépülésével alakultak ki a ma is látható széles homlokzatú polgárházak, amelyek közül a mozi később emeletráépítést is kapott (127. ábra). A rövid Kovács utca legrégebbi részének határa ma is jól érzékelhető, hiszen a több száz éves postaállomás - a későbbi Erzsébet szálló – ma is áll. Igaz igen rossz állapotban. Ezen túl már a gyárnegyed kezdődik, amellyel szemben épült ki a vasútsor a maga kissé sematikus szecessziós családi házaival. A történeti várost ebben az irányban az új gyárnegyed rozsdáövezete határolja, majd a szegregált helyzetű cigánytábor következik.

A történeti „külvárosok” arculatváltozása: A város legrégebbi részeként számon tartott Grund mai karaktere már csak főbb tömegeiben emlékeztet egykori önmagára. Tulajdonképpen egy völgyi falut látunk magunk előtt, ahol a patak mindkét partján keskeny szalagtelkek sorakoznak (128. ábra). A hatvanas évek bontási hulláma legerőteljesebben az itt akkoriban még jelentős számban álló faházakat sújtotta. Amint a helybeliek mesélték a régi házakat egyszerűen „betolták” a középén futó mély vizesárokba. A bontások ellenére a Grund összképe ma is egységes, hiszen maga az oldalhatáron álló beépítési mód változatlanul uralkodó. Mindez annak tudható be, hogy a szilárd falazatok terjedése jóval a hatvanas évek előtt megkezdődött. Látható, hogy sok helyütt a téglafalazatú első házhoz közös fedél alatt csatlakozik a meghagyott régi falfalazatú melléképület. Főként a központhoz közeledve látható egy-egy nagykapus vagy akár párhuzamos gerincű ház is. A kialakult minták évtizedekkel a hagyományos társadalmi rend felbomlása után is elevenen éltek (129. ábra). Mikor a hetvenes években megjelentek a lapostetős emeletes kockaházak, a magánéros építkezések az új parcellázások irányába mozdultak el, megkímélve a város történeti részeit.

Nem csak a Grundot kerülték el a hetvenes-nyolcvanas évek új építkezései, de a vele szemben található Felsőmecenzei utcát is. Ez a völgy rendkívül keskeny, erős kanyarokkal tarkított. A Grunddal ellentétben itt csak a patak bal partjának teraszán állnak házak, néhol egy, máshol két sort alkotva. A kicsiny helyen kimért házhelyek hektikus utcavonalat generálnak. Legkirívóbb példa, amikor két oldalhatáron álló szomszédos ház közül a hátsónak az udvari ablaka már az utcára néz (130. ábra). A romantikus összevisszaságot tovább fokozza a házformák tarkasága. A legtöbb épület a századfordulón megjelenő kétablakos parasztház csoportjához tartozik, de akad példa nagyobb három ablakos, illetve nagykapus portára valamint mezővárosi házra és bányászlakásra is. A Felsőmecenzei utca intim, már-már hegyvidéki hatású, utcácska. Összképe is közel ugyanaz, mint 50-60 évvel ezelőtt. Új ház egyáltalán nem épült, a felújítások szinte minden esetben megkímélték az eklektikus vagy még régebbi nyílászárókat.⁷² Változás egyedül a tetőformákon szembeötlő: alig látni oromzatos, vízvetős fedélszéket és a héjazatok közül teljesen eltűnt a zsindelel.

Amennyire magába zárkózó hangulatú a Felsőmecenzei utca, épp annyira nyitott „átjáró ház” jellegű a Stószai utcának az egykori fogadón túli karaktere. Közvetlenül a fogadóval szemben fűrészfogas beépítést találni, ami fokozatosan „kisimul”, utcára merőleges beépítést vesz fel (131. ábra). Ez a városrész lényegében egy úti falu, amely a 18. század megélnékülő forgalmának köszönheti létét. A házak fél kilométer hosszan követik az országút

⁷² E kijelentés kapcsán meg kell, jegyezzem, hogy a felmérés ideje alatt kezdtek csak divatba jönni a műanyag ablaknyílások.

íves vonalát. Leágazást csupán egy helyütt találunk, egy patakmeder nyomvonalát követő kis utcaszakaszt, amelyhez csatlakozva a huszadik század 70-es éveitől alakult ki Mecenzéf legelegánsabb családi házas övezete (**132. ábra**). Az úti falu régi portáinak többsége oldalhatáron áll, kéttengelyes homlokzattal és nem túl meredek, újabb időköt idéző kontyolt tetővel. Ezekre a házakra fokozottan áll, hogy önmagukban nem képviselnek nagy értéket, de összességében nyugodt és kiegyensúlyozott hatást keltenek. Sorhatásukat fokozzák a benyúló kandeláberek és a helyenként megfigyelhető egységes szecessziós vakolatarchitektúrák. Ahogy kifelé haladunk egyre ritkulnak a nagy fakapus házak. A főtér közelében még zárt Stószai utca a patakon túl hézagosan zárttá válik, majd végül teljesen falusias képet vesz fel (**133. ábra**).

Annak ellenére, hogy a Stószai utcával párhuzamosan új lakónegyedek épültek ki, az utcakép tájképi kapcsolata sértetlenül megmaradt. Bár a város ezen külső területe már kiesik a műemléki zónából, mint puffer terület komoly értéket képvisel. Ráadásul a régi vendégfogadó és néhány 18. századi lakóház révén nem lebecsülendő az itt álló épületállomány immanens műemléki jelentősége sem. Szerencsés módon megmaradt például egy korai falfalazatú porta, és itt található néhány 1700-as években készült téglafalazatú boltozott lakóház is. Ezek a rendkívül öreg épületek nem tartoznak a legkedveltebb házak közé, mivel erősen vizesednek. Szerencsés esetben nyaralóként fennmaradnak, de 2007-ben például egyiküket lebontotta a tulajdonos (**134. ábra**).

Végül szólni kell a malomárok és az ide vezető, néhány portából álló utcaképekről is. Utóbbiak kapcsán talán nem is kell külön hangsúlyozni, hogy elég egyetlen oda nem illő beépítés, és a történeti karakter menthetetlenül felborul (**135. ábra**). Ezt történt az amúgy teljesen egységes Malom utcában, ahol ráadásul a névadó malom is áll még, a hozzá csatlakozó négytengelyes módos lakóházzal egyetemben. A vízenergiát biztosító malomárokra csak a magas töltésfal emlékeztet (**136. ábra**). A város Bódva menti szakaszán, ahol valaha egymást érték a város és a nagyobb hármorkovács családok műhelyei, ma funkció nélküli, arculatát veszített területet találunk. A megmaradt néhány épülettömb az átalakítások során teljesen elvesztette jellegét. Kihaszíratlanok az olasz hadifoglyokkal ásott városi pincék, és lakóház lett az egykori vágóhídból és az iskolából is. A térszerűen kiszélesedő Stószai köz egy modernitás előtti időköt idéző „rozsdáövezet”, amelynek rehabilitációjára semmi esély nem mutatkozik. A szemközti domboldalon már a rendszerváltás előtt kiépült az új családi házas utca, így a város ezen részének tájképi kapcsolata is megszakadt.

Mecenzéf műemlékvédelme: Bár az értékfelmérés elsősorban nem a már ismert, listás műemlékek vizsgálatát célozta meg, fontosnak tartom, hogy néhány szóban kitérjek a hivatalos örökségvédelem eredményeire. Annál is inkább indokolt ez, hiszen a magterület és a hámorok 1990 után városképi védelmet kaptak (NAĐOVÁ 1993: 154). 2007-ben pedig rendeletes építési szabályzatot dolgoztak ki a rozsnói műemléki hivatal munkatársai. A város urbanisztikai fejlődésére ható szociális faktorok között tehát napjainkban már ott találjuk a szervezett örökségvédelmet is.

Mecenzéf már a műemléki zóna kijelölése előtt is kiemelt jelentőségű település volt a régióban. Igaz, hogy a Kassa vidéki településeket érintő, a hatvanas évek közepén lezajlott első válogatás során még csak a „kötelező alkotások”, a templom és a Mária szobor került fel az országos listára (**137. ábra**). A nyolcvanas évekre azonban megérett a helyzet arra, hogy a városképződésben kulcsfontosságú vashámorok még álló épületei bekerüljenek Szlovákia kiemelten kezelt objektumainak sorába (**138. ábra**). Lényegében ezen ipari emlékeknek köszönhető, hogy a szakemberek körében ismertté vált a Bódva-mente „német” építészet. A rendszerváltás után két hullámban, 1990-ben és 1995-ben került sor műemléki válogatásra. Mindkét merítés a lakóházakra koncentrált, de ekkortól számít védett épületnek a városháza (ma vendéglő) és az 1896-os millenniumi emlékmű⁷³ is (**139.**

⁷³ Az örökségpolitika és a nemzetiségi kérdés nem tartozik szorosan a témánkhoz, de pozitív üzenete folytán megemlítendő, hogy ezzel Szlovákia egy kifejezetten a magyar államiságot szimbolizáló emlékművet fogadott el nemzeti örökségként. A

ábra, 140. ábra). A ma védettséget élvező 14 belterületi objektum közül 9 lakóház, ami jól jelzi a mecenzéfi örökség „mezítlábas” voltát (**141. ábra, 142. ábra, 143. ábra, 144. ábra, 145. ábra, 146. ábra, 147. ábra**). A város a műemlék szó eredeti, művészeti emlékekre vonatkozó értelmezésében, kifejezetten szegény településnek számít. Még a monumentalitás igényével emelt alkotásai, mint a templom és a városháza, sem képviselnek kiemelkedő értéket. A szomszédos Felsőmecenzéf vagy a közeli Aranyida barokk városháza például kétségtelenül nagyobb figyelmet érdemel, de Torna, Szepsi és Csécs gótikus temploma is különlegesebb élményt ígér. Sőt megkockáztathatjuk, hogy a védett lakóházak többsége se sorolható kategóriájának élvonalba. Többségük se nem túl régi, se nem különösen nívós, sokkal inkább a huszadik század első felének mezővárosi tucat építészetét reprezentálja. A nagy művészeti teljesítmények nélküli városkép mégis esztétikus hatást kelt. Iskolapéldája mindannak, amit a szakirodalom a települési karakter egészében kifejeződő művészi hatásnak nevez (DOMANOVSKY 1981: 88).

8. A KÉT VÁROS KARAKTERVIZSGÁLATÁNAK ÖSSZEVETÉSE

Miután részletesen bemutatam a két kisváros építészeti karakterét, rátérek a dolgozat felvezetőjében megfogalmazott kérdések megválaszolására. A munkamódszer az összehasonlításon alapul. Egymás mellé helyezem a két település szerkezeti elemeit, házformáit és ezek átalakulását, hogy láthatóvá váljon a két örökség sajátos szerkezetisége. Az összevetést, követve a leírások logikáját, négy nagy szempont mentén végzem el. Az első kettő a történeti város kialakulásának körülményeit tárja elénk: elsőként a szerkezeti jegyeket, majd a házformákat. A harmadik és a negyedik szempont a huszadik századdal foglalkozik, és a mai örökséghelyzetek két aspektusát tárgyalja. Az egyik szempont az új városrészek kialakulása: vajon milyen módon bővült a történeti város, hogyan hatott mindez a központokra, milyen szociális átrendeződés mutatható ki az egyes városrészekben. Végül választ keresek arra, hogy az épített örökség egyes rétegei milyen eséllyel maradtak fenn, mik voltak a megóvásnak vagy a bontásnak a közvetlen kiváltó okai.

A történeti szerkezetek: Mindenekelőtt két számadatra érdemes egy pillantást vetni. Torna a tengerszint felett 190 méter magasan fekszik, az oklevelekben pedig 1221-ben említik először. Ugyanezek a számok Mecenzéfen 313 méter, és 1366 (forr: RESROSPEKTIVNÍ 1978). A földrajzi adottság és a megtelepülés ideje közötti összefüggés egy sor szerkezeti sajátosságnak az eredője. Torna a magyar királyság Árpád-kori államszerveződésének fontos állomásaként jött létre, tehát jobbra belső népmozgások révén. A Bódva folyó tornai szakasza a magyarság fő szállásterületének számító alföldi táj adottságaival rendelkezik, itt húzódik a szőlőövezet északi határa. Mivel a termékeny síkon a korabeli állattartás és a növénytermesztés feltételei egyaránt adottak voltak, pusztán demográfiai kérdés volt a táj antropogenizálása. Nem mondható el mindez az északra elterülő erdőségekről. A hegyvidék kolonizációja egészen más tájhasználati elveket követelt, és ezért a 13-15. században fokozatosan le is vált a tornai erdőispánságról. Nem csupán a nyugatról jött szerzetesek alapította jászói kolostorra, és a körülötte kialakuló városra áll ez, hanem a rutének alapította Ájfalucskára is. A hegyvidéki gazdálkodás sajátosságai, különösen pedig a bányaművelés lehetőségének a felismerése indította el

műemléki dokumentáció természetesen finomabban fogalmaz, és az emlékoszlop második üzenetére, a mánták városalapítására helyezi a hangsúlyt.

azt a második – valószínűsíthetően Körmöcbányáról kiinduló - kolonizációs hullámot, amely a 14. században Mecenzéf kialakulásához vezetett.

A településképződés korai szakaszának ezen eltérései mind a mai napig leolvashatók a két város eltérő szerkezetiségében, mindenekelőtt a középkorból származó plébániatemplomok helyzetében (**148. ábra**). Torna királyi alapítású egyháza a városszövettől elkülönülve, egy magas dombon áll, hirdelve a katolikus egyház és államépítés korai szakaszának hierarchikus voltát. A korai templom hasonló kultúrfeladatot látott el, mint a civilizálatlan tájakon megjelenő kolostorok.⁷⁴ Kezdetben külső erőt képviselt, amely nem a helyi érdekviszonyokból táplálkozott, hanem távoli központokkal tartotta a kapcsolatot. Zártsága természetesen nem volt végleges, hiszen ez munkájának kudarcát jelentette volna, de városon belüli helyzete ma is őrzi korai szerepét. Kissé sarkosan úgy fogalmazhatunk a templom teremtette meg a várost, s nem a város a templomot. Az egészen biztosan középkori előzményekre visszatekintő Fő utca tulajdonképpen a templom megszabta településképződés eredménye. Tengelye a déli kapu „folytatásaként” a nyugodt felszínű hordalékkúpon alakult ki.

Mecenzéf ezzel szemben közösségi alapítású, mintsem nőtt város, ahol a templomépítés elsősorban a város autonómiáját volt hivatott szolgálni, mintsem a központi hatalom törekvéseit. Helyzete az alapított bányavárosokkal rokonítható, ám azokhoz képest későbbi fejlemény. Mindenekelőtt a bányászattól leváló hármorkovács mesterség szerepét kell kiemeljem, amely a 15. századra megteremtette egy önálló városalapítás feltételeit. Mintaképp a német kolonizációs hagyományok piacutcás formája szolgált, bár az átvétel csak közvetett (Kassa, Kisszeben, Szepsi, Felsőmecenzéf). Tornával ellentétben a telkek nem hozzánttek az egyházhoz, hanem szabályosan körbevették azt. Az ily módon kialakított téglalap alakú főtér középső, reprezentatív szakasza elsősorban közösségi célokat szolgált: itt kapott helyet például a városháza és a plébánia valamint később az iskola is.

Nem csupán a középkori főtérre igaz, de a 19. századig ívelő fejlődés egészére, hogy a város szerkezetisége mellérendelő viszonyokat teremt. A patrícius plebejus városrészek közötti különbség jobbára a lakóházak formai különbségeire korlátozódik, de még itt sem jelentős. A telekméreteket tekintve legszegényebb réteg apró házhelyeit leszámítva a többség megfelelő nagyságú belső telekkel rendelkezett, még ha a telekosztódás jelensége rontott is valamit a helyzeten (**149. ábra**). Feltűnő továbbá, hogy a közösségi használatú telkek rendre nagyobbak, mint Tornán. A két város közötti eltérés azonban ennél is jelentősebb, ha meggondoljuk, milyen óriási különbségeket találunk Tornán a magántelkek között. A földesúri parcella dominanciája azonnal szembeötlik. A 19. században rögzített állapot alapjai pedig már a középkor folyamán megteremtődtek. A tornai vár felépítésével ugyanis évszázadokra megszilárdult a földesúri hatalom. A 17. században az uradalmi központ lekötözött a város mellé. Ugyanakkor nem csupán a kastély telke és a város többi házhelye közötti különbség feltűnő, hanem a paraszti Torna belső heterogenitása is. Mindez nem csekély mértékben éppen az uradalom jelenlétének köszönhető. A csupán kicsiny házhellyel, de saját földdel és önellátásra alkalmas gazdasággal nem rendelkező családok munkaerejét ugyanis a nagybirtok szívta fel. Az iménti elmondottak egyértelműen mutatják, hogy a modernitás előtti társadalmakban, mennyire meghatározóak voltak a primér településképző erők, úgymint a természeti táj kínálta gazdálkodási formák és a városalapításkor létrejövő társadalmi struktúrák.

A kései középkor és a kora újkor mindkét település esetében keresztutcássá bővítette az eredeti szerkezetet. Ennek során a középkori településrag ránított a merőlegesen futó országútra (**156. ábra**). A folyamat ideje a

⁷⁴ A plébánia egyházak és a kolostorok közötti különbség igen lényeges a társadalomalakító, településszervező képességükben. A kolostor a maga zárt falaival inkább elzárkózik a településtől – ha egyáltalán település közelébe költözik – míg a plébánia benne él a helyi életfolyásokban. A Hajnal Istvántól származó megkülönböztetést a hazai templomépítés gyakorlatán keresztül mutatom be egy korábbi írásomban: TAMÁSKA Máté: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. In. Építés- Építészettudomány. 2006/3-4. 387-406.

rendelkezésre álló adatok alapján nem határozható meg pontosan. A telekformák arra engednek következtetni, hogy Tornán mindez hamarabb, talán már a 16-17. században bekövetkezhetett. Mecenzéfen minden bizonnyal a 18. század fellendülése, a várost érintő állandó postaútvonal hatott élenkítően a növekedésre. A keresztutcás szerkezet egyértelműen összefüggésbe hozható a két település központi funkciójával. A környék észak-déli tengelyű falvaiban ugyanis nem tapasztalni, hogy a település igyekezett volna ránőni az őt keresztező országútra.⁷⁵ A keresztutcás szerkezet azon kevés jellegzetességek egyike, amelyek Tornában és Mecenzéfen közösek. Eltérések tapasztalhatók ugyanakkor a keresztutcák méretében (**155. ábra**). Miközben Mecenzéf majd egy kilométer hosszan ránőtt az országútra, addig Torna csupán néhány száz méteren át követte azt. A háttérben kettő, de inkább három tényező együttes hatása mutatható ki. Az első, hogy a 18-19. században Mecenzéf fokozatosan a kistáj piacközpontjává vált, miközben Tornán a kereskedelem alig haladta meg a falusi kereteket. Az országút mentén létesített fogadókhöz, ha azok nem voltak túl messze, a város természetes módon hozzánőtt. A második ok maga is kettős: egyrészt a természeti táj különbségéből következik, másrészt a két város eltérő társadalmi viszonyaiból. A kettő együttesen okozta, hogy Mecenzéfen a lakótelkek gyarapítása hosszanti osztással, majd ezen lehetőségek telítődése után „zöldmezős” szalagtelkek kiméréseivel zajlott, míg Tornán a telkek keresztben történő megosztása általános gyakorlatnak számított. Előbbi természetesen erőteljesebb hosszanti növekedést, utóbbi pedig sűrűbb beépítést implikált (**156. ábra**). Az eltérő gyakorlat természetföldrajzi meghatározottsága abban rejlik, hogy a Bódva felső szakasza keskeny völgyben halad. A telkek átvágását, s így módon a párhuzamos utcák létrejöttét a meredeken emelkedő terepszint önmagában akadályozta. A síkra települt Tornán ilyen tényezővel nem kellett számolni. A társadalmi ok nem vezethető le csupán a térképi források és a terepi megfigyelések adatainak ismeretéből, mivel az a két mikrotársadalom eltérő örökösödési szokásaiból következik. Tornán a parasztgazdaságot, s így a belső telket is a fiú utódok közösen örökölték.⁷⁶ Mecenzéfen ezzel szemben csak a legidősebb fiúnak volt joga az örökségre, s így a belső telekre is. Mindemellett a mecenzéfi belső telek gazdasági értelemben a hámorok mellett másodlagos jelentőségű volt. Ez egyrészt lehetővé tette, hogy relatíve kisebb házhelyek is elegendőnek bizonyultak az építetőknek, másrészt csekélyebb veszteséget jelentett néhány hektár erdőt feláldozni, mint a termékeny tornai földeket beépíteni. Végül nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Tornán az építési telekként szóba jöhető földek döntő hányada nem a parasztok, hanem a földesúr kezében volt. Miközben tehát Mecenzéf lakosai jórészt saját gazdasági érdekeik szerint dönthettek a telekkimérésekről, addig a tornaiak ezt nem tehették meg.

Mindkét településre áll, hogy a 18. század végén a történeti szerkezetek legfontosabb elemei már megszilárdultak, és a huszadik század közepéig csak kismértékben változtak. Ilyen változások voltak Tornán, hogy a folyamatos elszegényedés révén kialakult a dombtetőre kapaszkodó Templom utca. Abból, hogy az új sor nem a termékeny síkon, hanem a rossz adottságú karszton indult növekedésnek, világosan kitűnik az ide költözők szerény gazdasági ereje. Ráadásul a telkek kicsik is voltak, ami nagyban megnehezítette funkcionális tagolásukat, a csűrök felépítését, pláne a gyümölcsösök kialakítását. A lakosok nagy része napszámos volt vagy kényszeriparos. Ugyanakkor a tornai kézműves tradíciók sosem léptek ki a paraszti hagyományokból. Nem úgy Mecenzéfen, ahol klasszikus értelemben nem is beszélhetünk parasztságról. A helyi kézműves társadalom a 18-19. század első felében élte virágkorát. A folyó város alatti szakaszán létrejött egy sajátos, a gépipar előtti korszakra jellemző kézműipari zóna, amely főként malmokból állt.

A két város közötti különbségeket a jobbágyfelszabadítás nemhogy csökkentette volna, hanem inkább növelte. Igaz ugyan, hogy egyikük sem vált modern várossá, de Mecenzéf kétségtelenül közelebb állt egy ilyen irányú

⁷⁵ A másik két Felső-Bódva menti kisvárosban, Szepsiben és Jászón sem figyelhető meg a keresztutcásodás, mivel azok eleve a folyó mentén futó országúttal párhuzamosan épültek.

⁷⁶ Természetesen ez nem járt minden esetben a gazdaság felosztásával, hiszen lehetőség volt a testvérek részének kivásárlására.

fejlődéshez. Az Alsóliget helyén már a 19. század ötvenes éveitől kimutatható a gyárnegyed születése, amelynek pozícióját a vasútvonal 1894-es megnyitása szilárdította meg. Az új kihívások átforgalmazták a város korábbi szerkezetiségét is. A középkori Fő tér szélső telkei fokozatosan a külvárosokhoz idomultak, miközben a Stószki utca kereszteződésében kialakult az új, a vasútállomással közvetlen kapcsolatban álló központ. Tornán ugyanebben az időben nem tapasztalunk hasonló jellegű átalakulást. Az ide már 1890-ben megérkező szárnyvonal a településtől délre, annak szerkezetét szinte érintetlenül hagyva haladt el. A stagnálásban nagy szerepet játszott, hogy miután 1881-ben Torna vármegyét Abaújhoz csatolták, a város addigi közigazgatási súlyát nagyrészt elvesztette (BOROVSKY-SZIKLAY 1896: 359).

Ugyanakkor a századforduló után Torna új szerepkörrel, a kereskedelmi funkcióval bővült, amely főként az addigra háromszáz főre növekedett, s ezzel a lakosság húsz százalékát kitevő izraelita lakossághoz köthető (forr: SZMA). A megélnéülő kereskedelmi tevékenység hozta magával, hogy a Fő utcával szemben a jelenetős átmenő forgalommal rendelkező Szepsi út kezdett felértékelődni. Önmagában azonban ez a folyamat nem lett volna elegendő a város történetileg adott hangsúlyainak eltolódásához. Így míg Mecenzéfen egy természetes urbanisztikai fejlődés alakította ki a huszadik századi eklektikus városközpontját, addig Tornán az állami adminisztráció kései beavatkozása figyelhető meg. Ennek időpontja a huszadik század negyvenes éveire tehető, mikor is a bécsi döntés után Magyarországhoz visszakerült járási székhelyen helyi mértékkel mérve nagyszabásúnak nevezhető fejlesztések kezdődtek. Ennek eredményeként lerakták az alapjait egy új, a Fő utcától független városközpontnak. Még egyszer fontos kiemelni, hogy Torna hagyományos centrumának eltolódása nem a parasztváros polgárosodásának következménye. A paraszti Torna, a maga egyre differenciálódó rétegzettségével, a polgári Tornától elkülönülten élte világát. Intenzívebb kapcsolat és egymásra hatás csak a módosabb gazdák lakta Fazekas utcával mutatható ki, ahol sorra jelentek meg a mezővárosi mintákat adoptáló „L” alaprajzú vinklis házak.

A történeti házfelfődés tendenciái (157. ábra, 158. ábra, 159. ábra): A vizsgálatok során a két város lakóházfelfődését a mai utcaképből kimutatható típusok alapján vázoltam fel. Az összehasonlításban két tényezőt kénytelen voltam figyelmen kívül hagyni. Az egyik a 18-19. századig ívelő fejlődés, amelynek vizsgálata egészen más, nem feltétlenül terepi, mint inkább levéltári módszereket igényelt volna. A másik a neves vagy rangos építészet helyi megnyilvánulásainak vizsgálata, úgymint a templomok, a vár és a kastély, a városháza és a vármegyeháza építéstörténetének leírása. Ezeket, mint szerkezeti elemeket vettem csak figyelembe. A két városban található rangos építészeti alkotások ugyanis nem elemezhetők a helyi hagyományok eredőjeként. A tornai gótikus templom építéstörténetét például nem elsősorban a városban uralkodó építőszokások, hanem regionális, sőt internacionális kapcsolatok határozták meg. Úgyszintén lehetetlen a mecenzéfi plébániaegyházat a helyi faszerkezetekből levezetni, és nem a korszak templomépítészetének fő stílusjegyei felől szemlélni. A következőkben tehát kizárólag a lakóházfelfődés tendenciáiról lesz szó.

A ma még álló igen változatos megjelenésű történeti háztípusok rendszerzésekor két tendencia rajzolódik ki. Az első, hogy a két város történetileg igen eltérő építőhagyománya a századfordulón a szegényebb néprétegek körében konvergálódik, és a Tornán korábban is jelenlévő háromszatú alaptípushoz idomul. A második ezzel éppen ellentétes dezintegrációs mozgás, amely a századfordulós építészetben belül mutatható ki. A hasonlóságot sugalló eklektikus vakolat architektúra mögött ugyanis a törések nélkül kialakuló mecenzéfi nagykapus polgárház és a bolthelyiséges illetve villaszerű tornai polgárházak szerkezeti különbségei bontakoznak ki.

A későközépkorig visszanyúló építőhagyományok anyagában, alaprajzában és tetőformájában is eltérő lakóházformát alakítottak ki a Bódva-mente felső és középső szakaszán (160. ábra). Mecenzéf a Felföldet a 20. század elején kettéosztó faépítészeti határvonal innenső, míg Torna már annak túlsó felén feküdt. Míg tehát a hagyományos mecenzéfi ház falazata a négyszögletes gerenda volt, addig Tornán a közeli karszt köveit vályoggal vegyítve használták fel. Az építőanyag eltérései a tetőszerkezetben is kimutathatóak. Előbbi helyszínen

a zsindey héjazat meredek hajlásszögű ácsszerkezetre került, amelynek oromzatára hatvan-hetven centiméterre is kiugró vízvető került, addig Tornán a felfalozott homlokzat mögött jobbra zsúp-, illetve nádfedésűek voltak a házak. Végül, miközben a volt megyeszékhelyen már a legarchaikusabb emlékek alaprajzi felosztása is a szobakonyha-kamra háromosztatú felosztást követi, addig Mecenzéf régi házainál egy más jellegű térhasználat is kimutatható. Az első helyiségben leválasztott hálókamrát, középen fűtetlen nyári konyhát, hátul pedig a kamrát és a konyhát találjuk. Mindezek az eltérések mutatják, hogy miközben Torna tradicionális házépítési szokásainak rokonságát az Alföldön és annak északi peremvidékén találjuk, addig Mecenzéf a szepességi németiség kultúráját örökölte.

A 19. század nagy változása, hogy Mecenzéf falusias házformája fokozatosan asszimilálódott a magyarság központi területeihez. A házforma átalakulása része volt egy általános nemzetiségi beolvadásnak, amelynek a kultúra egyéb területein – legfőképpen a nyelvváltásban - tetten érhető vonásaira korábbi kutatások hívták fel a figyelmet (lásd: ILYÉS 2003, 2005). Teret hódított a szárított és az égetett téglá, a középső helyiség konyhává alakult, a hálókamrát elhagyták. Némi léptéknövekedés is bekövetkezett, ám ez nem számottevő, inkább a belmagasság emelését, semmint az alapterület bővülését jelentette. A huszadik század konvergenciája a tetőformák egységesülésében a leginkább szembeötlő. Függetlenül a két város történetileg eltérő fedélszékeiktől, a negyvenes-ötvenes évektől mindkét helyen egy korábbiakhoz képest alacsonyabb hajlásszöggel bíró kontyolós megoldás jött divatba.

A falusias házformák konverzációjával ellentétben az urbanizációs tendenciákban eltérő fejlődési vonallal találkozunk. Ez az állítás persze relatív, hiszen az oldalhatáron álló porták befordulása az utca felé mindkét helyen megfigyelhető. Ugyanakkor a hosszú homlokzatú ház eltérő fejlődési sajátosságai más-más utcafrontot hoztak létre. Mecenzéf kisvárosi fejlődése már a 18. században kialakított egy viszonylag széles körben elterjedt, zárt utcaképi hatást mutató házformát, amelynek továbbfejlődéséből alakult ki a jól ismert századfordulós utcakép. Ennek során az utcai homlokzat meghosszabbításával fedett kapubeállót csatlakoztattak a házhoz. A legrégebb változatok még boltozottak, később egyszerűbb áthidalást alkalmaztak. Ám nem ez volt az egyetlen jellegzetessége a korai városi háznak. Mivel vegyes téglá és kő falazata volt, alkalmasnak bizonyult a későbbi továbbfejlesztésre is. Végül meg kell említeni azt a német eredetű, szórványosan ma is megfigyelhető mecenzéfi szokást, hogy a telek másik oldalára egy kisebb épületet húztak fel az öregek számára. A két épülettömb összekapcsolása egyetlen homlokzati architektúrává, valamint a közös fedélszék kialakítása voltak a következő lépések. A párhuzamos tömbök összeolvadása egyébként nem csupán a telken belül, hanem telekköszvevonások révén is általános volt. Hosszúhomlokzatú házak születtek akkor is, ha az eredeti hosszúház „L” alakban bővült, csak ebben esetben a homlokzat szélére került a nagykapu. Megjegyzendő, hogy a házak növekedésének oka ritkán volt gazdasági eredetű. Bár a Fő tér és a Kassai út kereszteződésében létrejöttek bolthelyiséges épületek, a legtöbb esetben inkább a lakótér növelése, a polgári lakásmód megteremtése volt a fő cél. Annál is inkább, mert az ekkor meggazdagodó réteg jobbra a volt patrícius családok hámszögéből állt, akik továbbra is ragaszkodtak őseik mesterségéhez. A mecenzéfi századfordulós kisvárosi lakóház tehát a korábbi épületformák kapcsán kialakult minták továbbfejlesztése, aktualizálása volt.

Nem úgy Tornán, ahol a századfordulós építészetének mintái a településen kívülről érkeztek. Egyrészt oly módon, hogy a kereskedelmi életet megteremtő zsidóság létrehozta a maga erősen funkcionalista bolthelyiséges házformáját, másrészt úgy, hogy a kialakuló polgárság nagyvárosi mintára, villaszerűen kezdett építkezni. A 19. század vége előtti Tornán nem beszélhetünk mezővárosi lakóházról. Egyes épületeknél kimutatható ugyan a fedett nagykapus hozzátoldás, ám ez a megoldás egyedi jelenség maradt. A kereskedőházak, mint említettem, eredendően igen célszerű, reprezentációktól mentes építészetet jelentettek. A dupla utcai helyiség gazdasági megfontolásból született meg. Érthető, hogy az építetők nem törekedtek a kifejezetten költséges utcai nagykapuk kialakítására, hanem megelégedtek az örökölt falusias kiskapukkal.

A századfordulós kisvárosi architektúra másik vonulatának társadalmi meghatározottsága inkább hasonlítható a Mecenzéfen már említett polgári lakásigényekhez. Ugyanakkor a tornai polgárság gerincét nem a gazdatársadalom mobilis csoportjai alkották, hanem a szabad értelmiségiek és a közigazgatási alkalmazottak. Torna ugyanis vármegyei rangjának elvesztése után sem szűnt meg központi hely lenni, hiszen járási székhely maradt, sőt e téren jelentősen fejlődött is. A kialakuló polgárság számára a belső telek gazdasági funkciója egy kisebb háztáji kertre, baromfira, illetve egy-egy disznó tartására korlátozódott. A lakóház egyre inkább valódi lakóházzá alakult, amely nem udvarra, hanem díszkertre tekintett. S bár eleinte ezek az épületek is vinklis házak voltak, valójában nem működtek parasztházként. Jól jelzi ezt, hogy a negyvenes években az új jegyzőlak és a mellette felépült házak már eleve utcával párhuzamos tájolással, városi villaként készültek. A vidéki polgári építészet nem csupán kényelmes lakásbelsőket, de reprezentatív megjelenést is igényelt. Ennek megnyilvánulása az erős díszítőkedv, amely mind a mecenzéfi, mind a tornai épületeken megfigyelhető.

A kialakuló polgárság építésze mindkét helyszínen hatást gyakorolt az egyszerűbb porták fejlődésére is. Mint az imént bemutattam a két városban sok tekintetben eltért egymástól a századforduló kisvárosi építésze, ami érthetővé teszi, hogy az ezt mintául tekintő szerényebb népi és kispolgári hagyományok is eltéréseket mutatnak. Mecenzéfen a Grund és a Mecenzéfi utca szegényes házainak csinosítása még sokáig a fedett nagykapu hozzáépítésével járt együtt. Tornán, főként a Fazekas utcai parasztporták esetében, inkább a vinklis ház irányában igyekeztek elmozdulni az építők. Utóbbi igaz a háború utáni fejlődés korai szakaszára is, amely az „L” alaprajzú ház kései reneszánszát hozta.

Régi és új kapcsolata: Mindkét város szerkezeti átalakulásában több fázis különíthető el egymástól. Az első korszak a negyvenes-ötvenes éveket fedi le. Ekkoriban a korábbi építőhagyományok részleges továbbélése még szembeötlő. A második, legintenzívebb periódus a hatvanas-hetvenes évek erőteljes iparosítási és körzetesítési politikájához kapcsolódik. A központilag elrendelt lakásépítési programok két évtized alatt nagyobb változást generáltak a városalaprajzban, mint a megelőző hat-hét évszázad összesen. A nyolcvanas évekre kifulladás a szocialista rendszer építőenergiája. A rendszerváltás sem hozott érezhető fellendülést, így a városszerkezetek főbb vonalaiban megegyeznek a hetvenes évtized végi állapotokkal. A közel harminc éve tartó dekonjunktura nagyban hozzájárult a történeti település karakter konzerválódásához is.

Az átalakulások első hulláma tehát a negyvenes évek végén, illetve az ötvenes években zajlott le. A földek államosításával párhuzamosan a korábban közös fedél alá szorult szegényebb családok számára lehetőség adódott a saját otthon megteremtésére. Tornán, ahol a nincstelenek aránya igen magas volt, egészen új utcák jöttek létre, míg Mecenzéfen inkább csak kisebb közök, szórványos beépítések. A két város lakásviszonyainak különbözőségét jelzi, hogy a háború előtt Tornán egy házra átlagosan 5.31, míg Mecenzéfen 4.6 lakos jutott. Az 1945 utáni növekedési ütem különbözőségéhez jelentősen hozzájárult az is, hogy a németység jelentős részének deportálása következtében Mecenzéfen a lakosság szám visszaesése volt megfigyelhető, míg Torna – legalábbis a nyers népesedési mutatókat tekintve – hamar kiheverte a háborút. A városátalakulás ezen szakasza még a régi építőhagyományok erőteljes behatása alatt zajlott. A Tornán nyitott utcák, mint a Szepsi utca utolsó, kivezető szakasza, vagy a Fazekas utca megkettőzése, a korábbi növekedések logikáját követték. Egyik esetben a távolsági útra nőtt rá egy új úti falu szakasz. A másik esetben a telekátvágás révén sűrűsödő, egy korábbi földrajzi szakkifejezést átvéve, rostos szerkezet felé elmozduló bővülés zajlott. Mecenzéfen ekkor ugyan még nem alakultak ki teljesen új utcák, de a kezdemények az előzőekhez hasonló fejlődést vetítettek előre.

Ugyancsak elsősorban Tornán figyelhető meg a házépítési szokásokban továbbélő hagyomány. Az ötvenes évek utcaképét az oldalhatáron álló hosszúház dominálta, igen precízen kimért telkekkel. A történeti városmag szeszélyességének hiánya ezeket az utcákat telepszerű megjelenésűvé teszi. A paraszti hagyományokkal nem rendelkező Mecenzéfen ugyanakkor elsősorban a korszak négyzetes alaprajzú típusházai voltak divatban. Az imént leírt megfigyelések általánosabb megfogalmazása úgy hangzik, hogy a földműves tradíciójú Torna az új

építészetet nehezebben fogadta be, mint a kézműves Mecenzéf.⁷⁷ Ebből egyrészt az következik, hogy a hetvenes években mindkét helyszínen divatba jövő lapostetős, emeletes családi ház Tornán szinte átmenet nélkül robbant be a parasztváros karakterébe. Másrészt Torna hosszúra nyúló későparaszti korszaka révén nehezebben képes történeti műemlékként kezelni épített örökségét, különösen annak népi rétegét. Az örökséggé alakulás logikája ugyanis megkövetel egy bizonyos időbeli, ha úgy tetszik nemzedéknyi távolságot az élő hagyomány megszakadása és a holt örökség felfedezése között.

A városátalakulás második szakasza a hatvanas években kezdődött és a nyolcvanas évek elejéig tartott. A Kassai-medencében mindez összefonódott a gigantikus vasmű építésével, amely nem csupán Szlovákia második fővárosának életét változtatta meg, de a régió valamennyi települését érzékenyen érintette. Mindehhez járult Tornán a cementgyár kialakítása, Mecenzéfen pedig a vasárugyártás fellendítése. Utóbbi helyszínen a történeti adottságok megszabta kerteken belül maradvá, a korábban is ipari célra igénybe vett részeken alakítottak ki újabb beruházási területet. Tornának nem voltak ipari tradíciói, így a gyár helyének kijelölése alapvetően megváltoztatta a város korábbi hangsúlyait. A tény, hogy az igen komoly környezetszennyezéssel járó cementgyártást az uralkodó szélirányból következően a várostól nyugatra telepítették, gátat szabott a lakott belterület ezen irányba történő növekedésének. Nem csupán Békástokaj, de a történeti Fő utca is városszéli helyzetbe került, hiszen mindeközben a régi városmagtól keletre szinte megduplázódott a lakóövezet. 1950-hez képest⁷⁸ a házak száma egyharmaddal növekedett, míg a lakásállomány, több mint kétszeresére duzzadt (forr: RESROSPEKTIVNÍ 1978). Nem egyszerűen új utcák, hanem egy új város épült fel, amely a lakótelepből és egy családi házas telepből áll.

Bár Mecenzéf szerkezetét is átrajzolta az iparosítás, a növekedés közel sem volt ilyen ütemű. A történetileg is meglehetősen elnyújtott várostengelyre felfűzve több szakaszban csatlakoztak rá az új családi házas övezetek és a lakótelep. Óriási különbség Tornához képest, hogy az új építkezések nem egymáshoz igazodtak, hanem külön-külön nőttek rá a Stósz-Kassai utca tengelyére. Mecenzéf is megkettőződött, de mindeközben a történeti városrészek hierarchiája, mindenekelőtt maga a centrum megtartotta korábbi szerepét. Míg Torna keresztutcás szerkezetisége felolvadt az új lakónegyedek révén, ugyanez a történeti alaprajz Mecenzéfen ma is élő szövetként működik.

Torna átalakulása olyan mértékű volt, hogy több történeti településrész mára elvesztette önálló karakterjegyét. Csupán szórványos emlékekről beszélhetünk a volt zsinagóga környékén és a kastély esetében is. Igaz ugyan, hogy tömbjében mindkét helyen áll még egy-egy meghatározó emlék, de ezek állapota legalábbis aggasztó. Nem beszélve arról, hogy a kastélyépítészethez szorosan kötődő kertkultúrából csupán egy-egy tanúfa maradt meg. A romos kastély a lecsapolt kerti tóval az ipari rozsdáövezetekhez hasonló, funkcióját veszített terület a város közepén.

A nyolcvanas évektől napainkig tartó harminc esztendő az addigra kialakult szerkezetiség megmerevedésével járt együtt mind Tornán, mind pedig Mecenzéfen. A kieső állami lakásépítés szerepét a csekély keresletet látva nem vették át a magánberuházók, így a telepszerű építésmód teljesen abbamaradt. A népesség gyarapodása elsősorban a rendkívül szegény, gettószerű zárványokban élő cigányság demográfiai teljesítményének, semmint a lakópark-szerű lakások fogyasztói rétegét képező középosztályoknak tudható be. Így a korábban is jelentős arányt képviselő családi házas építésmód kizárólagossá vált. A közeljövőben legfeljebb egy szociális indíttatású cigánytelep-megújítási program változtathatna ezen. A települések visszafogott bővülése műemléki szempontból

⁷⁷ Bár a kitelepítések miatt lehetnek kétségeink afelől, hogy az 1950-es évek mecenzéfi társadalmi azonos-e a háború előttiével, mégis amellet érvelek, hogy a helyi lakosság maradékának és a bevándorlóknak keveredéséből összeálló új városi népesség elsősorban az előbbieket kulturális hagyatékát ápolta.

⁷⁸ Az 1960-as adat nem szerepel a statisztikai hivatal kiadványában.

lehetőségeket is rejt magában. Egyrészt az építési dekonjunktúra időt hagy a régi épületeknek, hogy „kulturális örökséggé” alakulhassanak, másrészt nem kell tartani a belterület szétterülésétől.

Igaz maga a táj és a tájhasználat az elmúlt hatvan évben igencsak leegyszerűsödött. Függetlenül a két település eltérő gazdasági múltjától megfigyelhető a szántóföldi monokultúrák térnyerése. Az olyan rendkívül értékes, néhány évtizede még vitális táj elemek, mint a tornai szőlők vagy a mecenzéfi Grund övezetes belső telekművelése, mára erőteljesen erdőszednek. Szinte nyomtalanul tűntek el Torna egykori réti, illetve Mecenzéf dombvidéki legelői. Utóbbi határában már csak mutatóban áll egy-egy darab az egykoron százsámra található vashámorokból. A tájhasználat új formája, a hétvégi házas üdülőövezet egyelőre csak Mecenzéfen mutatható ki, de itt sem vált a táj meghatározó részévé.

Az imént elmondottak összefoglalásaként a következőkben a szerkezeti átalakulások általános folyamatait vázolom fel. A régi és új város kapcsolatban az empirikus adatok három alapvető formát különítettek el. Az első, amikor a modernizálódó város növekedése a korábbi szerkezeti logikát követi. Ilyen esetek lehetnek, ha (1) a hosszanti telkek átvágásával párhuzamos utca jön létre, (2) a korábbi távolsági út egy része mentén úti falurész alakul ki (3) a korábbi dűlőutak integrálódnak a belterület szövetébe (**161. ábra, 162. ábra**). Tornán főként az első és a második esetre találunk példákat, míg Mecenzéfen a harmadikra. Az ily módon növekvő utcák arculata, integráltsága a régi várostestbe nagyban függ a felépített házak jellegétől, de legalább telekszerkezetüket, utcavonal vezetésüket tekintve illeszkedik a régi városhoz. A másik két forma már alaprajzában is elüt a korábbi városszövettől, hiszen teljesen új, tervezett utcahálózatot hoz létre. Ellentétben a korábban említett példakkal, ahol természetes növekedés zajlott, itt elsősorban a tervezettség, a telepszerűség a feltűnő. Attól függően, hogy a telep a korábbi egyalakos telekformát viszi-e tovább, vagy tömbházakkal operál, tovább oszthatjuk ezt a kategóriát. A telepek kapcsolata a történeti városszövettel több problémát is felvet, mint pl. a város bentről kifelé történő fellazulásának megőrzését, ugyanakkor nem volna helyes elhibázottnak tartani minden ilyen irányú törekvést. A növekvő lakótér igények kielégítése kapcsán még műemléki szempontból sem feltétlenül a családi házas beépítés az egyedüli üdvözlendő megoldás. A telepek, különösen a tömbházas telepek ugyanis jóval kisebb területet használnak fel, s így a városképhez szervesen hozzátartozó zöld háttér megővhető marad. Részben ennek tudható be, hogy mind Tornán, mind Mecenzéfen megmaradt a történeti város emberléptékű kapcsolata a környező tájjal.

Régi és új kapcsolatának leírását a történeti városközpont problémájával zárom. A településszintű műemlékvédelem legnagyobb dilemmája, hogy a modern életvitel szétrobbantja a korábbi település léptékét. A két vizsgált város e téren is eltérő utat járt be. Mecenzéfen helyben maradt a központ, s kénytelen alkalmazkodni egy léptékében megnövekedett és életvitelében átalakult település kihívásaihoz. Tornán ezzel szemben eltolódott a városközpont, s a korábbi keresztutcás mag mentesült a városszervezés feladata alól. Ha a kettő kihatásait összevetjük, egyértelmű, hogy Mecenzéf esete a szerencsésebb. Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy a Felső-Bódva menti kisváros a fénykorát jelentő 18-19. századból városias centrumot örökölt. A hivatalok elhelyezésére, az üzletek, vendéglátóhelyek számára kész történeti háztípusok álltak rendelkezésre. Más kérdés, hogy a modernizálás nem minden esetben volt tekintettel az épületbelső adottságaira. Ugyanez Tornán másként alakult. Igaz ugyan, hogy a bolthelyiséges lakóházak itt is alkalmasnak bizonyultak a modern szolgáltatások befogadására, s ezért ezek az épületek viszonylag sérülésmentes állapotban meg is maradtak, de csak a Szepsi út mentén. A Fő utca boltjai már túlságosan messze kerültek az új családi házaktól és a lakóteleptől, amely utóbbi ráadásul saját szolgáltatóházzal is rendelkezik.

Torna városközpontjának eltolódása és Mecenzéf szerkezetének konzerválódása szorosan összefügg a korábban tárgyalt növekedési módok jellegével. Mivel Mecenzéf egyenletesen bővült, megtartva a régi város arányait, nem volt értelme máshová költöztetni a központi funkciókat. Tornán ezzel szemben a történeti város és

az új város két külön részt alkot, amelyek találkozási pontja jelölte ki az új városközpontot, s hagyta visszafejlődni a történetit.

A két város történeti magjának mai állapota: A két város ma látható történeti karaktere legalább annyira magán hordja az elmúlt hatvan és változásainak lenyomatát, mint az évszázados építőhagyományok emlékeit. S amennyire különböző karakterű város volt a történelem során Mecenzéf és Torna, legalább annyira különböző módon alakult épített örökségük sorsa is a második világháború után. Összehasonlításom utolsó részében előbb felvillantom a két városközpont és a külterületek örökséghelyezeteinek különbözőségeit, majd magyarázatokat keresek a különbségek okaira.

Torna központeltolódása nem csupán városszerkezeti problémákat vetett fel, de igen jelentős karaktervesztéssel is járt. A Fő utca szerepvesztésével a jellegzetes kereskedelmi és hivatali épületek lakóházakká alakultak át. Ez a folyamat ma is tart, s nem egy esetben a homlokzat teljes átépítését, leegyszerűsítését vonja maga után. A funkcióvesztés további velejárója, hogy a volt központ lakónegyedként sem tartozik a város „jobb” utcái közé. A fokozatos szegregálódással és elszegényedéssel okafogyottá vált a díszes eklektikus homlokzatok társadalmi funkciója, státusszimbólum értéke is. A nehéz anyagi helyzetben élő új tulajdonosok számára a vakolatarchitektúra fenntartása felesleges plusz költséget jelent, amitől alkalomadtán meg is szabadulnak.

Mecenzéfen ezzel szemben a központ továbbra is betölti urbanisztikai feladatát éppúgy, mint reprezentációs hivatását. Nem állíthatjuk, hogy a városlakók szemében a legelegánsabb környéknek számítana, de szegregációs tendencia egyáltalán nem érvényesül. A legrégebb házak ma már zömmel nyaralók, a nagyobb polgárházakat pedig a középosztály lakja. A volt bolthelyiségek ma is üzemelnek. Homlokzati modernizációra itt is találunk példát, de ez inkább kivételnek számít, semmint általános gyakorlatnak.

A külvárosokban Mecenzéfen is erőteljesebben érvényesül a karaktervesztés. Leginkább a Bódva part malmokkal és kisebb üzemekkel, pincékkel rendelkező egykori gazdasági övezetében feltűnő mindez, de a faházairól nevezetes Grund arculatvesztése is szembeötlő. Igaz ugyan, hogy az új építkezések zöme alkalmazkodott a korábbi beépítéshez, ám a gerendaházak megfogyatkozását ez nem ellensúlyozza. Kevésbé bizonyult sérülékenynek Fő tértől északra kifutó Felsőmecenzéfi utca, amelyben eleve a vályog és a téglák voltak a fő építőanyagok. Mecenzéf kapcsán nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy – főként nyaralótulajdonosok révén – kimutatható a szocialista időkben átépített házak visszarégiesítése is.

A központ helyzetéből kiindulva azt várhatnánk, hogy Torna külvárosainak karaktervesztése jóval erőteljesebb kell legyen. Ez azonban csak részben igaz, és inkább csak a már említett kastélyra és a zsinagóga környékére vonatkozik. Másol a társadalmi mozgások lefojtották az átépítéseket. A tény, hogy a hetvenes-nyolcvanas években igen nagyszámú telekkimérést végeztek, nem tette szükségessé a régi városrészek átépítését. Mindez a régi Torna elöregedéséhez, később részbeni szegregációjához vezetett ugyan, de fizikai értelemben megkímélte az épületeket. Ott, ahol a szegregáció különösen erőteljes, mint pl. a Koplalón, egészen szegényes történeti épületegyüttesek is fennmaradhattak, olyanok, amelyeket a műemléki szakma fő áramlata már nem tartana védendő értéknek. A Templom utcában az ottani szegénység felemelkedésével együtt igen erőteljes építési konjunktúra zajlott, ami egyben az utca karakterét is felborította. A gazdautcák, mint a Fazekas utca és Békástokaj, vesztek ugyan jelentőségükből, de az itt álló jó minőségű házakat a tornaiak még ma is elfogadják egy szerényebb családi otthonnak.

A karakterövezetek mai állapotának gyors áttekintése után, arra keresem a választ, milyen okok játszhattak közre az örökséghelyezetek ilyen alakulásában. Figyelmemet egyrészt társadalmi faktorok felé fordítottam, mint a népesedés kérdése, a munkaerő mobilitása és az életmódváltozás kihatása, másrészt az épített örökségre magára, annak fizikai jellegére és védelmének módjára.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy Mecenzéf a második világháborús katasztrófát nehezebben heverte ki, mint Torna. A lakosságszám erőteljesen visszaesett, csupán 1970-re érte el a háború előtti szintet. A korábbi mánta lakosság helyét a közeli szlovák falvakból érkező népesség vette át. Mivel az ötvenes években az építkezők még jobbra a korábbi urbánus mintákat valósították meg, érthető módon a Mecenzéfre áramló falusi népesség nem igényelte az ott álló városi lakóházak átalakítását. Nem véletlen, hogy a hatvanas évek modernizációja sem elsősorban ezeket a polgári otthonokat, hanem a Grund szegényes, paraszti házeit érintette.

Tornán az imént leírt jelenség csupán a központ egykor izraeliták lakta szűk területére vonatkozik. Az elhurcoltak és a háborúban meghaltak miatt 1950-ben még enyhe visszaesés mutatható ki a lakosságszámban, de a következő évtizedben már meredeken emelkedik az össznépséget mutató grafikon. Elég, ha összevetjük a két város háborús katasztrófa előtti és a legutóbbi népszámláláskor mért adatait: Mecenzéfen 2400-ról 3661-re, míg Tornán 1615-ről 3313-ra nőtt a lakosságszám (forr: SČITANIE 2001). Előbbi durván másfélszerese, utóbbi kétszerese az egykori lélekszámnak. A lakosságszám növekedése már a modernitás előtt is rendszeresen építkezési konjunktúrát generált. Nem volt ez másként az elmúlt évtizedekben sem (**163. ábra**).

A lakosságszám önmagában persze még nem magyarázza a két város közötti örökséghelyzetek különbözőségeit, ismerni kell az életmódváltozás főbb tendenciáit is. Röviden már utaltam erre, mikor a Mecenzéfre áramló falusiakról írtam. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a régi mánta gazdaság közelebb állt a modern ipari társadalomhoz, mint Torna mezővárosi tradíciója. Míg tehát a szocialista iparosítás Mecenzéfen egy már meglévő munkás életformát talált (legalábbis annak romjait), addig Tornán a paraszti társadalmat kellett új irányba terelnie. Mecenzéfen nem csupán a vasmezmunkálás kézműves tradíciói voltak adottak, de a gyáripar első csirái is. Mecenzéf már a dualizmus korában része volt modernizálódó országnak. A polgári építészet nem csupán a centrum patrícius házain, de szórányosan a külvárosokban is teret hódított. Ha más nem, legalább a szecessziós vakolat architektúra jelezte a korszerűsödést. Ezzel szemben Tornán a jobbágyfelszabadítás után is széles paraszti rétegek éltek rendiesen zárt közösségben. A szűk kisebbséget képező polgári Torna mellett ott találjuk a paraszti Tornát, a maga népi építészeti formakincsével. A háború után tehát nem egyszerűen a tulajdonformák változása zajlott le, hanem egy évszázados kultúra felbomlása is. A helyi társadalom felbomlása, amely Mecenzéfen közel egy évszázad alatt lezajló polgárosodási folyamat volt, Tornán a szocialista érában két évtized alatt megtörtént. Mindez mélyreható, szinte forradalmi változásokat kényszerített ki. A hatvanas évektől kibontakozó régi elleni reakció a paraszti múlt részét képező parasztházak erkölcsi avulását is jelentette. Az a helyi társadalom, amely az ötvenes években még vinklis bővítésekkel, alápincézésekkel bővítette a parasztházat, a hetvenes években már abszolút korszerűtlennek ítélte a hagyományos formákat.

Az előzőekből látható, hogy Torna épített örökségének két modernizációs behatást is el kellett szenvednie, olyanokat, amelyek Mecenzéfen alig jelentkeztek. Először az ötvenes-hatvanas évek gyors népességnövekedésével járó építési (házbővítési) konjunktúrát, másodsor pedig a hirtelen értékrendbeli változást, ami a népi kultúra gyors felbomlását kísérte.

Az életmódváltozást nem szabad csupán a helyi lakosság horizontjára szűkíteni. Európa szerte ismert jelenség, hogy a vidék épített értékeit elsőként a városi értelmiség fedezi fel magának. Kassa környéke ebből a szempontból eléggé megkésett fejlődést mutat. Főként a nyolcvanas-kilencvenes évekre tehető a hétvégi házak vásárlásának nagy hulláma. A nyaralóövezet a várostól északra fekvő hegyi falvakat fogja össze. Ezek között – ha nem is kiemelt helyen - de ott találjuk Mecenzéfet is. Mivel a helyi hagyományok szerint a legrégebb és legromantikusabb a Grund nevű városrész, eleinte főleg itt vásároltak házakat a kassaiak. A nyaralók főként a táji környezet miatt vásárolnak ingatlant. Érdekes, hogy a szintén kitűnő kirándulóközpontként számon tartott Tornán mindezidáig nem indult meg hasonló hétvégi migráció. Az okok között bizonyára ott szerepel, hogy hiába a tornai várhegy és a Gyűr változatos felszíne, maga a belváros inkább alföldies hatású. Nem szabad megkerülni a

nemzeti-etnikai problémát sem. Tornán a többség magyarul beszél, ami a csak szlovákul értő potenciális házvásárlókat inkább elriasztja, mint ahogyan a tornai cigányság hangsúlyos jelenléte sem kedvez a folyamatnak. Mecenzéfen, ahol hasonlóan magas (20-30 százalékos) a roma lakosság aránya, erősebb a szegregáció, ami az erkölcsi és szociológiai megfontolásokat félretéve, tisztán a nyaralóvásárlások szempontjából előnyt jelent (más kérdés, hogy a tornai cigányság hangsúlyos jelenléte éppen azt jelenti, hogy tagjaik integráltabbak a helyi, ma még többségben lévő közösségbe).

Végül az örökséghelyzetek kialakulásának okai után kutatva érdemes szemügyre venni magának az örökségnek az immanens tulajdonságait és az örökségkezelés módszereit is. Mecenzéf első ránézésre jelentős hátrányban van e téren, legalábbis ami a nagy műemlékeket érinti. Egykori gótikus templomát a klasszicista átépítés teljesen elfedte, városháza 19. századi eklektikus „tucat épület”. Torna ezzel szemben a régió egyik legnagyobb vára alatt terül el, freskókkal díszes temploma a legértékesebb gótikus műemlékek közé tartozik, mint ahogyan a klasszicista városháza és a késő reneszánsz alapformát mutató kastélya is egyedülálló alkotás a maga nemében. Tornán azonban éppen a műemlékek bősége okozza a legnagyobb problémát. Túlságosan nagyvonalúak, impozánsak a város mai állapotával összevetve. Sőt, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a maguk korában sem elsősorban a várost, hanem az egyházat, a vármegyét, az uradalmat képviselték. Nem volna szükségszerű a pusztulásuk, de kétségtelen, hogy ilyen jellegű emlékek megóvása egyedül a város erejéből aligha lehetséges. Mecenzéfen ezzel szemben a kiemelt műemlékek számító vashámorok egyszerű, szerény építmények, amelyek a szó klasszikus, „művészeti emlék” értelmében nem is tarthatnának számot a megőrzésre. Természetesen a védelem táguló horizontja rég túllépett kizárólag a művészeti alkotást szem előtt tartó szemléleten. Mecenzéf tehát „költséghatékonyabban” képes műemléki látnivalót kínálni. Ehhez járult hozzá, hogy a mánta naiv építészet több mint száz esztendeje, ha nem is a szakmai közérdeklődés központjában, de mindenképpen annak látókörén belül található. Jankó világkiállítás és az Osztrák-Magyar Monarchia Abaúj-Torna megyét tárgyaló kötete biztosította kiemelt helyzetét, amit a szlovák örökségvédelem is átvett. Nem véletlen, hogy 1990 után az egész belvárost helyi műemléki oltalom alá helyezték. Torna régi lakóházainak kulturális értéke ma még felfedezetlen, holott a szerencsés véletlennek köszönhetően viszonylag épségben fennmaradt mezővárosi architektúráját képvisel.

9. AZ EREDMÉNYEK TÉZISSZERŰ ÖSSZEFOGLALÁSA

A két téziscsoport különbségei: Torna és Mecenzéf esettanulmányainak eredményeit két egymásra épülő szinten értelmeztem. Az első téziscsoport alapkérdése, hogy a Bódva-mente két szélsőségesen különböző kisvárosi fejlődésének, mik az építészeti karakterben jelentkező következményei. A második téziscsoport általános műemléki, urbanisztikai és házfejlődési diskurzusokhoz szolgál adalékokkal. Míg az első csoportot képező négy tézis önmagában értékelhető állításokat fogalmaz meg, addig a továbbiak már ezekre támaszkodnak, ezeket gondolják tovább. Az általánosítható eredményeket tartalmazó tézisek megalkotásának az volt a célja, hogy a dolgozat által feldolgozott empirikus adatokat a szélesebb szakmai diskurzushoz kapcsolja. Az előbb elmondottakból következik, hogy a két szint absztrakciójának mértéke különbözik egymástól. Az első szint összehasonlító jellegű, szorosan kötődik a megfigyelések helyszíneihez. A második szint elvontabb törvényszerűségeket keres. Míg előbbi inkább a tartalmi kérdésekre helyezi a hangsúlyt, addig utóbbi a fogalmi keretekre.

Nem gondolom, hogy egyik vagy másik téziscsoport értékesebb vagy éppen tudományosabb lenne a másikkal. Ha a törvényszerűségek felsőbbségét hirdetve elfeledkezünk a helyszínen feltárt településszerkezetekről és házformákról, úgy a törvényszerűségek tartalmilag kiürülnek. A másik végtel egyoldalúsága pedig oda vezethet, hogy a tudományos munkát az enciklopédikus leírásokra korlátozzuk. A két szemléletmód helyes arányainak megragadása korántsem egyszerű feladat. Végül soron két komoly veszélyt kellett elkerülni: a törvényszerűségek cáfolhatatlanságának dogmaizmusából következő közhelyszerűséget, és a helyben feltárt eredmények egyediségét túldimenzionáló provincializmust.

A provincializmus veszélyét éppen azért kívántam elkerülni, hogy a feltárt eredményeket egy szélesebb fogalmi keretbe ágyazva, elvontabb törvényszerűségek formájában is vitára bocsátottam. Az általános eredmények kapcsán pedig már most hangsúlyozom, hogy más helyszínek bevonásával a tézisek módosításra, kiegészítésre szorulnak majd, hiszen aligha elképzelhető, hogy két esettanulmány lefedné a kisvárosi örökséghelyzetek minden aspektusát. Megfogalmazásuk mégsem felesleges, hiszen bizonyos fokú absztrakció és általánosítás nélkül az empirikus eredmények összehasonlíthatatlanná válnak.

ELSŐ TÉZISCSOPORT

1. A történeti tájhasználat visszaszorulása nem mutat összefüggést azzal, hogy Mecenzéf dombvidéki környezetben, míg Torna medencében fekszik.

A modernitás előtti településkép értelmezése elválaszthatatlan a határhasználatától, a legközvetlenebb környezet kínálta természeti adottságoktól. Torna termékeny ártéri földjei a gabonakultúráknak és az állattartásnak, míg a Karszt-hegység délre néző lankái a szőlőtermesztésnek biztosítottak területet. A városban élők gazdasági helyzetét a 20. század fordulójáig a birtokukban lévő földterület nagysága határozta meg. Ennek megfelelően a belterület építészeti karaktere földesúri, gazda-paraszti, szegényparaszti, illetve utóbbiakkal keveredő kényszeriparos részekre tagolódott. Mivel a határ nem volt kiterjedt, illetve a legtávolabbi, dombvidéki részek mindvégig megtartották erdős jellegüket, nem találunk külterületi tanyákat. Határbeli építmények egyedül a szőlőkben állottak, de itt sem indult meg a lakóövezetté válás folyamata.

Tornával ellentétben Mecenezéf tájhasználatát már a középkorban sem a primér mezőgazdasági termelés, hanem a szomszédos települések bányakincsei, a Bódva és mellékfolyóinak vízenergiája határozta meg. A táj mezőgazdasági hasznosítása az erdőgazdálkodásra és az önellátást biztosító állattartásra szorítkozott.

Mindebből következett, hogy a mecenzéfi tájat a huszadik század közepéig a sűrű erdőség, és az azt átszelő völgyekben található, száznál is több vashámor kettőssége jellemezte.

Bár a két település merőben eltérő tájgazdálkodási formát képviselt, mindkettőre áll, hogy a huszadik század hatvanas éveitől a tradicionális kultúrtáj felbomlott. Mecenzéf környékéről eltűntek a vashámorok, velük együtt a számtalan mesterséges malomárok és kicsiny tavacska. Az alacsonyabban fekvő erdőségek helyén hatalmas szántók alakultak ki, a háztáji állattartás, és az azt kiszolgáló melléképületek kikoptak a település arculatából. A belső telkek hagyományos mezőgazdasági hasznosításának utolsó maradványai a rendszerváltással tűntek el. A be nem épült hosszanti parcellák gyümölcsöseinek beerdősődésével egy olyan romantikus település-táji kapcsolat kezd kialakulni, amely sosem volt jellemző a városra.

Torna belterületi telkeit nagyrészt beépítették, így a visszaerdősödés csak a szőlőhegyre korlátozódik. Itt is elmondható, hogy a rendszerváltás utánra tehető a még művelt ültetvények pusztulása és a présházak rohamos állagromlása. A várhegy szoknyájának átalakulásánál is nagyobb mértékű azonban a Bódva ártér arculatváltozása. Az egykori vizes élőhelyek a szabályozásokkal eltűntek. Velük együtt a határ övezetessége is múlttá lett, és a szántók egészen a folyópartig előrenyomultak. A kisebb földbirtokok összevonása és a mezőgazdaság gépesítése pedig megszüntette a szántókon belüli mozaikosságot is. Ezen eredményekre támaszkodva fogalmazható meg a táj uniformizálódásának tézise (lásd 5.).

2. Mecenzéf középkori eredetű rendies autonómiája szélsőségektől mentesebb karaktert hozott létre, homogénebb telek- és házállománnyal, mellérendelő településszerkezettel. Mindez a hatvanas évektől rohamosan megváltozó viszonyokhoz sérülésmentesebben volt képes alkalmazkodni, mint a földesúri hatalom árnyékában kialakult, erősen heterogén Torna.

Mecenzéf társadalmi és építészeti viszonyait a századfordulőig meghatározta a késő középkorban megszerzett rendies autonómiája. A bányavárosi jogok mellé járult a kézműves termelést, sőt a település egész életét szabályozó céhrendszer különbségeket nivelláló hatása. Az önkormányzatiság építészeti lenyomata a főtéren álló templom, amelynek kegyúri jogait a 18. századtól a városi tanács gyakorolta. A főtér nagyobb központi telkei kivétel nélkül közösségi érdekeket szolgáltak, mint az iskola, a városháza vagy a plébánia. A 19. század végéig a magántulajdonban lévő telkek közel egyforma méretűek voltak. A közösség kényszerrel ügyelt a vagyoni különbségek mérséklésére. A rendi társadalom tagozódása kimutatható ugyan, de a patríciusházak és az egyszerű polgárházak közötti léptékdifferencia nem számottevő. A szegényes Grund és a gazdagabb központ közötti eltérések majd csak a századforduló után válnak számottevővé, mikor is az előbbi rész stagnáló utcaképe és az urbanizálódó centrum közötti feszültség az utcaképen is érezhetővé válik. Ám még ez a polarizáció sem feszítette szét véglegesen a korábbi város léptékbeli kiegyenlítettét.

Torna történetére ezzel szemben már a korai időktől kezdve a centralitás volt a jellemző. Temploma a katolikus államszervezés jóvoltából épülhetett fel, amelynek beszédes jele magának a templom helyének a kijelölése. A dombon álló, város felett uralkodó épület morfológiai értelemben átmenetet képez a környezetétől elzárkózó kolostorépítészet és a városi plébániaegyház között. A megyeközponttá váló Bódva-menti település a középkor folyamán újabb monumentális építészeti hangsúlyt kapott a kiépülő fellegvár jóvoltából. Ennek öröksége a 17. századtól közvetlenül a város szerkezetébe ékelődő földesúri kastélyközpont. A környező falvakat is irányító uradalom energiái évszázadokon át e monumentális központ köré szerveződtek, aminek eredményeként a települési szövettől némileg idegen struktúra jött létre. Kicsiben mindez megismétlődött a vármegyeháza esetében, amely szintúgy messze meghaladta a település falusias arculatának léptékét. A rangos építészet ezen alkotásai a településképp szélsőségeinek felső csoportját képezték. Alul a 20. század közepéig konzerválódott a

népi építészet legegyszerűbb formakincse. Miközben a környék módosabb községeinek képét a századforduló után a tornácok teszik színesebbé, addig Torna széles rétegeiben alig figyelhető meg ez a középparaszti építésmód. A Fő utcához kötődő urbánus házforma pedig nem a helyi paraszti társadalom felemelkedésének a jele, hanem az izraelita kereskedőrétegé és a kialakuló értelmiségé.

Ha összevetjük a két történeti településkép második világháború utáni alakulását, úgy a karakterek pusztulása között számottevő különbségeket észlelhetünk. A koherensebb mecenzéfi építészet legtöbb eleme fennmaradt. Nagyobb arányban csak a Grund egyszerűbb mánta házai tűntek el, de még itt is gyakori, hogy az új házak tömegükben követik a régi beépítést. Ezzel szemben Tornán feltűnő a legértékesebb műemlékállomány pusztulása éppúgy, mint a háború előtti szegénység utcáinak átalakulása. A teljes bontást csak a hetvenes évektől látványos méreteket öltő, a történeti város egészére jellemző szegregáció akadályozta meg, és terelte egy lassú amortizációs pályára. Mindezek az empirikus megfigyelések indokolták, hogy egy általánosabb tézist fogalmazzak meg a történeti karakter huszadik századi középosztályosodásáról (lásd 8.).

Lásd továbbá: Tamáska M.: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet.

3. Az urbánus településkép vitalitása. A két településen a történeti házállományt két nagy csoportra oszthatjuk. Az első a paraszti, illetve céhes keretek között fejlődő tradicionális építészet, míg a második a századfordulón kibontakozó polgári lakáskultúra. Megállapítást nyert, hogy utóbbi polgári karakter a hatvanas évek után nagyobb arányban maradt fenn mindkét helyen, függetlenül attól, hogy az ezt létrehozó társadalmi csoport mindkét településen felszámolódott.

A települési vizsgálat során mindkét helyszínen megfigyelhető volt, hogy a századfordulótól a népi vagy lokális építészeti meghatározottság a város módosabb rétegeinek körében visszaszorult, sőt meg is szűnt. Függetlenül a két település korábbi építészeti hagyományaitól létrejött egy sajátos kisvárosi architektúra, amely azonban csak a központ legfrekvenciáltabb pontjait jellemezte. A korábban sem egységes helyi építészeti karakter így újabb réteggel bővült.

A kisvárosi karaktert létrehozó helyi polgárság építészeti aktivitása a második világháború végén mind Mecenzéfen, mind Tornán drasztikus módon megszakadt. Tornán a zsidóságot deportálták, a közigazgatási állásokhoz kötődő hivatali réteg pedig elvesztette hatalmát. Mecenzéf német lakosságát részben kitelepítették, részben a megélhetését biztosító hámorok működését lehetetlenítették el. Azt mondhatjuk tehát, hogy nem csupán a népi emlékekre áll, hogy az 1940-es évek átalakulása felszámolta az azokat létrehozó szociológiai csoportokat. A polgári emlékek fizikai amortizációja azonban lényegesen lassabb, mint a népi emlékeké.

Ennek elsődleges oka az épületek minőségében keresendő. A huszadik század első felének magas technológiai színvonala biztosította, hogy tömbszerűségükben az épületek átvészelték az elmúlt évtizedeket, és ha nem is a korábbi presztízsükkel, de továbbra is értékes részét képezték a hatvanas évek után kialakuló új lakásállománynak. (Ugyanakkor a polgári építészet reprezentatív funkciói, mint az egymásba nyíló utcai szobák vagy az eklektikus-szecessziós homlokzatok nehezen voltak összeegyeztethetők az új társadalmi elvárásokkal. A kereskedelem átalakulásával pedig csökkent az igény a bothelyiséges kereskedőházak iránt is. A történeti polgárság építészeti formanyelve ezekben a részletekben igen sok károsodást szenvedett, amely településképileg leglátványosabban az épületek homlokzati architektúrájának lecsupaszításában jelentkezett.)

A polgári építészet fizikai amortizációjának relatíve lassú üteme mögött egy társadalomtörténeti ok is felsejlik: konkrétan az ezt létrehozó csoportok hirtelen eltűnése. A hagyományos házfejlődés történet-szociológiai vizsgálata rámutatott arra, hogy a mobilizálódó alsóbb rétegek előszeretettel integrálják a közvetlenül felettük álló csoportok építészeti nyelvét. Ilyen mintaátvétel révén jelent meg Abaúj-Torna megyében a tornác, később pedig a második utcai szoba. De hasonló mintakövetés érhető tetten a parasztházakon megjelenő eklektikus ablakkeretek és szecessziós vakolatarchitektúrák esetében is. A háború végén eltűnő polgárság lakóházaiba költöző lakosság egyszeriben olyan építészeti környezetben találta magát, amelynek elemeit már korábban is szívesen átvette volna, de erre nem voltak meg az anyagi lehetőségei. Ebből a helyzetből következik, hogy a polgári lakásokba kerülő rétegek jó ideig nem láttak maguk felett álló mintaadó építészetet, mivel ők használhatták a legjobb minőségű lakásokat. A házfejlődés természetes menete évtizedekre megállt, és csak a hatvanas évek végén jelentkező új lakásigényekkel folytatódott, immár egészen más körülmények között.

Lásd továbbá: Tamáska M.: Amit a huszadik század meghagyott. Településképi örökséghelyzetek
Kassa vidékén.

Tamáska M.: Double-decked peasant House in Ťahanovce

4. Mecenzéf hagyományos építészetének németként való definiálása hozzájárult annak megmaradásához, míg a hasonló, nemzetiségi (magyar) megfeleltetés elmaradása Tornán a település máig tartó arculatvesztésében játszott szerepet.

Mecenzéf építészetére a szakma több mint száz évvel ezelőtt figyelt fel először. A hazai házkutatásban mérföldkönek számító budapesti világkiállításon Abaúj-Torna vármegye nemzetiségi építészetét egy mánta ház képviselte. Szándékosan nem írtam német házat, hiszen a mecenzéfi lakosság a nemzetté válásnak ebben a szakaszában erősebben kötődött a magyarsághoz, mint a nagynémet eszméhez. Változást csak a két világháború közötti népi német (Volksdeutsch) mozgalom hozott. A háború utáni megtorlások eredményezték, hogy Mecenzéf kulcsfontosságúvá vált a kárpáti németiség identitásában, hiszen egyedül itt maradt meg viszonylag nagyszámú, kompakt német nyelvsziget Szlovákiában. Érthető, ha ezzel együtt a Bódva-mente építészeti hagyománya is felértékelődött. Elsőként a vasháborok nyertek szimbolikus tartalmat, de a rendszerváltás után a régi mánta ház is része lett a kisebbség önképének. Mecenzéf védett belső magja ma viszonylag széles körben ismert és elismert a szlovákság körében is, úgy is mint „tipikus német kisváros”. Mindez nagyban emeli a még megmaradt lakóházak értékét, ami végső soron azok megmaradását segíti elő.

Torna magyar volta a századfordulón sokkal egyértelműbb volt, mint Mecenzéf német jellege. Mivel a város karaktere nem tért el jelentősen a régió átlagos falvaitól, nehezebben észrevehető értékkel bírt, bír mind a mai napig. Sokatmondó, hogy míg a régi Mecenzéfről fennmaradt képeslapok kedvelt témája volt a polgárházak alkotta utcakép, addig Tornáról a központ néhány impozánsabb épületén kívül zömmel csak a várat ábrázoló felvételek maradtak fenn. A szegénység lakónegyedei egyáltalán nem szerepelnek a város kirakatában. A népi építőműveltség olyasmi kulturális átértelmeződése, mint ami Mecenzéfen a Grund nevű városrész kapcsán kimutatható volt, Tornán teljességgel hiányzott. Torna ruralitása mindvégig leküzdendő teher maradt a fejlődésben megrekedt egykori megyeszékhelyen. Az 1920 után kisebbségbe került magyarság kulturális identitáskeresése pedig nem terjed ki a hagyományos építésmód felfedezésére. A tornaiak sem a népi lakóházakat, sem a századforduló kisvárosi architektúráját nem tartják jellegzetesen magyarnak – áttételesen saját identitásuk részének - amiből következik, hogy védendő értéknek sem. Az urbánus házakat egyébiránt inkább a helyi izraelita közösséggel azonosítják, míg a népi építészetet a paraszti múlttal. Torna tehát olyan (erősen asszimilálódó) magyar város, ahol a kulturális önazonosságnak nem része az építészet. Érthető, ha ezen érzelmi töltet nélkül a helybeliek nem szívesen vállalkoznak a költséges felújításra.

Lásd továbbá: Tamáska M.: Stadtbild und ethnische Identität in Untermetzenseifen 1920-1944.

MÁSODIK TÉZISCSOPORT

5. A szövetkezetesítéssel és a kisebb külterületei ipari üzemek felszámolásával valamint a mezőgazdasági termelés gépesítésével területünkön a falusias kisvárosok differenciált táji környezetete helyett egy nagymértékben uniformizált, mozaikosságát elvesztő táji keret alakult ki.

A magyarországi és a nyugat-európai szakirodalom különös figyelmet fordít a huszadik század második felében lezajlott szétterülés problémájának. Mindez indokolt, hiszen a hazai településrendezés néhol nem akart, máshol pedig jobbra nem tudott megálljt parancsolni ennek a folyamatnak. Kassa környékén ugyanakkor az adminisztratív beavatkozások – a termőföld védelmére hivatkozva - eleve gátat szabtak a zártkertek kialakulásának és beépíthetőségének.⁷⁹ Mindez lehetőséget teremtett arra, hogy a kutatás során a táji és települési kapcsolat más vetületeire koncentrálhassak. Ennek kapcsán megállapítható, hogy a korábbi mozaikos tájhasználat - amely erős lokális sajátosságokkal bírt - átadta helyét egy uniformizálódott, a helyi adottságokat kevésbé szem előtt tartó gazdálkodásnak.

Az uniformizálódás mögött elsősorban a szövetkezetesítés, és az azt követő nagyüzemi gazdálkodás, a gépesítés valamint a termelés racionalizálása, a megyényi vagy akár országnyi területeket egységesen kezelő szemlélet figyelhető meg, mint egy-egy jellemző háttérváltozó. E háttérváltozók közül a dolgozat a gépesítés kiemelt szerepére hívná fel a figyelmet, amely ellentétben a kollektivizálással nem kötődik a szocialista berendezkedéshez. A gépesítés hasonló módon racionalizálta a tájhasználatot a nyugat-európai országokban, mint területünkön. S mivel a gépesítés a kézművesség ellentétpárja, érthető, ha a kultúrtáj legsérülékenyebb elemei az intenzív emberi munkát igénylő foglalatosságok, mint a kis alapterületű dombvidéki szőlőültetvények, a gyümölcskertészet vagy a családi kisüzem. Az ezeket a tevékenységeket kiszolgáló építészet - különösen, ha a határban és nem a belterületen alakult ki – rendkívül gyorsan pusztul.⁸⁰ Ennek oka, hogy ezeket a létesítményeket már megépítésük idejében is merőben funkcionális, és ezért nehezen átalakítható megoldások jellemezték.

6. A szerkezeti expanzió örökséghelyzetei: A történeti mag és az új településrészek kapcsolatának három örökséghelyzete határolható el egymástól, a meglévő szerkezeti elemekre való ránövés (hosszanti növekedés, dűlőutak, telekátvágások), családi házas teleszerű bővülés illetve tömbházas hozzáépítés.

A szerkezeti expanzió örökséghelyzetei nem kínálnak lezárt tipológiát, ugyanakkor megkerülhetetlen problémára világítanak rá, nevezetesen a régi és az új város viszonyára. Már a legelső településképi vizsgálatok is természetesnek vették, hogy az építészeti szövet változik, minden nem kerülhet védelem alá. A kérdés csupán az volt, mit tekintsenek történetileg adottnak, és mi legyen ahhoz képes az új. Az ötvenes-hatvanas években a 19. század közepén húzták meg azt a határt. A huszadik század hatvanas-hetvenes éveinek modernizációja után ma úgy érezhetjük, hogy a történeti építészet az 1945 utáni átalakulással zárult le. Különösen így van ez vidéken, ahol a tradicionális életmód és térhasználat sok elemében a kapitalista időszak során is fennmaradt, és csak a huszadik század negyvenes-ötvenes éveiben lépett be végelegesen a modernizáció folyamatába.

⁷⁹ Az így előállott szituációnak volt egy közvetett hatása is, mivel az építési terület szűkössége hozzájárult a településen belüli telekbeépítés intenzifikálásához.

⁸⁰ Az alföldi tanyahálózat pusztulása hasonló okokra vezethető vissza.

A dolgozatban régi és új szerkezetiség viszonyát magam is az 1945-ös fordulat mentén vizsgáltam. Ugyanakkor a részletes adatgyűjtés azt is kimutatta, hogy csak a hatvanas évektől beszélhetünk a lakásigények robbanásszerű átalakulásáról, a paraszti hagyományok felszámolásáról. Az akkoriban hirtelen megnövekedett lakásigényekből következő szerkezeti expanzió (a tárgyalt kisvárosok példáját általánosítva) három módon volt kielégíthető. Az első módszer a történeti szerkezetek növekedésének jól bevált elveit követte. Ennek során megfigyelhető a telekátvágás, aminek eredményeként az eredetivel párhuzamos új családi házas sorok jöttek létre, vagy a hosszanti növekedés a korábbi dűlőutak, távolsági utak mentén történő parcellázással. Előbbiektől jelenősen eltér a telepszerű bővítés. Az építési mód az ilyen településrészekben is követi a családi házas formát, de a telek és utcarendszer logikája nem érthető meg a történeti településből kiindulva. A telepek rendszerint külön egységet képeznek, és csak egy bekötőút révén csatlakoznak a történeti kisváros utcahálózatához. Végül a harmadik a lakótelep, amely mind a telekrendszerű hagyományokkal, mind a kisházias beépítéssel szakít, mikor is a történeti településkép legalapvetőbb karakterelemeit sem veszi át.

Lásd továbbá: Tamáska M.: Amit a huszadik század meghagyott. Településképi örökséghelyzetek Kassa vidékén.

7. A régi és az új városrészek eltérő viszonyából következően különböző jellegű problémákkal szembesül a településszintű műemlékvédelem. Ha a városközpont elköltözött, úgy a terület szegregációját kísérő, a mezővárosi karakter egyszerűsödéshez vezető kihívással kell szembenéznie. Ha a történeti központ szerepét megtartotta, úgy a modern funkciók és a történeti szövet közötti feszültségek kezelése a legfontosabb feladat.

A történeti központ a városkép megőrzésének szempontjából kiemelt jelentőséggel bír. Általában itt összpontosul a műemlékileg számba jöhető épületek (templom, városháza, plébánia) legtöbbször, de az esetek nagy százalékában maguk a lakóházak is itt a legimpozánsabbak. A városkép alakulása szempontjából tehát különösen fontos megérteni az elmúlt hatvan év urbanisztikai változásait, a központok szerepének átváltozását. Örökségtipológiámban csupán két eset általános leírására vállalkoztam. Az első, amikor a növekvő várostest nem feszíti szét a korábbi hierarchiaviszonyokat, és a történeti centrum az új negyedeket is kiszolgálja. A második eset, ha az expanzió eredményeként a központ eltolódik, és a korábbi belváros közösségi jellegének helyét fokozatosan átveszi a lakófunkció uralma.

A központ megmaradásának feltétele, hogy az új részek egyenletesen nőjenek rá a korábbi várostestre, azt körben vagy félkörben öleljék körül. Az ilyen esetek lényeges vonása, hogy az új telekkimérések egymással is zömmel a régi utcahálózaton keresztül érintkeznek. A városmag történeti épületeinek egy terjedelmében mindenképp, de sokszor lakosságszámában is megnövekedett várost kell ellátniuk. Ehhez járulnak az életmód változásából következő kihívások, mint a közlekedési terhelés vagy az új fogyasztási szokások. A fő kérdés az, hogy a városmag egykor más társadalmi körülmények között létrejött szerkezetisége képes-e alkalmazkodni az új igényekhez. Viszonylag könnyű a funkcióváltás például a korai vásárterek esetében, hiszen kínálják a parkosítás lehetőségét. Ugyancsak életképesek az eredetileg is bolthelyiséggel ellátott urbánus épületek, amelyek továbbra is alkalmasak kisebb üzleteknek, cukrászdának.

Az egyszerű, kis alapterületű régi lakóépületek ugyanakkor aránytalanul kis forgalmi értéket képviselnek a telek árához képest. Nyilvánvaló, hogy pusztán gazdasági megfontolások nem elégségesek a megmaradásukhoz. Szintén problémaként jelentkezik, hogy a kialakult történeti háztípusok közül alig akad olyan, amely képes lenne befogadni a nagy alapterületet igénylő funkciókat, mint amilyeneket pl. egy nagyáruház megkövetel. A városszövetbe így kortárs épületek ékelődnek, ami könnyen felboríthatja a településrendet.

Míg az előzőekben leírtak inkább a központ túl gyors fejlődésének velejárói, addig a mezővárosi karakter egyszerűsödése sajátos szegregáció eredménye. A korábbi központból elköltöző hivatalok és kereskedelmi egységek épületei üres vázként maradnak hátra a fokozatosan lakónegyeddé süllyedő városmagban. Ha a régi épületekhez nem kapcsolódik műemléki tartalom, úgy pusztán piaci alapon ezek a házak értéktelenebbek, mint az új lakások. Következésképpen a kevésbé tehetősebb rétegek áramolnak a régi belvárosba. A mindennapi állagmegőrzés nehézségei mellett a „fényűző” részletek megőrzésére egyáltalán nem jut energia. Az eklektikus vakolatarchitektúra és a jólétet szimbolizáló hatalmas fakapu a legveszélyeztetettebb elemeknek számítanak egy ilyen átalakulásban. De hasonló egyszerűsödés érhető tetten a volt bolthelyiséges házaknál is, ahol az utcai ajtót befalazzák, a kirakatszekrényeket leszerelik. Összességében elmondható, hogy a funkcióját veszített történeti mezővárosi központ mai képe inkább falusias hatású, mint hatvan-hetven évvel ezelőtt volt.

8. Az építészeti emlékek „középosztályosodása”. A történeti építészeti karakter legsérülékenyebb elemei a régi település szociális rétegződésének két szélén található: a reprezentatív köz- és magánépületek valamint a másik végleten a volt szegénység építményei.

A huszadik század második felének gyors társadalmi átalakulása nem egyforma mértékben hatott a történeti épületállományra. A hatás eredőjét abban kereshetjük, hogy egyrészt általánosan növekedett a lakásokkal szembeni civilizációs elvárás, másrészt megszűntek a korábbi társadalmi hierarchiaviszonyok. A két tényező együttesen a történeti házállomány szélsőséges értékeinek pusztulását gyorsította fel. A legszegényebb, legegyszerűbb építményekét azért, mert azoknak alacsony belmagassága és csekély lakótere volt, valamint a használt építőanyagok miatt túlságosan drágán, esetenként egyáltalán nem voltak korszerűsíthetők. Ehhez járult az a könnyen belátható társadalmi ok, hogy a helyi értékrendben a népi építészet nem a tiszta szerkezetiség sallangoktól mentes alkotási folyamatának szimbóluma volt – miként azt a modern mozgalom állította – hanem sokkal inkább az elmaradottságé. Ha mégis elkerülték e házak a bontást, úgy emögött a helyi társadalom bizonyos csoportjainak tartós lemaradása, a történeti városrész egészére kiterjedő szegregáció figyelhető meg.

Miközben a népi építészet legarchaikusabb emlékei egyszerűségük folytán koptak ki a településképből, addig a legértékesebb, leginkább monumentális hatású tömbök éppen kifinomultságuk miatt sorvadtak. Ezek az alkotások (kastélyok, uradalmi malmok, közraktárak, közigazgatási szerepüket veszített városházák stb.) egy komplex gazdasági és társadalmi rendszer zárókövei voltak. A háború után ezek a rendszerek felbomlottak, és velük együtt pusztulásnak indultak építészeti kifejeződések is. Léptékük folytán csekély esélyük volt a természetes átalakulásra, hiszen a hatvanas-hetvenes évek lakásigényeit még egy nagyobb kúria is túlszámnyalta, nem beszélve a kastélyokról, illetve azok gazdasági melléképületeiről. A fenntartás szinte minden esetben központi, műemléki gondoskodást igényelt volna, illetve igényelne mind a mai napig.

A túlságosan szegényes és a túlságosan monumentális emlékek közül kétségtelenül előbbiek a veszélyeztetettebbek, hiszen nem rendelkeznek immanens értékekkel. Nem állíthatjuk, hogy a másik oldalon kimutatható műemléki védelem ténye önmagában garantálná azok fennmaradását, de a jogi aktussal láthatóvá válnak, mint kulturális örökségek. Ugyanez nem mondható el a szegénynegyedek építészetéről, ami miatt egy urbanisztikai beavatkozás esetén az örökségvédelem leginkább ezen épületek kárára köt kompromisszumot a befektetés profitszempontjaival.

Az imént elmondottak következménye, hogy a szélsőségekre nehezedő nagyobb mértékű társadalmi avulás – ha egyéb tényezők pl. a szegregáció vagy a műemlékvédelmi intézkedés nem állítják meg – hozzájárul a történeti településkép egységesedéséhez. S mivel e középre húzó egységesülés általában a mezővárosi építészet hagyományos urbanizációjában ölt testet, érthető, ha a kisvárosok arculatának többrétegű karaktere helyébe egy homogenizálódó emlékkanyag lép. A különböző helyeken fennmaradó emlékkanyag ily módon nagyobb

hasonlóságot mutat egymáshoz, mint azt a korabeli körülmények indokolnák. Bár azt is hozzá kell tenni, hogy éppen a két város vizsgálata során sikerült kimutatni, milyen sokrétű örökséget jelent a századforduló polgárosodó építésze maga is.

Lásd továbbá: Tamáska M.: Amit a huszadik század meghagyott. Településképi örökséghelyzetek Kassa vidékén.

Tamáska M.: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata.

9. Végül csatlakozva a magyarországi népi (falusi) házfejlődés vitájához a következő evolúciós felosztást javasolja a dolgozat:

- 1. urbánus építészet 1900-1960.**
- 2. naiv építészet új stílusa 1867-1960-ig,**
- 3. naiv építészet régi stílusa 1867 előttről továbbélő reliktumokkal.**

Utolsó tézisem csak áttételesen kapcsolódik a településszintű műemlékvédelemhez, amikor annak csupán legkisebb elemének, nevezetesen a lakóháznak a fejlődését veszi górcső alá. A vidéki lakóházfejlődés diskurzusában a néprajzi és történeti megközelítések dominálnak. Ebből következik, hogy nagyobb figyelmet fordítanak a 19. század végén kialakult táji dialektusok eredetének, mint 20. századi felbomlásuknak. Egy szociológiai, társadalomtörténeti szempontú lakóházvizsgálat ugyanakkor erősebben jelenközpontú. Tipológiám kiinduló pontja éppen ezért nem az egyébként csak régészetiileg igazolható régmúlt volt, hanem a recens településképből megtalálható házrétegek öröksége. Mivel a helyszínek mezővárosok voltak, érthető módon az urbánus átalakulás kiemelt figyelmet kapott (1. urbánus építészet 1900-1960). Ez a viszonylag fiatal házréteg képviseli a kisvárosok legkarakteresebb részét. Egyben ez a háztípus az, amely a vasút kiépülésével párhuzamosan táji dialektusoktól független architektúrát teremtett. Ez az építészet polgári ideálokat valósít meg: tágas belső tereket, egybenyíló szobákat, a konyha és a lakásrész szigorú elválasztását. Ha úgy tekintünk a mezővárosi polgárházra, mint egy fejlődés koherens záródarabjára – amely idővel akár emeletes házzá is növekedhetett volna – úgy látnunk kell, hogy számos eleme a virágzó népi építészet részeként alakult ki.

Az előzővel részben egykorú, részben régebbi réteg képezi tipológiám második elemét (2. naiv építészet új stílusa 1867-1960). Ha a korábbi archaikus formákkal vetjük össze integrálódó jegyei mutatkoznak meg, ha a városi lakóházhoz hasonlítjuk, regionális meghatározottsága tárulkozik fel. A konyha centrális elhelyezkedése például általános jellemzője, függetlenül attól, hogy korábban szokásban volt-e az adott vidéken ez a térrendszer. A tüzelőberendezések a zárt füstelvezetés, majd a gyári termékek irányába egységesülnek. Az anyaghasználat a téglafalazat felé konvergálódik. A táji karaktert olyannyira meghatározó növényi héjazatokat felváltja a cserép vagy más szilárd anyag. Mindezek általános jellemzők, amelyek nem annyira a korábbi építészeti hagyományokkal, mint inkább az átalakulás idejével és sebességével mutatnak összefüggést.

A naiv építészet újdonsága mindenekelőtt a táji karaktert leginkább kifejező, a természeti tájhoz leginkább kötődő régi stílusú építőhagyományokkal összevetve értelmezhető (3. naiv építészet régi stílusa 1867 előttről továbbélő reliktumokkal). Ez archaikus házréteg anyaghasználatában és térrendszerében rendkívül erős táji eltéréseket mutat, akár faluról falura is változhat. Néhány közös jellemzője, mint a kicsiny falnyílások, az alacsony belmagasság és a csekély alapterület miatt a régies stílusú lakóépületek eredeti lakófunkciójukat már alig képesek betölteni. Nyaralóként, mélyszegénységben élők hajlékaként vagy esetleg múzeumként üzemelnek. A

településszintű in situ műemlékvédelem számára ezen leginkább egzotikus és értékes, ugyanakkor a legkevésbé praktikus épületek jelentik a legnagyobb kihívást.

Lásd továbbá: Tamáska M.: Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben.

Tamáska M.: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata.

A SZERZŐ „TELEPÜLÉSKÉPI ÖRÖKSÉG” TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT KORÁBBI PUBLIKÁCIÓI

Tudományos folyóiratban illetve tanulmánykötetben megjelent, illetve megjelenés előtt álló írások:

- Social Acceptance of Rural Dwellings. Results of an Sociological Research Related to Rural Dwellings. In: Periodica Politechnica –Architectura. Közlésre elfogadva.
- A puszták népének telepes községei 1945 után. In: 20. századi életmódváltozások falun. Szerk.: Cseri Miklós-Sári Zsolt. Skanzen Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Közlésre elfogadva.
- Stadtbild und ethnische Identität in Untermetzenseifen 1920-1944. (In: Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg. Hrg.: Matthias Weber. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Közlésre elfogadva.
- Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. Múltunk 2008/3. 98-108.
- Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. In: Építés- Építészettudomány. 2006/3-4. 387-406.
- Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. In: Szociológiai Szemle 2006/4 - 36-62.
- Nyelvhatár a telek végén. In: Nyelvünk és kultúránk. 2006/143-144. 32-39
- Védőbeszéd hátrányos helyzetű örökségünkért. In: Szeged folyóirat 2006/1. 38-43.
- Nagykarácsony hétköznapon. Egy mezőföldi falu értékvizsgálata. In: Comitatus. 2005/3, 37-52.
- Városépítéset, szegregáció, biztonságérzet. Szeged belvárosának és lakótelepeinek összehasonlító elemzése. In: Tanulmányok II. BMK Kiskönyvtár. Szerk.: Kalmár Tibor Kocsis Mihály. Biztonságos Magyarországért Közalapítvány. Budapest-Debrecen 2005. 394-444.

Nyomtatásban megjelent konferencia előadások

- Amit a huszadik század meghagyott. Településképi örökséghelyzetek Kassa vidékén. Torockó 2009. 257-264.
- Double-decked peasant House in Ťahanovce. In: “Poruchy a rekonštrukcie obvodových plaš'ov a striech”. Edited by Dušan Katunsky. Technická Univerzita v Košiciach. Košice 2008. 115-120.
- Generációs különbségek a falusi lakóházak megítélésében. Szerk.: Gyáni Gábor. Hajnal István Kör évkönyve. Nyíregyháza 2008. 253-261.

- Land formations- Settlement formations. In: Bulletin Special Issue. Budapest University of Technology and Economic. Faculty of Architecture. 2005. 10-28.

Egyéb, ismeretterjesztő írások:

- Rozsdás vaskeresztek. In: Földgömb 2009/2. 19-21.
- Tatabánya. Településlánc a bezárt tárnák fölött. In: Földgömb 2009/2. 70-76.
- Bulgária, a cirill betűs Európa. In: Földgömb 2008/3. 60-67.
- A kuruc metropolisz. Tiszahát. In: Földgömb 2007/8. 62-71.
- Kassa, képek a kávéházban. In: Földgömb 2007/3. 58-65.
- Elsüllyedt Felvidék. Betűbe szedett látkép a Gömör-Tornai-kaszt magyarországi falvairól. In: Földgömb 2006/2. 50-59.
- Táj és építészet a Bakonyban. In: Földgömb 2005/3. 42-49.
- Sztána, Kalotaszeg „központos helye”. In: Földgömb 2005/2. 42-50.
- Bohémia csámborgói. Pillanatkép a bánsági cseh falvokról. In: Földgömb 2005/1. 16-24.
- A pusztaságok pusztasága. A rejtőzködő Hortobágy. In: Földgömb 2004/5. 28-39.
- Az emberléptékű Prága. In: Földgömb 2004/3. 6-17.

Hivatkozott irodalmak:

- ALLSOPP, Bruce: Merre tart az építészet. Budapest 1983.
- ANDRÁSFALVY Bertalan: A sárközi társadalom és műveltség alakulása. In: Sárköz 1956/2. 20–24.
- BAKÓ Ferenc: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest 1978.
- BALASSA Iván (szerk.): Magyar néprajz IV. Építészet. Budapest 1997. 89-325.
- BALASSA M. Iván: A parasztház története a Felföldön. Miskolc 1994.
- BALASSA M. Iván: A FAKSZ-házaktól a szocialista faluig. Népi építészet a 20. században. In: Ház és ember 15. Szentendre 2002. 163-174.
- BALASSA M. Iván: Település és népi építkezés. In: Szendrő monográfiája. Szerk: VERES László – VIGA Gyula. Szendrő 2002. 365-403.
- BALOGH István: Debrecen. Budapest 1955.
- BARABÁS Jenő: A magyar népi építészet korszakai. In: A népi építészet védelme. Eger 1986. 19-26.
- BARABÁS Jenő: A néprajz szerepe a műemlékvédelemben. In: Műemlékvédelem és társadalomtudomány. Eger 1989. 17-19.
- BARABÁS Jenő- GILYÉN Nándor: Magyar népi építészet. Mezőgazda. Budapest 2004.
- BÁCSKAI Vera - NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest 1984.
- BÁLINT Sándor: Szeged városa. Budapest 1959.
- BÁTKY Zsigmond: Építkezés In. A magyarság néprajza I. Szerk.: BÁTKY Zsigmond - GYÖRFFY István - VISKI Károly. Budapest 1941. 108-216.
- BELLON Tibor: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest 2003.
- BELUSZKY Pál. Magyarország településföldrajza. Budapest-Pécs 1999.
- BENKE István (szerk.): A magyar bányászat évezredek története I-II. Budapest 1996, 1997.
- BEŇUŠKOV, Zuzana (red.): Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Bratislava 1998.
- BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bukarest-Kolozsvár 1994.
- BODNÁR Mónika: Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században. Komárom – Dunaszerdahely 2002.
- BODNÁR Mónika- RÉMIÁS Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok 1999.
- BOROVSZKY Samu - SZIKLAY János (szerk.): Abauj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai I. Budapest 1896.
- BORSODY István (szerk.): Magyarok Csehszlovákiában. Somorja 2002.
- BORSOS Béla (munkatárs POGÁNY Frigyes): Buda városképének kialakulása. In: Budapest műemlékei I. (DERCSÉNYI Dezső- POGÁNY Frigyes – HORLER Miklós). Budapest 1955. 37-98.
- BOTÍK, Ján - HABÁŇOVÁ, Gabriela –LIPTAY, Jaroslav (Red.): Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku. Bratislava 1998.
- BRÁZDILOVÁ, Magdaléna (2007): Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku. Elektronikus dokumentum. WEB: <http://www.pamiatky.sk/pamiatky/domov> . Utolsó megtekintés: 2008. okt. 31.
- BROSZ, Paul: Die Karpatendeutschen in der Slowakei 1918-1945. Stuttgart 1972.
- BUBICS Zsigmond (szerk.): A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. Kassa 1904.
- BUZINKAY Péter: Műtárgyaink – ingó műemlékeink – védelme. In: Műemlékvédelem 2002/ 1. 36-41.

- CHASTEL, André: Az örökség fogalma. In: A kulturális örökség. Szerk. ERDŐSI Péter -SONKOLY Gábor. Budapest 2004. 97-132.
- CHOHAJ, Françoise: Alegoria patrimoniului. Bucuresti 1998.
- CSÁNKI Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Elektronikus kiadás. Budapest 2002.
- CSÁSZÁR László: A műemléki munka kezdetei és szervezetének kialakulása Magyarországon. In: A műemlékvédelem Magyarországon. Szerk.: CSÁSZÁR László. Budapest 1983. 7-25.
- CSEMEZ Attila: Tájtervezés – tájrendezés. Budapest 1996.
- CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Miskolc–Szentendre 1989.
- CSÍKI Tamás: A Bódva-völgy település- és infrastrukturális szerkezetének alakulása a kapitalizmus korában (1867-1944). In: Tanulmányok a Bódva-völgy múltjából. Szerk.: BODNÁR Mónika - RÉMIÁS Tibor. Putnok 1999. 167-190.
- CSÍKVÁRI Antal (szerk.): Abaúj-Torna vármegye. Budapest 1939.
- DÁM László: Építészeti régiók a Kárpát-medence északkeleti térségében. Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 93–107.
- DERCSÉNYI Dezső: Mai magyar műemlékvédelem. Budapest 1980.
- DÉRY Attila: Nemzeti kísérletek építészetünk történetében. Budapest 1995.
- DOBÁNY Zoltán: Társadalmi-gazdasági viszonyok a Hernád völgyében a 18-19. században. In: Táj, környezet és társadalom. Szerk.: Kiss Andrea, Mezősi Gábor, Sümeghy Zoltán. Szeged 2006. 143-153.
- DOMANOVSKY György: A magyar nép díszítőművészete. Budapest 1981.
- DOMINKOVITS Péter: Kisnemesi lakóházak, gazdasági épületek Győr megyében a 19. század első felében. In: A Kisalföld népi építésze. Szerk.: CSERI Miklós. Szentendre–Győr 1993. 283–298.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera. Pamiatková ochrana vidieckych sídiel. In: Pamiatky a múzeá. 2002/4. 12-17.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: Ako ďalej pri ochrane vidieckych pamiatkových zón v Bratislave? In: Monumentum Tutela. Ochrana pamiatok 15. Bratislava 2004. 218-227.
- EPERJESSY Kálmán: Városaink múltja és jelene. Budapest 1971.
- ERDEI Ferenc: A magyar város. Budapest 1939.
- ERDEI Ferenc: Parasztok. Budapest 1938.
- ERDEI Ferenc: Magyar tanyák. Budapest 1976. ERDŐSI Péter: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. In: Regio 2000/4. 26–44.
- ERDŐSI Péter - SONKOLY Gábor: A kulturális örökség (előszó). Budapest 2004. 7-22.
- ENYEDI György: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása: Akadémiai székfoglaló. Budapest 1982.
- FEJÉRDY Tamás: A műemlékvédelem gyakorlata. BME Műemlékvédelem Szakmérnöki Szak előadás. 2006/őszi félév.
- FEJŐS Zoltán: Jelenkori néprajzkutatás és néprajzi muzeológia. In: Néprajzi jelenkorkutatás és a néprajzi gyűjtemények változása. Szerk: FEJŐS Zoltán. Budapest 2003. 9-24.
- FEKETE Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. In: Világosság 2005/6. 101-116.
- FRÉMONT, Armand: The land. In: Realms of memory. The construction of the french past. Directed by NORA, Pierre. New York. 1996. 3-35.
- FRISNYÁK Sándor: Magyarország történeti földrajza. Budapest 1990.
- FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza 1998.
- FOLTYN, Ladislav: Slowakische Architektur und die Tschechische Avantgarde 1918-1936. Dresden 1991.

- G. FEKETE Éva - IVÁN László (szerk.) „Kézfogás határok nélkül”. Kézikönyv települési partnerkapcsolatok kialakításához a Bódva-völgy-Cserehát kistérségben. Elektronikus dokumentum. Szepesi – Gagyvendégi 1999. WEB: www.cserehat.com/site/download/bodva_kezikonyv.doc Utolsó megtekintés: 2009. április 6.
- GAŠPAR, Siegfried: Vyšný Medzev. Košice-Myslava 2007.
- GÁL Sándor: Nagyida. Nagyida, 2001.
- GEDEON, Alajos: Az alsó-meczenzéfi német nyelvjárás hangtana. [Phonetik der Dialekt in Untermetzenseifen] Budapest 1905.
- GERŐ László: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme. Budapest 1958.
- GERŐ László: Felfedező úton épületeink között. Budapest 1966.
- GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János: A Felső-Tiszavidék népi építészete. Budapest 1975.
- GÖLLNER, Rudolf: Die alten Spottnamen der Gründler. In: Karpaten-Jahrbuch. 1951/2. 158-161.
- GRANASZTÓI Pál: Városaink sorsa. Budapest 1976.
- GROßMANN, G. Ulrich: Der Fachwerkbau in Deutschland. Köln 1998.
- GUZSAK, Ladislaus (Hrg.): Bergstädte der Unterzips. Stuttgart 1983.
- GÜNTHEROVÁ, Albeta (red): Súpis pamiatok na Slovensku. Bratislava 1967.
- GYÁNI Gábor: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Budapest 1995.
- GYÖRFFY György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. In: Archeológiai értesítő. 1970/2. 191-238.
- GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III. Budapest 1987.
- GYÖRFFY István: A kertes és csűrös település. In: Magyar falu, magyar ház. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Györfy György. Budapest 1943. 84–90.
- GYÖRFFY István: Hajdúböszörmény települése. In: Föld és Ember 1926/4 . 177-210.
- H. CSUKÁS Györgyi: A kőépítkezés múltja a Balaton-felvidéken és a Bakonyban. In: A Balaton felvidék népi építészete. Szerk.: CSERI Miklós - LENGYEL Beatrix. Szentendre-Veszprém 1997. 53-92.
- H. TAKÁCS Erzsébet: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Budapest 1970.
- HABAŇ, Pavel: Hámre v Medzeve. Monumentorum Tutela. 1998/13. 350-354.
- HABOVSTIAK, Alojz: Régészeti adatok a középkori népi építészet tanulmányozásához Szlovákiából. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 7-20.
- HÁMORI Péter: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében. In: Századvég 2000/ 4. 3-26.
- HARRACH Erzsébet: Gondolatok a településtörténeti vizsgálatok korszerűsítéséről. In: Műemlékvédelem. 1998/6. 331-334
- HARTOG, François: Örökség és történelem: az örökség ideje. In: Régio 2000/4. 3-25.
- HAUSER, Arnold: A művészet szociológiája. Gondolat 1982.
- HOFFMANN Tamás: Az emeletes parasztház. Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 287-292.
- HOLLÓ Csaba (szerk.): A Visegrádi Országok technikai műemlékei. Elektronikus dokumentum. WEB: <http://www.sulinet.hu> (örökségtár). Utolsó megtekintés 2009. szeptember 8.
- HORLER Mikós: Új épületek műemléki környezetben. In: Műemlékvédelem 1960./4. 207– 208.
- HORLER Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872-1922). In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Szerk.: BARDOLY István – HARIS Andrea. Budapest 1996. 79-144.
- HORVÁTH M. Ferenc: Nagybörzsöny. Budapest 2000. Elektronikus dokumentum WEB: <http://www.sulinet.hu/oroksegtar>. Utolsó megtekintés 2009. szept. 5.
- ILYÉS Zoltán: A nemzeti identitás és az etnikus tradíció változásai és a szimbolikus megjelenítésük szintjei egy szlovákiai német közösségben. In: Tér és terep. Szerk.: KOVÁCS Nóra - OSVÁT Anna - SZARKA László. Budapest 2003. 61-75.

- ILYÉS Zoltán: „Magyar lett most a mántából...” Háttérkép a felső-Bódva-völgyi németek hungaricus tudatához. In: Fórum: Társadalomtudományi Szemle 2005/3. 141-150.
- ISTVÁNFI Gyula: Építészettörténet oktatás és műemlékvédelem kapcsolata a magyar építészképzésben 1864-től (vázlat). Elektronikus dokumentum. In: Architectura Hungariae 1999/1. WEB: <http://arch.eptort.bme.hu/muemlek5.html>. Utolsó megtekintés: 2009. szeptember 3.
- ISTVÁNFI Gyula: Az építészet története. Őskor. Népi építészet. Budapest 1997.
- JANKÓ János: Az ezredéves kiállítás néprajzi faluja. Budapest 1989.
- JUHÁSZ Attila: A tornai plébánia története. Kassa 2002.
- K. CSILLÉRY Klára: Népi építészeti emlékek az 1867-es párizsi és az 1983-as bécsi világkiállításon. In: Falusi műemlékek együttes védelme. Szerk.: BRENNER János – MEKLER Viktor. Budapest 1980: 189-194.
- KÁROLYI János: Fejér Vármegye története. Székesfehérvár 1904.
- KASER, Hans: Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums: Beiträge zur Siedlungsgeographie. Breslau 1934.
- KATONA Imre: Sárköz. Budapest 1962.
- KAUER, Josef – SCHÜRGER, Johannes – WAGNER, Klement (Hrgs). Metzenseifen-Stoss, deutsche Orte im Bodwatal. Stuttgart 1986.
- KECSKÉS Péter: The museum of the Hungarian village at Szentendre. Budapest 1990.
- KECSKÉS Péter: A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 231-238.
- KERNER Gábor: A paraszti építészet változásai napjainkban. In: A népi építészet védelme. Eger 1986. 35-37.
- KISSFAZEKAS Kornélia: A magyar városközpontok átalakulása a II. világháború végétől a rendszerváltásig. In: Építés - építészettudomány 2008/ 1-2. 79-102.
- KLEINEISEL János: Házak, városok, társadalmak. Budapest 1981.
- KOLIVOSKO, István: Jászó. Jászó 2005.
- KÓS Károly: Nemzeti művészet. In: Magyar Iparművészet. 13. 1910. 141-157.
- KÓSA László: Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon. Budapest 1998.
- KÓSA László - FILEP Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest 1983.
- KOTICS József: A magyar községtanulmányok huszadik századi története. In: Községtanulmány. (Szerk.: Kovács Éva). Budapest-Pécs 2007. 23-42.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa: A népi és a városi építészet közötti kapcsolatok Szlovákia múltjában. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 211-230.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa (red.): Etnografický Atlas Slovenska. Bratislava 1990.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa: Sídla a obydlie. In: Slovensko - Európske kontexty ľudovej kultúry. Red.: STOLIČNÁ, Rastislava. Bratislava 2000. 143-170.
- KRÄFNER, Johann: Österreichs Bauernhöfe. Innsbruck 1994.
- KRCHO János: Kassa helyrajza. BME PhD értekezés. Budapest 1992.
- KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KURUCZ Albert - BALASSA M. Iván - KECSKÉS Péter: Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon. Budapest 1987.
- LABUDOVÁ, Zuzana: Klasicistické kaštiele a kúrie v okolí Košíc na území bývalej Abovsko-turnianskej župy. In: Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku : k problematike výskumu dejín umenia 19. storočia. Ed.: BOŘUTOVÁ, Dana - BENOVA, Katarína. Bratislava 2007. 23-65
- LÁNYI Gábor: Településkörnyezet I. A természet a településben. In: Magyarország településkörnyezete. Szerk.: ENYEDI György. Budapest 2000. 99-150.
- LE CORBUSIER: A jövő nagyvárosai. Budapest 1978.

- LIPP, Wilfried: Welt-Kultur-Erbe. Im Konflikt der Interessen. In: Kulturerbe als Soziokulturelle Praxis. Hrg: CSÁKY, Moritz- SOMMER, Monika. Wien 2005. 19-32.
- LISZKA József: Magyar néprajzi kutatás Szlovákiában. Budapest 1990.
- LISZKA József: A szlovákiai magyarok néprajza. Budapest 2002.
- LISZKA József: A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája 1918-1998. In: A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998. Szerk.: TÓTH László - FILEP Tamás Gusztáv. Budapest 1998. 168-206.
- LOWENTHAL, David: Az örökség megteremtése. In: A kulturális örökség. Szerk.: ERDŐSI Péter - SONKOLY Gábor. Budapest 2004. 463-493.
- MAGYAR Zoltán: Torna megyei népmondák Budapest 2001.
- MAJOR Jenő: Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre. In: Mezőgazdaság és településtervezés. Szerk.: PERÉNYI Imre- FARAGÓ Kálmán -MAJOR Jenő. Budapest 1962. 7-83.
- MAJOR Jenő: A városalaprajz, mint a korai magyar városépítészet forrása. A soproni belváros kialakulása. In: Építés és Közlekedéstudományi Közlemények. 1965/2. 133-174.
- MAJOR Máté (a): "Sziget"-ház, "sziget"-lakás vagy közösségi otthon? Új építészet, új társadalom 1945-1978. Szerk: MAJOR Máté - OSSKÓ Judit. Budapest 1981. 195-200.
- MAJOR Máté (b): A családház-problémáról – nem utoljára. Új építészet, új társadalom 1945-1978. Szerk: MAJOR Máté - OSSKÓ Judit. Budapest 1981. 240-247.
- MAK, Geert: Amszterdam. Egy város életrajza. Budapest 2001.
- MAKAY Dorottya (szerk.): Tusnád 2000. Épített örökség és társadalom. Tusnád 2000.
- MARKUŠOVA, Kristina: Kassa környéki népi építészet – Kavečany. Krásna nad Hornád, Vyšný Klatov, Nižný Klatov, Kojšov esetében. In: TUSNÁD 1999. Szerk.: MAKKAY Dorottya. Tusnád 1999. 93-96.
- MAROSI Ernő: Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása. In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Szerk.: BARDOLY István- HARIS Andrea. Budapest 1996. 9-19.
- MAYER, Vera: Bau- und Wohnkultur im Wandel. Wien 1993.
- MÁTÉ Zsolt: A városszerkezet mint műemlék. Az építészeti és települési örökség egysége és különbözősége. In: Falu Város Régió. 2001/6. 6-9.
- MÁTÉ Zsolt: Történeti települések értékvédelme. Egyetemi jegyzet. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar – Műemlékvédelmi Szakmérnöki Szak 2002.
- MÁTÉ Zsolt: Csongrád belváros. Visszatekintés – az egyik első magyarországi népi építészeti területi védelem. In: Tusnád 2009. Torockó 2009. 219-225.
- MEGGYESI Tamás: Magyarország hagyományos lakókörnyezeti kultúráinak tipológiája. Budapest 1987.
- MEGGYESI Tamás: A XX. század urbanisztikájának története. Budapest 1994.
- MEGGYESI Tamás: A XX. század urbanisztikájának útvesztői. Budapest 2005.
- MEGGYESI Tamás: Települési kultúránk. Budapest 2008.
- MENCL, Václav: Lidová architektura v Československu. Praha 1980.
- MENDŐL Tibor: Alföldi városaink morfológiája. Debrecen 1936.
- MENDŐL Tibor: Általános településföldrajz. Budapest 1963.
- MEZŐS Tamás: Műemlékvédelmi szakemberképzés Magyarországon. Elektronikus dokumentum. In: In: Architectura Hungariae, 1999/1. WEB: <http://arch.eptort.bme.hu/muemlek5.html>. Utolsó megtekintés 2009. szeptember 9.
- MEZŐS Tamás: Elmélet és gyakorlat a magyar műemlékvédelemben (1949-1999). In: Építés-Építészettudomány 2002/1-2. 173-203.
- MEZŐS Tamás: Az építészeti tér antropológiai értelmezésének lehetősége. Kézirat. Várható megjelenés: In: Műemlékvédelem 2009.
- MIKLÓSSY Endre: Az államszocializmus korszakában. In: Budapesti negyed 1. 1993/2. Elektronikus kiadás. WEB: <http://www.bparchiv.hu> link: Budapesti negyed. Utolsó megtekintés 2009. május 6.

- MIKLÓSSY Endre: A Hungária körút átalakulása. In: Budapesti negyed 3. 1995/3. Elektronikus kiadás. WEB: <http://www.bparchiv.hu> link Budapesti negyed. Utolsó megtekintés 2009. május 6.
- MOLNÁR Judit: A népesség alakulása DK-Szlovákia és ÉK-Magyarország határmenti térségeiben. Elektronikus dokumentum. WEB: www.uni-miskolc.hu/~ecomojud/publika/debnepes_mj.pdf Utolsó megtekintés: 2009. aug. 10.
- NAĐOVÁ, Mária: Historical identity of the settled localities in Slovakia on the example of the monument zone Medzev. In: Kultúrtáj – történeti táj – műemlékvédelem. Budapest-Keszthely 1993. 163-167.
- NAĐOVÁ, Mária: A Bódva völgyi népi építészetéről. Művelődés 1999/3 sz. 18-19.
- NAĐOVÁ, Mária: Kelet-Szlovákia urbanisztikai fejlődése és védelme. In: Egri Nyári Egyetem 1994. Eger 103-104.
- NAGY Gergely: Kertvárosunk, a Wekerle. Veszprém-Budapest 1994.
- NORA, Pierre: Between Memory and History. In: Representations 26. 1998/Spring 7-29.
- NOVÁK László: Az Alföld településrendszer-típusai. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: NOVÁK László- SELMECZI László. Nagykőrös 1986. 573-584.
- NOVÁK László: A három város építésze. Nagykőrös 1989.
- NOVÁK László: Földrajz, település, építkezés. In: Hajdú-bihari településmonográfiák kritikai elemzése Szerk. BÉNYEI Miklós- PAPP Klára. Debrecen 1994. 69-75.
- ONDREJKA, Kliment: Malý Lexikón Ludovej Kultúry Slovenska. Bratislava 2003.
- OLIVER, Paul: Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World. Oxford 1997.
- OROSZ István: A hegyaljai mezővárosok társadalmi a tizenhetedik században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. Budapest 1960.
- PALÁDI-Kovács Attila: A Felföld mint kulturális régió. In: Ethnographia 1994/1. 1-36.
- PALÁDI-Kovács Attila (a): Viták és változások az európai néprajztudományban. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya doktori előadások sorozat. Budapest 2000. június 5. Elektronikus dokumentum WEB: <https://www.mta.hu/fileadmin/nytud/drea2k/Paladi.rtf>. Utolsó megtekintés: 2009. július 20.
- PALÁDI-Kovács Attila (b): Tiszafüred. In: Magyar Néprajz VIII. – Életmód. Szerk: PALÁDI-Kovács Attila. Budapest 2000. 905-912.
- POGÁNY Frigyes: Terek és utcák művészete. Budapest 1954.
- POGÁNY Frigyes: Salgótarján új városközpontja. Budapest 1973.
- POPOIU, Paula: Dobrogea – zona de multiculturalitate și multiethnicitate. In: Tusián 2009. Torockó 2009. 151-175.
- POZSGAI Péter: Családok és háztartások. Torna megye társadalmi a 19. század közepén. Doktori értekezés. ELTE BTK 2006.
- POZSGAI Péter: Kézművesek és kézműves családok Tornán a 19. században I. Korall 2000/2. 23-42.
- POZSGAI Péter (2001): Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák. 2001/3-4. 266-296.
- PÖTTLER, Viktor Herbert: Alte Volksarchitektur. Graz-Wien-Köln 1975.
- PRINZ Gyula – TELEKI Pál: Magyar földrajz II. A magyar munka földrajza. Budapest 1936.
- RÉMIÁS Tibor: Torna vármegye társadalmi a 18-19. századi források tükrében. Bódvaszilás-Miskolc 2002.
- RENZ, Susanne: Untermetzenseifen in Bildern. Bratislava 2001.
- ROMÁN András: A műemlék-lakóházak problémái. In: Magyar Műemlékvédelem 1969-1970. Budapest 1972. 315-329.
- ROMÁN András: Népi vagy nemzeti építészet. In: A népi építészet védelme. Szerk.: ROMÁN András. Eger 1985. 27-32.
- ROMÁN András: 487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről. Budapest 2004.
- SÁRI Zsolt: Egy falu a huszadik századból. A 20. századi épületegyüttes lehetősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: Ház és ember 16. Szentendre 2006. 15-31.

- SÁRKÖZY Sebestyén: A történeti Torna megye településtopográfiája. Perkupa-Miskolc 2006.
- SCHIER, Bruno: Das deutsche Bauernhaus der Slowakei. In: Geographisches Jahrbuch aus Österreich 1933/17. 27-51.
- SCHIER, Bruno: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Göttingen 1966.
- SCHNEIDER, Wolf: Városok Urtól utópiáig. Budapest 1973.
- SCHULZE, Hagen: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München 1999.
- SCHÜRGER, Johan: Das Zunfleben der Metzendeifner Hammerschmiede. In: Karpaten-Jahrbuch. 1978. 67-79.
- SCHÜRGER, Johan: 600 Jahre Eisenhammelwerke in Metzeseifen. In: Karpaten-Jahrbuch. 1980. 74-80
- SCHÜRGER, Johan: Die Cserehater Bank In Metzeseifen. 1988. 122-124.
- SEDLMAYR János: Néhány soproni műemlék elméleti rekonstrukciója. In: Műemlékvédelem. 2004/2. 82-84
- SEMRÁD, Peter: Zlatá Idka - o pozoruhodnej baníckej minulosti jednej malej obce. Košice 2003.
- SIKLÓSSY László: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Hogyan épült Budapest 1870-1930? Budapest 1931.
- SIMON Attila: Telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború között. Somorja 2008.
- SIMON Mariann: "Környezetébe jól illeszkedik". Elmélet és gyakorlat 1957-1963. Elektronikus dokumentum. In: Architectura Hungariae. 2000/3. WEB: <http://arch.eptort.bme.hu/kortars7.html#1> Utolsó megtekintés 2009. augusztus 20.
- SIMONFFY Emil: Társadalmi és gazdasági viszonyok a 18-20. században a Balaton-felvidéken. In: A Balaton felvidék népi építészet. Szerk.: CSERI Miklós - LENGYEL Beatrix. Szentendre-Veszprém 1997. 9-24.
- SISA Béla: Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. Budapest 2007.
- SONKOLY Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. In: Régió 2000/4. 45-66.
- STEINACKER, Ruprecht: Die Karpatendeutschen in der Slowakei. Bonn 1987.
- STRASSER, Peter: Welt-Erbe? Thesen über das „Flaggschiffprogram“ der UNESCO. In: Prädikat „HERITAGE“ Hsg: HEMME, Dorothee- TAUSCHEK, Markus- BENDIX, Regina. Münster-Hamburg-Berlin-Wien-London-Zürich 2007. 101-128.
- SZENTESI Edit – D. MEZEY Alice: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853-1860). In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Szerk.: BARDOLY István - HARIS Andrea. Budapest 1996. 47-67.
- SZÍJÁRTÓ Zsolt: A turizmus, mint menedék. Képek és elképzelések a Káli medencében. In: Turizmus és kommunikáció. Szerk.: FEJŐS Zoltán - SZÍJÁRTÓ Zsolt. Budapest-Pécs 2000. 7-23.
- SZUHAY Péter: A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. Miskolc 1982.
- THURZO, Igor: L'udová architektúra na Slovensku. Bratislava 2004.
- THURZO, Igor: Rok Dušana Jurkoviča (urbanizácia - dezurbanizácia - vidiek ako podnet). Elektronikus dokumentum. In: VI. Konferencia urbanistické, architektonické a technické aspekty obnovy vidieka. Bratislava máj 2007. WEB: http://www.obnovavidieka.sk/table_01/conference_01.html Utolsó megtekintés 2009. augusztus 3.
- TOMSICS Emőke: Az elsüllyedt Belváros. In: Budapesti Negyed 1. 1993/ősz-tél. 31-48.
- TÓTH János: Népi építészetünk hagyományai. Budapest 1961.
- TÓTH József: A település hálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. In: Földrajzi értesítő 30. 1981/2-3. 267-291.
- TÓTH Zoltán: A települések világa. Pécs 1997.
- TÓTH Zoltán: Az épített örökség védelmének települési vonatkozásai. In: Tusnád 2001. Szerk.: MAKAY Dorottya. Tusnád 2001. 110-112.
- ZUSKINOVÁ, Iveta: Open-Air Museums. Bratislava 2008.
- VÁMOSSY Ferenc: Az építészet története. A Modern Mozgalom és a későmodern. Budapest 2002.
- VARSÍK, Bronislav: Osídlenie Košickej kotliny. Bratislava 1964.
- VAUCHEZ, André: The Cathedral. In: Realms of memory II. Szerk.: NORA, Pierre. New York 1996. 37-70.
- VERES Péter: Szülőházam, "Hortobágy mellyéke". Budapest 1968.
- VYDRA, Jozef: L'udová architektúra na Slovensku. Bratislava 1958.

- WICK Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa 1941.
- WINKLER Gábor: A győri történelmi belváros megújításának újabb szakasza. In: Műemlékvédelem. 1996/4. 234-239.
- WINKLER Gábor: Helyi védelem – a műemlékvédelem második vonala. In: Tusnád 1995. Szerk.: BENCZÉDI Sándor. Sepsiszentgyörgy 1995. 58–62.
- WINKLER Gábor: Történelmi városok helyreállításának elvei és módszerei. In: Építés – Építészettudomány 30. 2002/1-2. 3-38.
- WINKLER Gábor - FEJÉRDY Tamás: Értékvédelem és értékgyarapítás az építészetben. In: Épített jövőnk. Szerk.: FINTA József. Budapest 2005. 213-254.

Források:

- 1881. évi XXXIX. törvény-cikk a műemlékek fenntartásáról. In: Műemlékvédelem 41. 1997/ 2. 86–88.
- 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről. In: Karták könyve. Szerk.: Román András, Budapest 2002. 335-383.
- ABAÚJ-TORNA vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után (1913-1916). Budapest 1914.
- BARSÍ János (összeállította): Magyarország történelmi helységnévtára: Abaúj és Torna megyék. Budapest 2004.
- BÉL Mátyás: Torna vármegye leírása (1730 körül). In: Torna vármegye és társadalma a 18-19. századi források tükrében. Szerk.: RÉMIÁS Tibor. Bódvaszilas-Miskolc 2002. 51-110.
- ELSŐ KATONAI felmérés országleírása. Elektronikus kiadás. Budapest 2004.
- EVIDENČNÝ LIST nehuťnej kultúrnej pamiatky. Krajský pamiatkový úrad Košice. 2007-es állapot.
- FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851.
- HATÁROZAT ICOMOS konferencia Szombathely 1977: Falusi műemléki együttesek védelme. In: Karták könyve. Szerk. ROMÁN András. Budapest 2002. 172-173.
- ICOMOS 1971: A népi építészet műemlékeinek és együtteseinek védelme. Csorba-tó-Brno 1971. In: Karták könyve. Szerk.: ROMÁN András, Budapest 2002. 133-135.
- KARTA Washington 1987: A történelmi városok védelmének nemzetközi kartája. In: Karták könyve. Szerk. ●
- ROMÁN András. Budapest 2002. 30-31.
- KARTA 1999: A népi építészeti örökség kartája. In: Karták könyve. Szerk. ROMÁN András. Budapest 2002. 66-67.
- KOLLOKVIUM Plovdiv 1975: A népi építészet védelme. In: Karták könyve. Szerk. ROMÁN András. Budapest 2002. 157-158.
- KÖZSÉGI KRÓNKA Somodi. Somodi-Drienkovec Polgármesteri hivatal.
- LEXIKON LOCORUM regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Budapest 1920.
- MÁTÉ Zsolt: A Hortobágy térségének területrendezési terve. Az épített környezet védelme. VÁTI 2002.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1787: Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla 1787 Esztendőre. In: Torna vármegye és társadalma a 18-19. századi források tükrében. Szerk.: Rémiás Tibor. Bódvaszilas-Miskolc 2002. 246- 249.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1910: A magyar Szent Korona országainak népszámlálása. A népesség foglalkozása. Budapest 1913.
- OBCE Košického Kraja. Krajská správa Štatistickeho úradu ŠR v Košiciach 1999.
- ÖSSZEÍRÁS 1715, 1720: In: Torna vármegye és társadalma a 18-19. századi források tükrében. Szerk.: Rémiás Tibor. Bódvaszilas-Miskolc 2002. 15-50.
- PAMIATKOVÉ rezervácie na Slovensku (Műemléki rezervátumok Szlovákiában). Táblázatos áttekintő. Elektronikus dokumentum WEB: <http://www.pamiatky.sk> link pamiatkovy urad. Utolsó megtekintés: 2009. június 20.
- PAMIATKOVÉ rezervácie ľudovej architektúry (Népi műemléki rezervátumok Szlovákiában). Táblázatos áttekintő. Elektronikus dokumentum WEB: <http://www.pamiatky.sk> link: pamiatkovy urad. Utolsó megtekintés 2009. június 20.

- PESTY Frigyes: Helynévtár 1864. In: Torna vármegye és társadalma a 18-19. századi források tükrében. Szerk.: RÉMIÁS Tibor. Bódvaszilas-Miskolc 2002. 267-315.
- RESROSPEKTIVNÍ Lexikon Obcí 1850-1970. Praha 1978.
- SČITANIE obyvateľov, domov a bytov. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava-Košice 2001.
- SZATMÁRI Tamás (összeállította): Torna vára – alaprajzok - történelem — térképek. Elektronikus dokumentum. WEB: <http://jupiter.elte.hu/terkep+lista2.php>. Utolsó megtekintés: 2009. aug. 24.
- SZIMPÓZIUM Szaloniki 1973: A népi és falusi építészet megőrzése és felelevenítése. In: Karták könyve. Szerk. ROMÁN András. Budapest 2002. 146-150.
- SZMA: Szlovákiai Magyar Adatbank. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Elektronikus dokumentum WEB: www.foruminst.sk Utolsó megtekintés: 2009. június 20.
- UNESCO: Egyezmény a szellemi kulturális örökség védelméről. 2003. Párizs. Elektronikus dokumentum. WEB: <http://www.unesco.org> Utolsó megtekintés: 2009. augusztus 8.
- ÚPN: Üzemné plány. Turňa nad Bodvou 2008. Elektronikus dokumentumok. WEB: <http://www.turnanadbodvou.sk> Utolsó megtekintés: 2009. aug. 12.
- ÚRBÉRRENDZÉS (Mára Terézia-kori) 1771. In: Torna vármegye és társadalma a 18-19. századi források tükrében. Szerk.: RÉMIÁS Tibor. Bódvaszilas-Miskolc 2002. 113-240.
- VÁLYI András: Magyar országnak leírása. Buda 1796-99.
- VELENCEI KARTA: Nemzetközi karta a műemlékek és műemléki együttesek konzerválására és restaurálására 1964. In: Karták könyve. Szerk.: ROMÁN András, Budapest 2002. 13-15.

Felhasznált térképek jegyzéke:

- Katonai felmérések:
 - Első katonai felmérés (Mecenzéf, Torna) 1783-1786 (elektronikus kiadás, Arcanum DVD)
 - Második katonai felmérés (Mecenzéf, Torna) 1857-1863 (elektronikus kiadás, Arcanum DVD)
- Topográfiai térképek:
 - Magyarország topográfiai térképe (Mecenzéf, Torna) 1:75 000. Készült 1914, frissítve 1941 (Országos Széchényi Könyvtár)
 - Csehszlovákia topográfiai térképe (Mecenzéf) 1:10 000. 1952 (Štátny archív v Košiciach)
 - Csehszlovákia topográfiai térképe (Torna) 1:10 000. 1960 (Štátny archív v Košiciach)
 - Szlovákia topográfiai térképe (Mecenzéf, Torna) 1:25 000. 2005 (Elektronikus dokumentum. Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, WEB:<http://www.geodesy.gov.sk> Utolsó megtekintés 2009. augusztus 26.
- Kataszteri és rendezési térképek:
 - Mecenzéf kataszteri térképe 1868 (Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Rožnov)
 - Mecenzéf kataszteri térképe 2008 (Elektronikus dokumentum: Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, WEB: www.katasterportal.sk Utolsó megtekintés 2009. augusztus 26.
 - Torna rendezési térképe 1862 (Štátny archív v Košiciach)
 - Torna fejlesztési dokumentumának térképmelléklete (1:2000 kataszteri térkép) 2007.
- Egyéb térképek:
 - Abaúj-Torna közigazgatási térképe (19. század végi állapot, tervezte Gönyz Pál, elektronikus dokumentum. WEB: <http://hu.wikipedia.org> Utolsó megtekintés 2009. szeptember 2.

- Lipszky János: A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára 1804-1810 (elektronikus kiadás, Arcanum DVD).
 - Mecenzéf hámorai 1774 (Magyar Országos Levéltár)
 - Plan des Domscher Tachles 1884. (Mecenzéf) Štátny archív v Košiciach
- Google Earth műholdfelvételek. WEB: <http://earth.google.com/> Utolsó megtekintés 2009. szeptember 2.